

11 КИЇВ-1983

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Розвиток побутового обслуговування населення республіки в одинадцятій п'ятирічці
- Безприкладний героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро і Київ
- 167-а стрілецька дивізія в боях за визволення Києва
- Соціалістичне змагання як предмет історичної науки

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**,
О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст.
головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мель-**
ликова, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**,
П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (272)
ЛИСТОПАД
1983

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Слінченко В. І. Розвиток побутового обслуговування населення республіки в одинадцятій п'ятирічці 5

До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні

Нем'ятій В. М., Кузьменко В. В. Безприкладний героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро і Київ (Документи) 14

Мельников І. І. (Митиці). 167-а стрілецька дивізія в боях за визволення Києва (Спогади) 28

Методологія та методика історичних досліджень

Сиволоб Ю. В. Соціалістичне змагання як об'єкт історичної науки 34

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

Худанич В. І. (Ужгород), Асатуров С. К. Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн 45

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні

Михеев С. П. (Миколаїв). До питання про діяльність більшовиків України по залученню старої інтелігенції на бік Радянської влади 54

Буравченков А. О., Миронець Н. І. Революційна поезія — ефективний засіб більшовицької агітації та пропаганди 60

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Іваньков П. О. (Москва). Про картографічну локалізацію історичних об'єктів 69

Питання історичного краєзнавства

Олійник М. М. (Харків). Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень—грудень 1919 р.) 75

* * *

Волковинський В. М. Участь трудящих Української СРР у будівництві Військово-Повітряного Флоту СРСР (1921—1925 рр.) 83

Любаров П. Ю. (Одеса). Боротьба в III Державній думі з приводу закриття профспілки металістів заводу Донецько-Юр'ївського металургійного товариства 89

ЗАМІТКИ

Пойда Д. П. (Дніпропетровськ), Опря А. В. (Кам'янець-Подільський) З історії боротьби трудящого селянства України проти грабницької політики Селянського поземельного банку (1906—1916 рр.) 105

Трибуна Молодого Автора

Чишко В. С. (Бровари). Зростання суспільно-політичної активності спеціалістів сільського господарства Української РСР (1966—1970 рр.) 109
Бадах Ю. Г. Про шефство комсомолу України над Чорноморським флотом і Дніпровською військовою флотилією у 1932—1941 рр. 115

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Стрельський Г. В., Абаїмов В. М. Питання викладання історії в творчій спадщині В. О. Сухомлинського 120

НАШ КАЛЕНДАР

Савичев М. П. Високі нагороди Батьківщини (До 40-річчя встановлення орденів Слави і «Перемога») 126
Ганжа О. І. 50-річчя металургійного заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе 130
Даниленко В. М., Лукаш О. І. Рух ентузіастів народної освіти (60-річчя товариства «Геть неписьменність») 132
Мотієнко А. П. До 100-річчя з дня народження М. І. Іванова 134
Патлажан Ю. І. (Івано-Франківськ). Від революційного демократизму до марксизму (До 100-річчя з дня народження М. Субхі) 136

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кіку І. О. Значення актових книг як джерела з історії України XVI—XVIII ст. 140
Іванцев І. Д. (Івано-Франківськ). Радянська історіографія революційного руху в Болгарії (1923—1939 рр.) 145

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Шевчук В. П., Курко Я. С., Г. С. Дем'янов. Рабочий класс общества развитого социализма 151
Беренштейн Л. Ю., Валуйська Л. І. Основы организаторской и воспитательной работы в трудовом коллективе 152
Єрмаков В. Т. (Москва), Шейко В. М. (Харків) С. А. Пиналов, Г. И. Чернявский, А. П. Виноградов. История культурно-просветительной работы в СССР 153
Панібудьласка В. Ф., Сас І. Х. Киев революционный, боевой, трудовой 154
Заремба С. З. А. К. Швидько. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII — первая пол. XVIII в.) 156
Котляр М. Ф. А. А. Зимин. Россия на рубеже XV—XVI столетий 158

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Пустовалов С. Ж., Ричка В. М. Наукові контакти молодих суспільствознавців УРСР та Сербії 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства*
- Слищченко В. И. Развитие бытового обслуживания населения республики в одиннадцатой пятилетке 5
- К 40-летию выдающихся побед советских войск в Великой Отечественной войне*
- Немятый В. Н., Кузьменко В. В. Беспримерный героизм советских воинов в битве за Днепр и Киев (Документы) 14
- Мельников И. И. (Мытищи). 167-я стрелковая дивизия в боях за освобождение Киева (Воспоминания) 28
- Методология и методика исторических исследований*
- Сиволоб Ю. В. Социалистическое соревнование как объект исторической науки 34

НАУЧНЫЙ ОБЗОР

- Худанч В. И. (Ужгород), Асатуров С. К. Историчні дослідження: Історія зарубіжних країн 45

СООБЩЕНИЯ

- Из истории Великой Октябрьской социалистической революции на Украине*
- Михеев С. П. (Николаев). К вопросу о деятельности большевиков Украины по привлечению старой интеллигенции на сторону Советской власти 54
- Буравченков А. А., Миронец Н. И. Революционная поэзия — эффективное средство большевистской агитации и пропаганды 60

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Иваньков П. А. (Москва). О картографической локализации исторических объектов 69

Вопросы исторического краеведения

- Олийник Н. Н. (Харьков). Повстанческо-партизанское движение на Харьковщине против деникинского режима (июнь—декабрь 1919 г.) 75

* * *

- Волковинский В. Н. Участие трудящихся Украинской ССР в строительстве Военно-Воздушного Флота СССР (1921—1925 гг.) 83
- Любаров П. Ю. (Одесса). Борьба в III Государственной думе по поводу закрытия профсоюза металлургов завода Донецко-Юрьевского металлургического общества 89
- Сочнев В. В. Реваншистские объединения — враги нормализации отношений между ФРГ и европейскими социалистическими странами 96

ЗАМЕТКИ

- Пойда Д. П. (Днепропетровск), Опря А. В. (Каменец-Подольский) Из истории борьбы трудящегося крестьянства Украины против грабительской политики Крестьянского поземельного банка (1906—1916 гг.) 105

Трибуна молодого автора

- Чишко В. С. (Бровары). Возрастание общественно-политической активности специалистов сельского хозяйства Украинской ССР (1966—1970 гг.) 109
- Бадах Ю. Г. О шефстве комсомола Украины над Черноморским флотом и Днепровской военной флотилией в 1932—1941 гг. 115

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Стрельский Г. В., Абаимов В. Н. Вопросы преподавания истории в творческом наследии В. А. Сухомлинского 120

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Савичев Н. П. Высокие награды Родины (К 40-летию учреждения орденов Славы и «Победа») 126
- Ганжа О. И. 50-летие металлургического завода «Запорожсталь» им. С. Орджоникидзе 130

Даниленко В. М., Лукаш О. И. Движение энтузиастов народного образования (60-летие общества «Долой неграмотность»)	132
Мотненко А. П. К 100-летию со дня рождения Н. И. Иванова	134
Патлажан Ю. И. (<i>Ивано-Франковск</i>). От революционного демократизма к марксизму (К 100-летию со дня рождения М. Субхи)	136

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кику И. А. Значение актовых книг как источника по истории Украины XVI—XVIII ст.	140
Иванцев И. Д. (<i>Ивано-Франковск</i>). Советская историография революционного движения в Болгарии (1923—1939 гг.)	145

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Шевчук В. П., Курко Я. С. Г. С. Демьянов. Рабочий класс общества развитого социализма	151
Беренштейн Л. Е., Валуйская Л. И. Основы организаторской и воспитательной работы в трудовом коллективе	152
Ермаков В. Т. (<i>Москва</i>), Шейко В. Н. (<i>Харьков</i>). С. А. Пиналов, Г. И. Чернявский, А. П. Виноградов. История культурно-просветительной работы в СССР	153
Панибудьласка В. Ф., Сас И. Х. Киев революционный, боевой, трудовой	154
Заремба С. З. А. К. Швидько. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII—первая пол. XVIII в.)	156
Котляр Н. Ф. А. А. Зимин. Россия на рубеже XV—XVI столетий	158

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Пустовалов С. Ж., Ричка В. М. Научные контакты молодых обществоведов УССР и Сербии	160

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. І. СЛІНЧЕНКО, міністр побутового обслуговування населення УРСР

РОЗВИТОК ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ РЕСПУБЛІКИ В ОДИНАДЦЯТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

XXVI з'їзд КПРС значну увагу приділив соціальному розвитку і підвищенню матеріального та культурного рівня життя радянських людей. Серед важливих соціально-економічних завдань, вирішення яких забезпечує зростання добробуту нашого народу, чільне місце відводиться побутовому обслуговуванню населення. «Першорядного значення в зусиллях партії по піднесенню добробуту народу, — вказується в Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVI з'їзду партії, — набуває розширення виробництва і поліпшення якості товарів народного споживання, розвиток сфери послуг»¹.

Розвиток, розширення соціалістичного виробництва — найважливіші умови все більш повного задоволення потреб радянських людей, зокрема в сфері побуту. В свою чергу побут впливає на виробництво та інші сторони суспільного життя людей. Добре влаштований побут радянських людей сприяє їх культурно-технічному зростанню, підвищенню продуктивності праці, більш раціональному використанню матеріальних і трудових ресурсів, прогресу виробництва.

Таким чином, питання організації побуту, розвитку суспільних форм задоволення потреб радянських людей органічно вплітаються в комплекс корінних проблем побудови нового суспільства, складають невід'ємну частину програми перетворення суспільного життя.

Добре налагоджене побутове обслуговування, одночасно із задоволенням матеріальних і культурних запитів населення, сприяє скороченню затрат часу і полегшенню праці, які витрачаються на ведення домашнього господарства, поліпшенню побуту, особливо працюючих жінок, збільшенню вільного часу трудящих, який, як вказував В. І. Ленін, необхідний трудящим для «відпочинку, для свого розвитку, для користування своїми правами, як людини, як сім'янина, як громадянина»².

Сфера послуг значно сприяє економії суспільної праці і звільняє матеріальні ресурси для інших галузей народного господарства, а також забезпечує рівномірне використання трудових ресурсів. Щорічно населення нашої країни віддає домашнім турботам приблизно 125 млрд. годин, що еквівалентно річним трудовим затратам 60 млн. промислових робітників, тобто майже вдвоє більше, ніж працюють робітники промисловості, будівництва і транспорту на протязі року³. Робота на підприємствах побутового обслуговування кожних 100 чол. (в більшості жінок) дає можливість вивільнити для участі у виробництві 300—400 жінок, зайнятих домашнім господарством⁴.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 57.

² Ленін В. І. Новий фабричний закон.— Повне збір. творів, т. 2, с. 285.

³ Известия, 1983, 6 янв.

⁴ Вопросы использования трудовых ресурсов в народном хозяйстве СССР.— М., 1967, с. 36.

Для повнішого задоволення побутових потреб населення в нашій республіці під керівництвом Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів УРСР, при активній участі і допомозі партійних і радянських органів на місцях, служба побуту розвивається як велика механізована галузь народного господарства. З року в рік розширюється мережа побутових підприємств, зміцнюється їх матеріально-технічна база, підвищується культура обслуговування і якість виконання замовлень, вдосконалюється професіональна підготовка робітників галузі.

В десятій п'ятирічці на будівництво і реконструкцію побутових підприємств було направлено 265 млн. крб. капіталовкладень, на які збудовано 700 об'єктів побутового обслуговування, введено в дію додаткові потужності по хімчистці одягу в змiну на 9 т, прання білизни — на 61 т, лазні на 37 тис. помивочних місць, будинки побуту більш ніж на 13 тис. робочих місць та інші. Мережа ательє, майстерень і приймальних пунктів розширилась на 5 тис. одиниць, в тому числі в сільській місцевості більш ніж на тисячу одиниць. Основні виробничі фонди галузі збільшилися на третину і становили на кінець 1980 р. 900 млн. карбованців.

За роки минулої п'ятирічки для системи побутового обслуговування було підготовлено і направлено на підприємства 228 тис. молодих робітників масових професій і більше 8 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Дальший розвиток отримали механізація і вдосконалення організації праці, впровадження нових видів і форм обслуговування. Це дало можливість в десятій п'ятирічці виконати державний план і надати населенню республіки побутових послуг на 5153 млн. карбованців. У порівнянні з 1975 р. приріст в 1980 р. становив 318 млн. карбованців.

XXVI з'їзд партії відзначив, що побутові послуги задовольняються поки що не повністю, а рівень обслуговування ще не відповідає сучасним вимогам. З'їзд наголосив на тому, щоб «значно поліпшити **побутове обслуговування населення**. Збільшити обсяг реалізації побутових послуг приблизно в 1,4—1,5 раза. Підвищити якість виконання замовлень і культуру обслуговування»⁵.

Виконуючи настанови з'їзду, Міністерство побутового обслуговування населення УРСР розробило заходи, спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази, вдосконалення структури управління підприємствами, підвищення рівня механізації, впровадження нової технології, прогресивних форм і видів обслуговування, таких як «Сьогодні на сьогодні», абонементне обслуговування, обслуговування вдома, прийом замовлень по телефону та ін. До кінця п'ятирічки передбачено повністю задовольнити потреби населення в послугах по ремонту взуття, хімчистці і фарбуванню одягу, ремонту побутової техніки і радіотелевізійної апаратури.

На розвиток і зміцнення матеріально-технічної бази служби побуту в республіці в поточній п'ятирічці виділено 235 млн. крб. капіталовкладень, а також коштів із фонду розвитку побутового обслуговування. Вони направляються насамперед на будівництво, реконструкцію і технічне переозброєння спеціалізованих підприємств хімчистки та фарбування одягу, прання білизни, ремонту побутової техніки, а також банно-пральних комбінатів та будинків побуту.

Значну допомогу в розвитку матеріально-технічної бази галузі надають промислові підприємства, колгоспи і радгоспи. Вони виділяють або будують приміщення для організації побутового обслуговування своїх трудових колективів. Тільки в минулій п'ятирічці промисловими підприємствами виділено і збудовано приміщень загальною площею 40 тис.

⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 214.

кв. м, в яких організовано 1365 ательє, майстерень і приймальних пунктів. Майже кожне третє підприємство побутового обслуговування введено в експлуатацію у містах за ці роки на території заводів, фабрик, шахт і поблизу них. А всього в республіці налічується понад 2300 таких побутових підприємств. Обсяг послуг, що вони надають населенню, становить 20 млн. карбованців.

Секретаріат ВЦРПС у квітні 1981 р. схвалив досвід Української РСР по розвитку мережі побутових підприємств на території промислових підприємств, а також поблизу їх розташування і рекомендував широко його використовувати в усіх союзних республіках. В поточній п'ятирічці ця робота продовжується. В усіх областях, містах Києві та Севастополі розроблені завдання по розвитку побутової мережі на промислових підприємствах і насамперед там, де працює багато жінок, а також з кількістю працюючих 1000 і більше чоловік. За два з половиною роки їх вже відкрито понад 330. А до кінця п'ятирічки передбачено відкрити ще близько 400 майстерень і комплексних приймальних пунктів.

У нашій республіці діє 1100 великих, технічно оснащених, спеціалізованих і багатогалузевих підприємств і фірм, які об'єднують понад 68 тис. ательє, майстерень і приймальних пунктів. У них працює 450 тис. працівників, які надають населенню 900 видів послуг. Серед них: ремонт металевих виробів господарського вжитку і технічно складних побутових машин і приладів (радіоприймачів, телевізорів, магнітофонів, холодильників, пральних машин, пілососів, годинників та ін.). Щодня послугами побутових підприємств користуються близько 2 млн. жителів міст і сіл України.

Успіх справи в побутовому обслуговуванні, як і всюди, вирішують кадри кваліфікованих робітників. Якщо 15 років тому, в галузі побутового обслуговування традиційно розвивались в основному пошиття одягу, перукарські послуги, ремонт взуття та інші послуги, які не вимагали складного технологічного устаткування, то нині взуттєвники і швейники працюють на сучасному, високошвидкісному устаткуванні; майстри по ремонту радіотелевізійної апаратури і складної побутової техніки використовують найновіші діагностичні прилади і ремонтне устаткування самих останніх моделей.

Успіх у виконанні виробничих програм поточної п'ятирічки в значній мірі залежить від професійної підготовки кадрів, від ставлення їх до справи. Одним з ключових наших завдань є підготовка цих кадрів. В системі Міністерства побутового обслуговування населення УРСР діє 27 профтехучилищ, які щорічно випускають понад 20 тис. висококваліфікованих робітників масових професій, п'ять технологічних технікумів — 2200 спеціалістів. Фахівців з вищою освітою готує Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування. Крім того, частину інженерно-технічних працівників готують для служби побуту України 30 вузів і технікумів країни.

Сьогодні в побутовому обслуговуванні республіки працює понад 16 тис. спеціалістів з вищою і близько 40 тис. з середньою спеціальною освітою. За роки одинадцятої п'ятирічки побутові підприємства республіки поповнять 2300 випускників вузів і більше 5200 спеціалістів із середньою спеціальною освітою.

Комплексний підхід до проблем служби побуту дав змогу значно підвищити економічну ефективність роботи підприємств. У 1982 р. населенню республіки було надано послуг на 1223 млн. крб., або на 38 млн. більше, ніж в попередньому 1981 р. В розрахунку на одного жителя обсяг послуг становив 24 крб. 35 коп., в тому числі в містах 28 крб. 42 коп., в сільській місцевості — 17 крб. 37 коп. Тільки за 9 місяців цього року населенню надано послуг на 960 млн. крб., на 54 млн. крб. більше, ніж за відповідний період минулого року.

Комуністи галузі турбуються про дальший розвиток сфери послуг, розглядають її, як зазначалося на XXVI з'їзді партії, найпершою партійною справою⁶. Вони докладають чимало зусиль до усунення недоліків. Як відзначалося в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток і поліпшення побутового обслуговування населення»⁷, досягнутий рівень побутового обслуговування не повною мірою відповідає зрослим запитам радянських людей. В роботі підприємств і організацій служби побуту мають місце недоліки, а культура виробництва і обслуговування на ряді підприємств залишається низькою.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов підкреслив, що насамперед треба «...забезпечити найбільш розумне використання виробничого і науково-технічного потенціалу країни, в тому числі подолати відставання таких галузей, як сільське господарство, транспорт, сфера послуг»⁸. Розв'язання завдань, поставлених XXVI з'їздом партії і в наступних партійних документах з питань побутового обслуговування населення, спрямовані на те, щоб створити в країні таку систему обслуговування, при якій кожна людина, незалежно від того, де вона живе, в великому місті чи віддаленому селі, мала б можливість задовольняти свої запити на побутові послуги.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток і поліпшення побутового обслуговування населення» привертає до проблем служби побуту увагу партійних і радянських органів на місцях, міністерств і відомств, господарських керівників всіх галузей народного господарства з метою об'єднання їх зусиль для розвитку матеріальної бази галузі, її технічного оснащення, зміцнення кадрами, забезпечення необхідними ресурсами. Відповідну постанову було прийнято у травні цього року ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР⁹.

Постановами передбачається дальший розвиток мережі побутових підприємств і підвищення ефективності багатогалузевої індустрії послуг, поліпшення професійної підготовки робітників і досягнення високої культури обслуговування.

У світлі цих вимог, вказівок товариша Ю. В. Андропова на червневому Пленумі ЦК КПРС в республіці передбачається провести технічне оснащення і переозброєння підприємств. Будуть впроваджені нові машини, верстати, автомати, конвейерні лінії, що дасть можливість підвищити продуктивність праці в галузі уже в цьому році на 6,6% і за рахунок цього одержати близько 100% приросту обсягів побутових послуг.

Поряд з розвитком матеріально-технічної бази служби побуту, головна увага приділяється ефективності роботи і, насамперед, підвищенню продуктивності праці. В умовах науково-технічного прогресу це завдання набуло особливого значення. У прискорення цього прогресу в галузі значний вклад вносять вчені інституту «УкрНДІпобут», за розробками яких виготовляються засоби нестандартизованого устаткування, а також малої механізації. Інститутом розроблені і впроваджені на підприємствах нові вдосконалені технологічні процеси (виготовлення ювелірних виробів за відлитими моделями, ремонт холодильників, пральних машин, кіно- фотоапаратів, годинників, електробритв, електропіддогонатирачів та інших побутових машин і приладів; оптимальні технологічні режими хімічтски виробів із нових видів тканин

⁶ Див.: Там же, с. 59.

⁷ Рад. Україна, 1983, 30 бер.

⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 9.

⁹ Рад. Україна. 1983, 15 травня.

і типові технологічні процеси фарбування виробів із штучного та натурального хутра; технологія пом'якшення води; раціональна технологія прання і прасування виробів із ацетатних і віскозних тканин; нової основи для аппретування одягу, нові ефективні підсилювачі хіміщення та інші розробки).

В нинішній п'ятирічці, як і в минулі роки, велика увага приділяється вдосконаленню організації виробництва побутових послуг. При цьому враховуються як вимоги задоволення попиту населення на побутові послуги, так і вимоги підвищення ефективності суспільного виробництва. Такий напрям здійснюється шляхом створення об'єднань з окремих видів послуг. Розвиток спеціалізації дозволяє ширше і глибше здійснювати на підприємствах єдину технічну і технологічну політику, залучати і виховувати висококваліфіковані кадри.

В побутовому обслуговуванні, як і в будь-якій галузі народного господарства, є широкі можливості для творчого пошуку, новаторства, що сприяє значному скороченню часу на виконання послуг, підвищенню якості замовлень, створенню максимуму зручностей для населення. Заслуговує на увагу творчий пошук закрійника Київської фабрики індпошиву та ремонту одягу № 3 комуніста М. Л. Вороніна, який, маючи глибокі знання конструювання і технології обробки виробів, освоїв метод виготовлення верхнього чоловічого одягу без примірок. Цей метод дає змогу скоротити строк виготовлення одягу до 10 днів замість 26, передбачених правилами прийому і видачі замовлень, при відмінній якості роботи. При цьому економія часу замовника становить 5—6 годин. Крім економії часу замовникові, поліпшення якості виробів, цей метод пошиву одягу значно підвищує продуктивність праці. Бригада М. Л. Вороніна, наприклад, у лютому цього року виконала своє п'ятирічне завдання. Метод новатора знайшов високе визнання. На виставці в Москві «Служба побуту-82» М. Л. Вороніна нагороджено Золотою медаллю і Дипломом ВДНГ Союзу РСР.

Досвід київського майстра одержав широку підтримку на фабриках індпошиву одягу, а М. Л. Воронін очолив Республіканську постійно діючу школу закрійників вищого класу, де щорічно навчається і підвищує кваліфікацію понад 100 майстрів. В минулому році за цим методом працювало 170 бригад, що дозволило зекономити більше 800 тис. годин часу замовників. А коли врахувати, що підгалузь індпошиву одягу — одна з найбільших (вона щороку виконує близько 20 млн. замовлень), то дальше поширення цього методу роботи в поточній п'ятирічці дасть можливість зекономити мільйони годин часу замовників. В цьому році передбачено цей прогресивний метод роботи впровадити ще в 60 бригадах, а також розповсюдити його на сільську службу побуту.

Великою популярністю користується у населення республіки терміновий ремонт радіотелевізійної апаратури за принципом «Сьогодні на сьогодні». Такі служби організовані в усіх обласних центрах, в м. Севастополі та деяких містах обласного підпорядкування. Цей досвід показав високу ефективність: підвищилась оперативність обслуговування, скоротилися непродуктивні затрати часу радіомеханіків, значно підвищилась якість ремонту. За цим принципом виконуються також замовлення на ремонт холодильників, пральних машин, іншої побутової техніки. В цих підгалузях впроваджується система диспетчерських служб для прийому замовлень по телефону і контролю за їх своєчасним виконанням. В шести містах республіки, зокрема, Києві, Донецьку, Запоріжжі, Одесі та інших для цього застосовується електронно-обчислювальна техніка.

Знаходить визнання у замовників абонементне обслуговування телевізорів. Якщо в 1978 р. на цю форму обслуговування було взято 89 тис. телевізорів, то в 1982 р. — близько 500 тис., в тому числі ко-

льорових — 100 тис. В цьому році передбачено взяти на абонементне обслуговування ще близько 40 тис. телевізорів.

XXVI з'їзд партії особливу увагу звернув на «...поліпшення культурно-побутових умов життя на селі, для подолання істотних відмінностей між містом і селом»¹⁰. Як відзначалося на XXVI з'їзді Компартії України, зокрема, забезпечуються випереджаючі темпи зростання послуг у сільській місцевості України, особливо ремонтних та будівельних робіт на замовлення¹¹.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, за два з половиною роки одинадцятої п'ятирічки сільська служба побуту (ательє, майстерні, приймальні пункти) розширилась на 700 одиниць. Майже в 1500 комплексних приймальних пунктах додатково організовані робочі місця радіомеханіків, встановлено понад 2 тис. перукарських крісел, відкрито близько 80 радіотелевізійних ательє і майстерень, пунктів прокату радіотелевізійної апаратури. Нині вони функціонують майже в 1200 великих селах (крім райцентрів). Прокатний фонд радіотелевізійної апаратури за два роки збільшився на селі на 7 млн. карбованців. В республіці в усіх колгоспах і радгоспах діє близько 11 тис. будинків побуту або комплексні приймальні пункти. А в ряді господарств вони створені не тільки на центральних садибах, а і в селах, бригаді, відділку. Вони здійснюють прийом замовлень на всі необхідні послуги, що виконуються як на місці, так і спеціалізованими підприємствами на основі внутрісистемної кооперації. В сільській місцевості функціонує близько 20 тис. ательє і майстерень.

Велику допомогу в поліпшенні обслуговування сільського населення подають понад 2 тис. пересувних майстерень та приймальних пунктів. Кожен з них щорічно надає трудівникам села послуг на 35 тис. карбованців. У нинішньому році виготовлено і передано сільській службі побуту 142 автомайстерні, а до кінця п'ятирічки буде передано ще понад 1300.

В 1981—1982 рр. побудовано і введено в експлуатацію підприємства, які виконують послуги сільським жителям по внутрісистемній кооперації. Серед них заводи «Ремпобуттехніка» в Чернігові і Тернополі, Черкаська фабрика по ремонту і виготовленню меблів на замовлення населення, фабрика-пральня в Ковелі на Волині. Будинки побуту в Решетилівці Полтавської області, Броварах на Київщині, банно-пральні комбінати в Красному Лучі Ворошиловградської області, Красному Лимані Донецької, Ржишеві Київської, Олександрії Кіровоградської, Дрогобичі Львівської областей та багато інших. Десятки нових великих підприємств, які обслуговують сільське населення, почнуть діяти і в цьому році.

Поповнюється сільська служба побуту кадрами. Так, в минулому році для неї підготовлено близько 20 тис. молодих майстрів, 400 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. А за п'ятирічку передбачено направити не менше 100 тис. молодих кваліфікованих кадрів масових професій і більше 2 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Все це дає можливість з року в рік збільшувати обсяг послуг, підвищувати якість і культуру обслуговування сільського населення. В минулому році йому було надано послуг на 322 млн. крб., на 5 млн. більше, ніж в 1981 р. За 9 місяців цього року сільським жителям надані послуги на 253 млн. крб., або майже на 14 млн. більше, ніж за відповідний період минулого року.

Травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС приділив особливу увагу дальшому соціальному розвитку села, підвищенню рівня добробуту, культури, медичного та побутового обслуговування сільських жителів.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

¹¹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 114.

«Підвищити якість і культуру обслуговування населення, — сказано в постанові Пленуму, — розширити прийом замовлень на всі необхідні види побутових послуг безпосередньо в колгоспах і радгоспах. Значно посилити будівництво в колгоспах і радгоспах пралень самообслуговування і комплексних приймальних пунктів для виконання дрібних ремонтних робіт і послуг»¹². Постанови Пленуму мають пряме відношення до галузі нашої республіки. Нині майже в 150 колгоспах і радгоспах, а також в 500 селах з числом жителів 1000 чол. і більше немає стаціонарних побутових підприємств, близько 400 сільських комплексних приймальних пунктів розміщені в приміщеннях, які аренднуються у приватних осіб. Вони не мають необхідних умов для прийому замовлень на багато видів побутових послуг. Найбільше їх в Тернопільській, Вінницькій, Чернігівській та інших областях.

Робітники служби побуту розглядають заходи по соціальному перетворенню села, як складову частину Продовольчої програми. Для її успішної реалізації повинно відповідно поліпшитися побутове обслуговування сільського населення. Завдання — забезпечити зростання за десятирічку обсягу реалізації побутових послуг в сільській місцевості в два рази. Предбачається завершити в 1985 р. будівництво в усіх колгоспах і радгоспах лазень і комплексних приймальних пунктів для виконання дрібних ремонтних робіт і послуг. В 1983—1990 рр. заплановано розширити в районних центрах будівництво фабрик по пранню білизни і хімчистці одягу, комплексних підприємств для ремонту радіо-телевізійної апаратури, складних побутових приладів, а в селищах колгоспів і радгоспів — пралень самообслуговування¹³.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток і поліпшення побутового обслуговування населення» передбачено забезпечити в комплексних приймальних пунктах і будинках побутових послуг, розміщених в сільській місцевості, прийом замовлень на всі види послуг; оснащення робочих місць для радіомеханіка, слюсаря по ремонту побутових машин і приладів, виконання ряду інших робіт, а також установку телефонних апаратів¹⁴.

Над здійсненням цих завдань і працює служба побуту республіки. На розвиток мережі побутових підприємств, крім виділених державою капіталовкладень, залучаються кошти колгоспів і радгоспів, інших сільськогосподарських організацій. Уже в цьому році мережа ательє, майстерень і приймальних пунктів розшириться на 382 одиниці, а до кінця 1985 р. будуть організовані стаціонарні комплексні приймальні пункти в усіх селах з населенням 800—1000 і більше чоловік. До кінця нинішнього року передбачено обладнати в 2 тис. сільських Будинках побуту і комплексних приймальних пунктах робочі місця радіомеханіків, а у великих селах — відкрити 20 радіомайстерень.

Спільно з облвиконкомом і сільськогосподарськими органами, Міністерством побутового обслуговування населення УРСР передбачено протягом XI і XII п'ятирічок побудувати в райцентрах, колгоспах і радгоспах 900 побутових підприємств, значно збільшити кількість послуг, підвищити їх якість і культуру обслуговування.

Добре налагоджене побутове обслуговування є гарантованою запорукою зростання продуктивності праці, що є наслідком раціонального використання робочого часу.

Рада Міністрів СРСР у січні цього року прийняла постанову з питань, зв'язаних з упорядкуванням режиму роботи підприємств, організацій, установ, зайнятих обслуговуванням населення. Це зобов'язало керівників сфери побуту республіки розробити заходи, спрямо-

¹² Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., с. 56.

¹³ Правда, 1982, 30 мая.

¹⁴ Правда, 1983, 30 марта.

вані на те, щоб трудящим були створені умови одержувати побутові послуги з найменшими затратами часу і, головним чином, в неробочий час без шкоди їх виробничій діяльності. Всемірне поліпшення такого обслуговування — наша постійна турбота. Зараз, наприклад, більше 60% підприємств сфери побутового обслуговування починають роботу з 7—8 годин ранку. Закінчують о 20—21 годині майже 90% побутових підприємств галузі. Кожне друге підприємство працює у вихідні і кожне п'яте — без вихідних. Режим роботи мережі продовжує вдосконалюватись.

Для скорочення витрат часу трудящих на одержання різних побутових послуг ми створюємо міські комплексні приймальні пункти, які увільняють замовників від пошуків спеціалізованих підприємств. Нині їх налічується більше семисот. В системі Міністерства діє 40 фірм побутових послуг, які здійснюють догляд за дітьми, хворими, виконують ряд інших життєвих доручень, вивільнюючи від цих турбот працюючих членів сім'ї. І ця сфера обслуговування продовжує розширяться. На селі режим роботи підприємств змінюється залежно від сезонних робіт у сільськогосподарському виробництві.

У світлі вимог листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС в галузі провадиться робота по створенню обстановки високої вимогливості, підвищенню трудової дисципліни і відповідальності кожного працівника галузі за доручену справу. В цьому — запорука успішного виконання завдань, які стоять перед службою побуту в третьому, серцевинному році п'ятирічки. А вони великі і відповідальні. Передбачається обсяг послуг збільшити на 6,4% і довести його до 1290 млн. крб., у тому числі в сільській місцевості — до 341 млн. з приростом на 7,4%, що дозволить скоротити розрив в рівнях обслуговування міського і сільського населення. Випереджаючими темпами в нинішньому році розвиваються такі види послуг, як ремонт і будівництво житла на замовлення населення, ремонт побутових машин і приладів, ремонт взуття, одягу, меблів, послуги прокатних пунктів тощо.

Центральний Комітет Компартії України проявляє постійну увагу до сфери побутового обслуговування, своєчасно вказує на недоліки. Колегія і партійна організація Міністерства побутового обслуговування населення УРСР розробили заходи по усуненню недоліків, підвищенню рівня керівництва галуззю, посиленню організаторської роботи. Практичні завдання обговорені на колегії Міністерства і обласних управлінь, на партійних і робітничих зборах, прийняті постанови спрямовані на поліпшення побутового обслуговування населення республіки.

Заслуговує на увагу досвід роботи партійних і радянських органів Черкаської області по побутовому обслуговуванню трудівників сільського господарства, зокрема тваринників безпосередньо за місцем їх роботи. Колгоспи і радгоспи уклали з підприємствами побутового обслуговування угоди на трудове співробітництво, в яких зобов'язались надавати службі побуту допомогу у виділенні приміщень, транспорту, доборі кадрів, телефонізації. Вже на місці роботи тваринників встановлено 55 павільйонів ОП-54, придбаних за рахунок коштів господарств, реорганізовано 6 комплексних приймальних пунктів в будинках побуту. В райцентрах організовано три ательє на електропідігріві для виконання замовлень тваринників по внутрісистемній кооперації. Закріплено для обслуговування працівників ферм 57 спеціалізованих автомашин. Міністерство передбачило щорічно виділяти по 8 одиниць спеціалізованого автотранспорту для обслуговування тваринників.

Один раз на тиждень на ферму приїжджає пересувна майстерня з наданням на місці не менше 5 видів послуг і оформлення замовлень на ремонт складної побутової техніки, годинників, взуття, прання бі-

лизни та ін. Організовано виїзд автопоїздів спеціалізованих підприємств (фабрик «Індтрикотаж», індпошиву та ремонту одягу. «Ремвзуття» та ін.) для обслуговування робітників ферм.

Питання поліпшення побутового обслуговування тваринників і всього населення області знаходяться в центрі уваги місцевих партійних і радянських органів. Посилились увага і допомога службі побуту з боку профспілкових і комсомольських органів в усіх інших областях республіки.

У світлі вимог червневих (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України в трудових колективах галузі посилилась ідейно-виховна робота партійних організацій, спрямована на зміцнення трудової дисципліни, порядку, організованості і відповідальності. Понад тридцятитисячний загін комуністів сфери послуг, показують приклад сумлінного ставлення до праці, впливає на активізацію соціалістичного змагання за виконання державних завдань, поліпшення якості і культури обслуговування.

Сьогодні в соціалістичному змаганні бере активну участь більш як 410 тис. працівників галузі. За звання «Колектив комуністичної праці» змагаються близько 16 тис. цехів, бригад, ателье і майстерень. Це звання уже завоювали сотні трудових колективів. Криворізька фабрика «Індтрикотаж» і Оликський побутокмбінат Волинської області стали «Підприємствами комуністичної праці». В змагання за це звання включились колективи 157 побутових підприємств. Більш ніж 6 тис. робітників присвоєно звання «Кращий за професією».

В службі побуту республіки працює понад 6300 чол., нагороджених орденами і медалями СРСР, 50 — мають звання заслужених працівників галузі. Приклад сумлінного, творчого виконання своїх обов'язків показують комуністи, комсомольці, народні депутати. У першому півріччі 1983 р. достроково завершили планові завдання одинадцятій п'ятирічці 158 цехів, ателье, майстерень і бригад, 397 чол. нагороджено Знаком «Ударник XI-ї п'ятирічці». З випередженням виконує план при високій якості роботи бригада радіомеханіків, яку очолює делегат ХХVI з'їзду Компартії України В. П. Стадник — з черкаського об'єднання «Побутрадіотехніка». Так само трудяться їх київські колеги, де бригадиром заслужений працівник служби побуту Української РСР О. К. Коваленко. В рахунок січня 1987 р. вже працює швачка Київської фабрики індпошиву і ремонту одягу № 1 В. І. Горбенко. Серед правофлангових соціалістичного змагання багато інших маяків галузі.

Найвищих результатів у Всесоюзному соціалістичному змаганні на честь 60-річчя утворення Союзу РСР у минулому році добилися колективи Таращанського райпобуткомбінату Київської області і донецького обласного об'єднання «Побутрадіотехніка». Вони нагороджені перехідними Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Переможцями ювілейного соціалістичного змагання в нашій республіці стали колективи кримського обласного об'єднання «Побутрадіотехніка» і Полтавської обласної фабрики ремонту і виготовлення меблів. Вони занесені на Республіканську дошку пошани на Виставці досягнень народного господарства Української РСР. За підсумками галузевого соціалістичного змагання на честь 60-річчя утворення Союзу РСР Міністерство побутового обслуговування населення УРСР нагородило 20 підприємств Почесними грамотами, 50 бригад — почесними вимпелами, 500 чол. — Почесними дипломами, 100 виробничиків стали ударниками одинадцятій п'ятирічці. Але зусиль одних передовиків недостатньо для вирішення завдань, які стоять перед галуззю. «Ми тепер повинні зробити все для того, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов на зустрічі з московськими верстатобудівниками, — щоб у нас кожний, повторюю,

кожний виконував свою норму, своє виробниче завдання. Вимога ця аж ніяк не надмірна»¹⁵.

Працівники служби побуту з глибоким розумінням сприйняли ці вказівки товариша Ю. В. Андропова, і, використовуючи досвід роботи передовиків, широко розгорнули соціалістичне змагання за виконання виробничої програми.

Наприкінці вересня цього року Політбюро ЦК КПРС обговорило на черговому засіданні питання про розробку комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і системи послуг, які надаються населенню¹⁶. Як відзначалось на засіданні, відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС наша партія і держава приділяють постійну увагу дальшому піднесенню добробуту народу.

Разом з тим, відзначалось на Пленумі, рівень забезпечення населення багатьма товарами і послугами, їх якість, а також культура обслуговування все ще відстають від запитів радянських людей. Все це настійно вимагає піднести виробництво товарів народного споживання на якісно новий рівень на базі широкого використання сучасної техніки і технології, прискорено розвивати сферу послуг. Політбюро ЦК КПРС визнало необхідним розробити у складі п'ятирічного плану на 1986—1990 роки і Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на тривалішу перспективу комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і системи послуг населенню.

Питання, порушені на засіданні Політбюро ЦК КПРС, є довгостроковою програмою діяльності Міністерства, його органів на місцях, всіх трудових колективів по дальшому розвитку і поліпшенню побутового обслуговування населення республіки.

В. И. Слинченко

РАЗВИТИЕ БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ В ОДИННАДЦАТОЙ ПЯТИЛЕТКЕ

Резюме

В статье на значительном фактическом материале показано развитие бытового обслуживания населения республики, освещено передовой опыт работы в отрасли и перспективы ее дальнейшего усовершенствования.

¹⁵ Рад. Україна, 1983, 1 лют.

¹⁶ Рад. Україна, 1983, 24 вер.

До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні

В. М. НЕМ'ЯТИЙ (Київ), В. В. КУЗЬМЕНКО (Київ)

БЕЗПРИКЛАДНИЙ ГЕРОЇЗМ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ У БИТВІ ЗА ДНІПРО І КИЇВ (Документи)

У даній лідбірці документів і матеріалів розкривається масовий героїзм радянських воїнів — синів і дочок багатонаціональної сім'ї братніх народів СРСР у боях на Київському напрямі, що займав центральне місце у гігантській битві за Дніпро. «Битва за Дніпро, —

писала «Правда», — набрала справді епічних розмірів. Ніколи ще не виділялося з численної кількості хоробрих радянських воїнів стільки зверххоробрих. Червона Армія, яка дала уже світу стільки прикладів військової відваги, ніби перевершує саму себе»¹.

Основна роль на цьому напрямі відводилася Воронезькому фронту. На нього покладалося складне завдання. Його війська у взаємодії з лівим крилом Центрального фронту мали форсувати Дніпро, ліквідувати фашистське угруповання в районі Києва, визволити столицю України від фашистських загарбників і потім розгорнути наступ на Бердичів, Жмеринку, Могилів-Подільський. Директивною ставки Верховного Головнокомандування від 29 вересня 1943 р. Воронезькому фронту передавалися з Центрального фронту 13-а і 60-а армії².

Про ратний героїзм і мужність воїнів при форсуванні Дніпра, утриманні і розширенні плацдармів на його правому березі свідчить той факт, що у військах 1-го Українського фронту* звання Героїв Радянського Союзу був удостоєний 1181 чол., або близько 46% від загального числа Героїв. Їх склад характеризується таким чином: за партійністю — комуністів — 608, комсомольців — 194, безпартійних — 379; за віком — до 20 років — 214 воїнів, 21—25 років — 329, 26—30 років — 261, 31—35 років — 183, 36—40 років — 115, 41—45 років — 55, понад 45 років — 24 воїни. Серед Героїв Радянського Союзу представлені 27 національностей, з них: росіян — 839, українців — 212, білорусів — 28, татар — 20, євреїв і мордвинів — по 13, казахів — 9, грузинів і узбеків — по 8, вірмен — 4, башкир і чувашів — по 3, бурятів, калмиків, карелів, киргизів, осетин, удмуртів, евенків — по 2, азербайджанців, кабардинців, карачаївців, марійців, поляків, таджиків, хакасів, черкесів — по одному воїну**.

На кінець дня 22 вересня 1943 р. війська 13-ї армії (командуючий генерал М. П. Пухов) Центрального фронту вийшли до лівого берега Дніпра, форсували його і першими захопили плацдарми у межиріччі Дніпра і Прип'яті в районі Мнева. Наступного дня вони просунулися до 35 км на захід (док. № 1). Результати дій військ армії, мужність і відвагу воїнів належним чином оцінив Радянський уряд. 16 жовтня 1943 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР 201 воїн армії удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу, в тому числі командуючий армією генерал М. П. Пухов.

Успішно форсували Дніпро 60-а армія (командуючий генерал І. Д. Черняхівський) і 7-й гвардійський механізований корпус (командир генерал І. В. Дубовий). До кінця вересня вони володіли плацдармом 20 км по фронту і 12 км вглиб на західному березі Дніпра — від гирла Прип'яті до річки Тетерева, а також невеликим плацдармом у районі Ясногородки. Про масовість героїзму воїнів 60-ї армії свідчить той факт, що найбільша кількість Героїв Радянського Союзу з армій — учасниць битви за Дніпро, було в ній — 324 воїни³.

Майже одночасно з військами 13-ї і 60-ї армій Центрального фронту вийшли до Дніпра в районі Переяслав-Хмельницького головні сили Воронезького фронту і приступили до форсування річки. Першими форсували Дніпро вдень 22 вересня 1943 р. передові частини 3-ї гвардійської танкової армії (командуючий генерал П. С. Рибалко) і захопили плацдарм на його правому березі в районах Ржищева і

¹ Правда, 1943, 18 окт.

² История второй мировой войны. 1939—1945.— М., 1976, т. 7, с. 253.

* 20 жовтня 1943 р. Воронезький фронт перейменовано на 1-й Український фронт.

** Аналіз складу Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за форсування Дніпра, утримання і розширення плацдармів, проведений на підставі документів ЦАМО СРСР (фонд 33).

³ Военно-исторический журнал, 1973, № 9, с. 70.

Великого Букрина (док. № 3). Мужність і хоробрість виявили в боях за село Зарубинці на правому березі Дніпра воїни мотострілецького батальйону 69-ї танкової бригади під командуванням гвардії капітана Г. Ш. Балаяна⁴. 22 воїнам батальйону було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Цієї високої нагороди удостоєний і Г. Ш. Балаян, який загинув смертю хоробрих у с. Зарубинцях.

Того ж дня південніше Переяслав-Хмельницького напроти села Григорівки першими переправилися на правий берег Дніпра чотири комсомольці-добровольці М. Є. Петухов, І. Д. Семенов, В. А. Сисолятин і В. М. Іванов з роти автоматників 51-ї гвардійської танкової бригади, якою командував лейтенант Н. І. Синашкін. За героїську переправу через Дніпро відважним воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу (док. № 5).

22 вересня 1943 р. Дніпро форсували передові частини і з'єднання 40-ї армії під командуванням генерала К. С. Москаленка. Найпершим до Дніпра вийшов передовий загін 309-ї Пирятинської стрілецької дивізії. За мужність і відвагу, виявлені при форсуванні Дніпра і у боях на плацдармі 57 воїнів дивізії були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, серед них командир дивізії генерал-майор Д. Ф. Дрьомін. Цього високого звання був удостоєний також командуючий 40-ю армією К. С. Москаленко.

Масовий героїзм у жорстоких боях за створення Букринського плацдарму виявили бійці і командири частин, з'єднань 47-ї армії під командуванням генерала Ф. Ф. Жмаченка і 27-ї армії під командуванням генерала С. Г. Трофименка. Однією з перших форсувала Дніпро і захопила плацдарм у районі селища рота старшого лейтенанта О. М. Степанова 3-го гвардійського механізованого корпусу 47-ї армії (док. № 4). За мужність і відвагу О. М. Степанов удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Цим подвигом він примножив патріотичні традиції своєї сім'ї. Його мати Єлистримея Федорівна виростила і виховала 9 синів, які віддали життя за свободу Вітчизни на фронтах громадянської війни, в боях біля озера Хасан, на фронтах Великої Вітчизняної війни і в партизанських загонах⁵.

У районі Лютіжа форсували Дніпро з'єднання 38-ї армії (командуючий генерал Н. Є. Чибісов). На кінець дня 29 вересня вони захопили плацдарм до 8 км по фронту і до 1 км в глибину (док. № 2). Однією з перших переправилася на правий берег група бійців 240-ї стрілецької дивізії під командуванням комуніста старшого сержанта П. П. Нефедова. Двадцять годин відважні воїни вели нерівний бій з переважаючими силами противника й утримали плацдарм. За форсування Дніпра 36 солдатів, сержантів і офіцерів дивізії одержали звання Героя Радянського Союзу, в тому числі її командир полковник Т. Ф. Уманський⁶. Всього у 38-й армії за форсування Дніпра і захоплення плацдармів на його правому березі звання Героя Радянського Союзу було удостоєно 255 воїнів, у тому числі командуючий армією генерал Н. Є. Чибісов⁷.

Таким чином, війська Воронезького фронту захопили на правому березі Дніпра на північ і південь від Києва дев'ять плацдармів. Два з них — Букринський і Лютізький — мали першочергове значення для визволення Києва.

3 листопада 1943 р. 38-а і 60-а армії зненацька для ворога перейшли в наступ з Лютізького плацдарму. Наступного дня в бій була введена 3-я гвардійська танкова армія. З повітря наступаючі війська

⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг.— К., 1975, т. 2, с. 330.

⁵ История второй мировой войны. 1939—1945, т. 7, с. 214.

⁶ Уткин Г. М. Штурм «восточного вала».— М., 1967, с. 153—157.

⁷ Военно-исторический журнал, 1978, № 9, с. 70.

підтримувала 2-а повітряна армія. Ворог чинив шалений опір, але радянські частини просувалися вперед. 5 листопада зав'язалися бої на околицях Києва (док. № 6). У 4 години ранку 6 листопада 1943 р. столиця України була повністю визволена від фашистських загарбників. Воїни 1-го Українського фронту з честю виконали клятву, дану Батьківщині.

Народ високо оцінив масовий героїзм своїх воїнів у Київській наступальній операції: 65 стрілецьких, танкових, артилерійських мінометних, авіаційних, інженерних частин і з'єднань Червоної Армії одержали почесні найменування «Київських». Багато з них нагороджені орденами. Особливо відзначилися у боях за Київ шість стрілецьких дивізій 50-го і 51-го стрілецьких корпусів і частин 5-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії. Пройдуть віки, але ніколи не зітреться у пам'яті народній великий ратний подвиг воїнів нашої багатонаціональної Червоної Армії — армії братерства і дружби народів.

Документи і матеріали відібрані з фондів Центрального архіву Міністерства оборони СРСР (ЦАМО СРСР). При їх археографічній обробці упорядники керувалися «Правилами издания исторических документов в СССР», М., 1969. Тексти документів, що не мають прямого відношення до теми публікації, випущені, позначені крапками в тексті й у примітках не зазначені. Документи публікуються вперше і подаються мовою оригіналу.

№ 1

З донесення політвідділу 13-ї армії Політуправлінню Центрального фронту про мужність і героїзм бійців і командирів при форсуванні Дніпра в районі Чернобиля

28 вересня 1943 р.

Наши войска после форсирования р. Десна и освобождения г. Чернигова вступили в междуречье Десны и Днепра, где завязались упорные бои с противником. Враг на подступах к р. Днепр оказывал упорное сопротивление и с целью удержания восточного берега реки переходил в контратаки пехотой, поддерживаемой танками. Авиация противника по 20—30 самолетов непрерывно бомбила боевые порядки наших частей и переправы на р. Десна. С правого фланга противник пытался просачиваться мелкими группами танков с автоматчиками, создавая видимость окружения передовых наших подразделений, пытался приостановить их продвижение к Днепру. Но части, ломая сопротивление врага и уничтожая мелкие группы, настойчиво продвигались вперед.

Против 7-й стрелковой роты 181-й стрелковой дивизии, оборонявшей один населенный пункт, противник предпринял контратаку при поддержке 9 танков. Молодые бойцы комсомольцы взвода противотанковых ружей Прошин и Суслов с ручным противотанковым ружьем выдвинулись на западную окраину деревни, умело выбрали огневую позицию и стали дожидаться танков. Когда танки приблизились на расстояние 200 м, они открыли огонь и подбили один танк, второй вражеский танк поджог командир взвода младший лейтенант Лобастов. Остальные вражеские танки повернули обратно, а пехота противника, лишившись прикрытия, откатилась назад. Вражеская контратака сорвалась.

2-й стрелковый батальон 211-й стрелковой дивизии, переправившись через Десну, был встречен двумя ротами при поддержке 13 танков противника. Артиллерия еще находилась на переправе и не могла помочь батальону. Имея несколько ружей ПТР, личный состав батальо-

на мужественно вступил в бой. Контратака врага была отбита. При этом было подбито 7 танков, одна бронемашина, 2 самоходные пушки и уничтожено до 100 гитлеровцев.

Продвигаясь вперед, взвод пешей разведки 1085-го стрелкового полка 322-й стрелковой дивизии под командованием старшего сержанта Соломонова встретил группу немецких автоматчиков до 150 человек. Отважные разведчики неожиданно напали на фашистов и разогнали их, при этом уничтожили до 40 солдат и несколько захватили в плен.

Таким образом, ведя упорные бои в районе междуречья, части 322-й, 70-й, 6-й стрелковых дивизий подошли вплотную к берегу р. Днепр и в ночь на 22 сентября, имея уже опыт в форсировании р. Десна, приступили к переправе.

Противник в это время по местам предполагаемой переправы вел сильный артиллерийский и минометный огонь. Подтянув артиллерию, наши части обнаруживали батареи противника, вели по ним ответный огонь, а личный состав в это время переправлялся на западный берег.

Форсирование р. Днепр в нескольких местах начали одновременно части 322-й и 70-й стрелковых дивизий. Первыми переправились на западный берег подразделения 203-го гвардейского стрелкового полка 70-й гвардейской стрелковой дивизии (командир полка т. Коноваленко и его заместитель по политчасти т. Власенко) и 1085-го стрелкового полка 322-й стрелковой дивизии (командир — генерал-майор Ляшенко). При переправе и отражении в это время вражеских контратак особенно отличился батальон 203-го стрелкового полка, которым командует гвардии майор Бербежкин и его заместитель по политчасти лейтенант Думсов и батальон этого же полка, которым командует ст. лейтенант Косоруков. Переправившись на западный берег, эти подразделения сразу же вступили в бой с контратакующим противником и в течение дня отбивали непрерывные контратаки противника. При отражении контратак противника батальон Бербежкина подбил один вражеский танк, захватил 4 повозки с боеприпасами, одну легковую машину и уничтожил много гитлеровцев. Вслед за 203-м стрелковым полком переправился 307-й стрелковый полк этой же дивизии.

На переправе через Днепр особенно отличился гвардии сержант Ниспокоев. Он нашел лодку и, будучи хорошим гребцом, перевез на ней под непрерывным обстрелом 150 бойцов. Гвардии лейтенанту 77-го саперного батальона Устинову перед началом переправы было приказано с группой саперов разыскать лодки для парома. Он прошел вдоль берега 7 км, разыскал лодки и под непрерывной бомбежкой авиации противника доставил их к месту переправы.

Гвардии лейтенант Закрышлый при непрерывных налетах авиации противника сплавлял лес для оборудования паромов. В эту же ночь форсировал Днепр в указанном направлении 4-й гвардейский стрелковый полк 7-й гвардейской стрелковой дивизии и сосредоточился на западном берегу, обеспечивая переправу основным силам дивизии.

Лучшую организованность в форсировании р. Днепр показал личный состав 3-го стрелкового батальона этого полка (командир батальона гвардии капитан Дачников). Он сумел вместе с батальоном одновременно переправить обозы с питанием, боеприпасами.

Успешно форсировав р. Десну на правом фланге южнее Чернигова, части 8-й и 74-й стрелковых дивизий к 23 сентября сосредоточились на восточном берегу р. Днепр и в течение 23 и 24 с боями переправлялись на западный берег. Части 28-го стрелкового корпуса закончили переправу 25 сентября. Таким образом все части армии к исходу 25 сентября полностью форсировали Днепр и ведут упорные бои за расширение плацдарма на его западном берегу и за форсирование р. Припять.

Сейчас особенно упорные бои ведут части 70-й гвардейской стрелковой дивизии, 310-й стрелковый полк 8-й стрелковой дивизии, которые находятся на западном берегу Припять. Враг на этом участке непрерывно контратакует боевые порядки этих частей пехотой при поддержке большого количества танков и самолетов. Только за один день 205-й гвардейский стрелковый полк 70-й стрелковой дивизии в этом районе отбил 9 атак противника. При отражении контратак бойцы, сержантский и офицерский состав проявляют массовый героизм, образцы стойкости и самопожертвования. Батарея гвардии ст. лейтенанта Коновалова, отражая атаку немецких танков, уничтожила 3 вражеских танка. Наводчик орудия гвардии сержант Гарбуз подбил танк противника с первого выстрела. Отделение гвардии сержанта Дорошенко в составе гвардии красноармейцев Павленко, Родана, Борисова, Максимова и Киселева, отражая вражеские контратаки, истребили 40 гитлеровцев. Следует отметить, что когда наши части подошли к Днепру, они поставленную задачу по его форсированию выполняли без всяких вспомогательных средств. Кроме лодок, которые были обнаружены вдоль побережья, личный состав в течение ночи рубил лес, подтаскивал его к месту переправы и, связывая прутьями, делал из него плоты, саперы 70-й и 322-й стрелковых дивизий для постройки плотов использовали всевозможные бочки из-под бензина, масла и делали из них плоты. Таким образом, каждый боец не ждал, когда кто-то ему приготовит на чем переправиться, а сам принимал активное участие в устройстве переправы.

В деле успешного форсирования р. Днепр большую роль сыграли политорганы. Вся политическая работа в этот момент была перенесена в подразделения, которым первым предстояло форсировать Днепр...

Сейчас части армии, имея плацдарм на его западном берегу, ведут упорные бои с целью его дальнейшего расширения и выхода на оперативный простор.

Начальник политического отдела 13-й армии полковник *ВОРОНОВ*
ЦАМО СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 62, арк. 114—116. Оригінал.

№ 2

3 донесення політвідділу 38-ї армії Політуправлінню Воронежського фронту про мужність, відвагу і бойову майстерність воїнів при форсуванні Дніпра на північ від Києва в районі Лютіжа

29 вересня 1943 р.

На подступах к г. Киеву противник оказывает упорное огневое сопротивление, предпринимает многочисленные контратаки, поддерживаемые массированными налетами авиации группами от 4 до 20 самолетов в каждой.

К рассвету 28 сентября 1943 г. части снова овладели неоднократно переходившими из рук в руки населенными пунктами Бровары и Бортничи. Подразделения офицеров Манакина, Акулова и Пошикайло начали переправу через Днепр и овладели несколькими островами в междуречьи. Подразделение т. Кожевникова частью сил форсировало Днепр, и отразив 6 контратак немцев, удерживает занимаемые рубежи.

В проводимых боях личный состав показывает высокие образцы мужества, отваги и боевого мастерства. При овладении населенным пунктом Выбица отличился батальон майора Фицева 340-й стрелковой дивизии. Ночью бойцы построили переправу через водный рубеж и к рассвету форсировали его. Заметив появление наших бойцов на западном берегу реки, противник предпринял ожесточенную контрата-

ку. Бойцы Фицева открыли сильный ружейно-пулеметный и минометный огонь, а когда противник, потеряв до 30 солдат и офицеров убитыми, начал отходить, смело атаковали его, овладели населенным пунктом и вышли на рубеж с. Голубовка.

В этом бою особенно отличился командир отделения кандидат в чл. ВКП(б) старший сержант Дубовицкий Д. К. Получив задание разведать передний край обороны противника, т. Дубовицкий скрыто выдвинулся к боевому охранению немцев, бесшумно снял трех фашистов, забросал траншеи противника гранатами и без потерь возвратился в подразделение. Атакуя противника в составе батальона, т. Дубовицкий первым бросился вперед, расстрелял трех гитлеровцев, а четырех захватил в плен.

Красноармеец нового пополнения Михайленко при переправе бойцов батальона через реку охранял подступы к переправе слева. Заметив, что немцы выдвинули ручной пулемет вперед с целью фланкирующим огнем помешать переправляющимся, Михайленко под сильным обстрелом подполз к огневой точке, гранатами уничтожил пулемет с расчетом и двух автоматчиков и этим дал возможность своему подразделению без потерь выполнить поставленную задачу.

Отважным воином проявил себя красноармеец узбек Усмаджан Дагадыбаев. При контратаке противника Дагадыбаев получил пулевое ранение в плечо, но несмотря на это, он продолжал вести огонь до окончания боя, истребив при этом 6 гитлеровцев.

Смелым воином проявил себя недавно призванный на освобожденной от противника территории красноармеец 3-й стрелковой роты 836-го стрелкового полка 240-й стрелковой дивизии Борисенко Василий Иванович. В одном из последних боев Борисенко заметил, что вражеский автоматчик целится в командира взвода. Рискуя жизнью, Борисенко вскочил на ноги, своим телом прикрыл командира и меткой очередью своего автомата убил фашиста.

Самоотверженно работал санинструктор 3-го батальона 836-го стрелкового полка коммунист Крупинин Андрей Михайлович. За 5 дней боев Крупинин под сильным обстрелом немцев вынес с поля боя 85 раненых с их оружием.

Комсомолец Токарев 180-й стрелковой дивизии командовал отделением. В момент атаки населенного пункта Рогинцы командир роты получил ранение. Видя, что управление подразделением потеряно, Токарев принял командование ротой и обеспечил выполнение боевой задачи. В этом бою отважный комсомолец лично уничтожил 5 гитлеровцев.

Большую помощь наступающим подразделениям оказывают своим огнем снайперы. Снайпер коммунист орденосец Чепуров 180-й стрелковой дивизии всегда находится на участках, сильно обстреливаемых немцами. За последние 5 дней Чепуров снайперским огнем уничтожил 7 немецких автоматчиков, двух офицеров и 3 пулеметные точки противника.

Авангардную роль в проводимых боях занимают коммунисты и комсомольцы. Личным примером и большевистским словом они мобилизуют личный состав на выполнение боевых задач. Парторг 1-й стрелковой роты 42-го стрелкового полка Середа находился в передовых цепях наступающей роты. Когда противник перешел в контратаку и некоторые красноармейцы дрогнули, начав отход назад, парторг крикнул: «Присягу, клятву Родине забыли, если нет — так за мной, вперед!» Бойцы смело пошли за парторгом, забрасывая немцев гранатами. Вражеская пуля ранила т. Середу. Немцы на глазах роты окружили его с криками: «Рус, сдавайся!» Превозмогая боль, он собрал последние силы, бросился на гитлеровцев. Рота, видя бесстрашие парторга, снова поднялась в атаку и очистила населенный пункт.

Этот подвиг стал достоянием всего батальона. Вновь назначенный парторг роты Валиев В. В. с бойцами роты провел после боя беседу о мужестве и отваге т. Середы, напомнил красноармейцам о требованиях Родины и обязательствах, которые берет каждый воин при принятии военной присяги.

По инициативе комсорга батальона старшего сержанта Ушакова была выпущена летучка — боевой листок в трех экземплярах. Этот листок передавался по взводам, прочитывался агитаторами всем красноармейцам. Помимо подвига парторга Середы в боевом листке рассказано о мужестве связиста комсомольца Плотникова. Плотников исправлял поврежденную линию связи. Разорвавшимся поблизости снарядом он был ранен, а линия снова перервана в нескольких местах. Несмотря на ранение, т. Плотников до конца боя оставался у провода и обеспечил бесперебойную связь командира роты с командиром батальона...

Начальник политического отдела 38-й армии полковник *УСОВ*
ЦАМО СРСР, ф. 445, оп. 9023, спр. 9, арк. 143а, 143е. Оригінал.

№ 3

З донесення політвідділу 3-ї гвардійської танкової армії Політуправлінню Воронежського фронту про відвагу і героїзм особового складу частин і з'єднань у наступальних боях по форсуванню Дніпра і розширенню Букринського плацдарму

10 жовтня 1943 р.

В наступательных боях по форсированию Днепра и расширению плацдарма на правом берегу реки рядовые, сержанты и офицеры частей и соединений армии проявляют исключительное мужество, отвагу и героизм.

Вот боевые дела первого мотострелкового батальона 22-й гвардейской мотострелковой бригады. Прибыв на левый берег Днепра, приступили к подготовке для переправы личного состава и техники. Переправа через Днепр представляла неимоверно трудную задачу: никаких переправочных средств не было, противник вел непрерывный артиллерийский огонь по переправе, авиация в течение почти круглых суток бомбила. Несмотря на все трудности, батальоном были изготовлены на месте из подручных материалов простейшие рыбацкие лодки и плоты. Начали переправу. В течение одних суток на двух лодках, вместимостью 5—7 человек, был переправлен на правый берег весь личный состав батальона и техника, за исключением противотанковых орудий.

Исключительное умение и мужество показали при переправе командир 1-го мотострелкового батальона гвардии капитан Беляев, его заместитель гвардии старший лейтенант Олейников и старший адъютант батальона гвардии старший лейтенант Ракицкий.

Когда переправа была закончена, батальон быстро занял исходное положение для наступления. В этот момент осколками мин был тяжело ранен командир батальона т. Беляев и убит его заместитель т. Олейников. Командование батальоном принял на себя старший адъютант гвардии старший лейтенант Ракицкий.

Противник большой силой, при поддержке непрерывного артиллерийского огня, контратаковал боевые порядки нашего батальона три раза, но бойцы и офицеры, не дрогнув, стойко выдержали все контратаки, беспощадно уничтожая немецких захватчиков.

Рядовой, чл. ВКП(б) т. Фотяков, когда гитлеровцы, начав контратаку, выкатили пушку и начали вести огонь по огневым точкам нашего батальона, взял ПТР и 4-мя выстрелами вывел пушку противника из строя и уничтожил весь ее расчет. Потом т. Фотяков перенес огонь по фашистской пулеметной точке и 2-мя выстрелами подавил огонь пулемета. Батальон успешно отразил все контратаки противника и продолжал продвигаться вперед. 30 сентября противник предпринял 11 контратак против наступающих частей бригады, но все они были успешно отражены.

Исключительное мужество и самоотверженность показал состав 235-го моторизованного армейского инженерного батальона по переправе через Днепр техники, боеприпасов, продовольствия и личного состава частей и подразделений.

В ночь с 3 на 4 октября десантная лодка, управляемая рядовым сапером т. Немцовым, груженная боеприпасами, направилась на правый берег Днепра. Когда лодка была на середине реки, она подверглась сосредоточенному минометному обстрелу, в результате которого в одном из бортов появилась пробоина. Вода быстро наполняла лодку. Рядовой Немцов быстро принял решение: своим телом он закрыл пробоину. Боеприпасы были в целостности доставлены на правый берег.

Минометный расчет младшего сержанта Кривошеева (9-й механизированный корпус) в одном бою огнем своего миномета уничтожил крупнокалиберный пулемет, два ручных пулемета, кочующий миномет, рассеял и частью уничтожил группу пехоты противника. В этом бою т. Кривошеев лично уничтожил 25 гитлеровцев. Командир орудия Афанасьев и наводчик Кузнецов, этого же мехкорпуса, в бою 1 октября огнем своего орудия уничтожили два орудия ПТО, два немецких блиндажа, до 100 фашистов и подавили минометную батарею противника.

Старший лейтенант Шевгань (9-й мехкорпус) на своем танке ворвался в расположение немцев и огнем и гусеницами уничтожил 2 бронемашин, 4 мотоцикла, бронетранспортер и несколько десятков немецких солдат и офицеров.

Рядовой автоматчик Крылов (9-й мехкорпус) в одном бою огнем автомата и гранатами уничтожил 16 фрицев. Командир пулеметного взвода 1-го батальона 22-й гвардейской мотострелковой бригады лейтенант Харжановский 28 сентября, когда противник пошел в контратаку, с возгласом «Вперед, гвардейцы, гоните гитлеровцев от Днепра!» — повел свой взвод в атаку и первым ворвался в немецкий окоп. Будучи ранен в обе ноги, он не оставил поля боя: когда санитар перевязывал его ноги, он из автомата бил немцев. Контратака немцев была отбита.

Рядовому Полуда было приказано быстро доставить боевое донесение командиру части. Несмотря на непрерывную бомбежку авиацией противника того участка, по которому проходил путь, т. Полуда, не страшась смерти, в срок доставил донесение.

Командир взвода ПТР — младший лейтенант Чайка (22 гвардейская мотострелковая бригада) 27 сентября при отражении контратаки противника, лично из ПТР уничтожил два станковых пулемета врага. Будучи в этом бою тяжело ранен, он не оставил поля боя и продолжал командовать взводом.

Рядовой Чаплыгин (9-й мехкорпус), будучи ранен во время налета вражеской авиации, настойчиво просил командование не направлять его в госпиталь, заявив при этом: «Пока глаза мои видят, а руки способны наводить орудие на цель, буду разить врага, а в санчасть не желаю идти»...

Коммунисты и комсомольцы в боях показывают себя мужественными, храбрыми воинами, умеющими организовать личный состав на успешное выполнение боевых задач. Коммунисты и комсомольцы лич-

ным примером отваги и беззаветной преданности нашей Родине и партии Ленина вдохновляют рядовых, сержантов и офицеров на боевые подвиги.

В ночь с 4 на 5 октября 14-тонный паром под командованием коммуниста младшего лейтенанта Корепанова (235-й мотострелковый батальон), погруженный самоходной пушкой, во время переправы получил повреждения сразу в 2-х лодках. Вода заполняла лодки, паром под тяжестью самоходной пушки быстро стал погружаться в воду. Приказания офицера Корепанова были быстры и выполнялись командой парома точно: в одной лодке быстро была поставлена пробка, а из другой несколько человек стали откачивать воду. В результате — самоходная пушка в целости была доставлена на правый берег.

После получения боевого приказа о продвижении 7-го гвардейского танкового корпуса через Днепр, 8 гвардейскому разведывательному батальону было дано задание произвести разведку правого берега и обеспечить переправу частей корпуса на правый берег в район Трахтемировки.

21 сентября 8-й разведбатальон подошел к Днепру. Первыми форсировать реку Днепр вызвались старший сержант Гуляев (канд. в чл. ВКП(б)), старший сержант Кузнецов (канд. в чл. ВКП(б)), сержант Филиппов, ефрейтор Гребнев, рядовые Долгов и Каретников. Группу возглавляли Гуляев и Кузнецов. Когда лодка отплыла от левого берега, появилось 38 вражеских самолетов, которые начали бомбить и обстреливать пулеметным огнем левый берег и переправляющихся. Несмотря на пикирование самолетов и их обстрел, смельчаки переплыли реку и высадились на правый берег, где заняли оборону и, несмотря на ураганный артминогонь противника, удерживали занятый рубеж до того, как переправились на правый берег наши части. Коммунисты Гуляев и Кузнецов не только стойко удерживали занятый рубеж на правом берегу, но и возглавили в наступлении первую большую группу наших бойцов, переправившихся на правый берег.

Танковая рота комсомольца старшего лейтенанта Шитикова (9-й мехкорпус) занимала господствующую высоту на правом берегу Днепра. Танки были зарыты в землю. Под прикрытием сильного артминогня, до батальона немцев, при поддержке 3-х танков, пошли в атаку на высоту. Танкисты открыли губительный артиллерийский и пулеметный огонь. Не считаясь с потерями, подгоняемые сзади своими офицерами, немцы наседали и, оттеснив нашу пехоту, лезли на высоту к танкам. Тогда т. Шитиков со своим помощником Быстровым высочили из танка и быстро раздав нашим пехотинцам имеющиеся у него в роте запасные пулеметы и патроны, с возгласом: «Ни шагу назад, вперед за Украину!» увлек за собой стрелков. Атака гитлеровцев была отбита. Тогда Шитиков собрал своих танкистов и сказал: «Друзья! Вы хорошо сейчас поработали, но знайте — немцы не успокоятся, они стремятся любой ценой выйти к Днепру. Отступать нам некуда: сзади нас Днепр. А впереди нас ждут советские люди. Умрем, но не сдадим свой рубеж!». В течение 3-х последующих часов гитлеровцы 4 раза атаковали танкистов, но все их атаки были отбиты мужественными танкистами роты комсомольца Шитикова.

Начальник политотдела 3-й гвардейской танковой армии
гвардии полковник КАПНИК

ЦАМО СРСР, ф. 315, оп. 4451, спр. 12, арк. 94—98. Оригінал.

№ 4

**Кореспонденція з червоноармійської газети «Удар по врагу»
3-го гвардійського механізованого корпусу 47-ї армії
про безсмертний подвиг гвардії старшого лейтенанта О. М. Степанова ***

19 жовтня 1943 р.

— Прощайте, товарищи! Отражаем седьмую контратаку. Патронов — 15.

Эти слова передал по телефону на командный пункт гвардии старший лейтенант Степанов Александр Михайлович. И больше ни слова.

...Все было ясно... 40 немецких танков и самоходных пушек, 70 вражеских автоматчиков с двух сторон ползли на огневые позиции, где сражалась горстка гвардейцев под командованием командира роты Степанова. Гвардейцы отразили шесть яростных контратак, уничтожили десятки гитлеровцев. Все воины были ранены или пали смертью храбрых, но не отошли ни на шаг. Последним остался еще в живых ротный командир, русский гвардейский офицер Степанов. И он один принял бой. Неравный, жестокий бой.

...А фашистские танки все ползут и они идут сюда. Степанов лег на дно окопа. Над ним пронеслась черная бронированная лавина. Одна, вторая, третья. Душно стало в окопе. Земля содрогнулась, осыпалась, но грудь богатыря выдержала тысячепудовые чудовища немецкой брони. Как сквозь сон, услышал он чуждый говор, схватил пистолет и крикнул немцам.

— Вон с земли русской!

Словно лютые звери, ошалелые фашистские псы с бешеной яростью со всех сторон наседали на героя, но Степанов упредил бандитов.

— Десять, двенадцать, пятнадцать... — считал он.

Пятнадцать патронов, пятнадцать выстрелов, пятнадцать гитлеровцев поплатились жизнью от выстрелов мужественного советского офицера.

Еще несколько десятков немцев, как коршуны, бросились к ротному офицеру, чтобы захватить его живым, понаслаждаться, издеваясь. Но не взять русского офицера живым, не сломить волю, не сокрушить силу советского богатыря безвозмездно.

Не успел еще враг дотронуться своими кровавыми лапами к телу доблестного воина, как послышался взрыв последней гранаты, оставленной Степановым на «всякий случай».

Взрывом было истреблено до двух десятков немцев. Смертью храбрых погиб и герой Степанов. Седьмая контратака фашистов была отбита. На поле боя горели вражеские танки, зеленели немецкие трупы.

Воины Правобережья склоняют головы над павшими в бою гвардейцами и все, как один, из ближних и далеких высоток наблюдают ярко горящую красную звезду. И чем ниже спускается солнце, тем ярче разгорается звезда. Это светит боевой орден русского офицера Степанова, разбрасывая светлые лучи бессмертия по берегам седого Днепра.

Гвардии старший лейтенант *И. АКНМЕНКО*

Газ. «Удар по врагу», № 225, 1943, 19 жовтня — ЦАМО СРСР,
ф. 3428, оп. 1, спр. 527, арк. 205.

* Степанов Александр Михайлович, гвардії старший лейтенант, командир роти 3-ї гвардійської механізованої бригади 3-го гвардійського механізованого корпусу 47-ї армії 1-го Українського фронту, 1923 р. народження, росіянин, чл. КПРС. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 жовтня 1943 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

№ 5

Кореспонденція Героїв Радянського Союзу І. Д. Семенова і В. М. Іванова «Мы русские, мы все одолеем» з червоноармійської газети «За честь Родины» 1-го Українського фронту

2 листопада 1943 р.

Наши войска — на правом берегу Днепра, у стен столицы Украины — Киева — матери русских городов.

Форсирован Днепр, советские воины ведут великую, священную битву за Киев, за освобождение Правобережной Украины. Вспоминаются слова великого Суворова: «Мы русские, мы все одолеем...»

Наш батальон с боем прорвался к Днепру. Как зачарованные, мы смотрели на его воды. Мы, русские, Иванов — вологодский, Семенов — сталинградский в этих местах раньше не были. Но ведь нет ни одного русского человека, который не слышал бы о Днепре, кто не читал бы Гоголя, не пел задушевную шевченковскую песню «Рече та стогне Дніпр широкий». Так вот какой он Днепр — величавая, горделивая, непокорная украинская река. По твоим волнам скользили челны с казаками — запорожцами Богуна, Хмельницкого... *

— Кто хочет первым переправиться через Днепр? — спросил нас командир. И весь батальон шагнул вперед.

Все хотели быть первыми. Но честь выпала комсомольцам Петухову, Сысолятину и нам двоим.

Сели в лодку и поплыли на вражеский берег. У середины реки противник заметил нас и открыл пулеметный огонь. Но разве советский воин имеет право отступать! «Вперед!» — сказали мы в один голос.

Добрались до берега и вчетвером вступили в схватку с врагом. Мы уничтожали гитлеровцев из автоматов, забрасывали гранатами, а тем временем под нашим огневым прикрытием Днепр пересекали новые лодки.

Бой был жестоким. Уничтожив вражеского пулеметчика гранатой, пал, сраженный пулей, Коля Петухов.

Но в это время наши роты уже переправились на Правобережье и бросились в атаку. Вскоре Днепр был форсирован всем батальоном. Гвардейцы прочно встали на Правобережье.

Враг бомбил, враг кидался в яростные контратаки, но мы стояли насмерть. За нами уже переправлялась стрелковая часть, на парамах перевозили танки. В бой шла большая сила.

Вскоре мы снова пошли вперед. У высот встретились вражеские дзоты.

При штурме этих долговременных укреплений был ранен другой наш товарищ — Вася Сысолятин. Гвардейцы сломали и этот рубеж. И вот — мы у стен Киева. Так вперед же, друзья!

Мы гордимся тем, что сражаемся за столицу украинского народа — родной Киев.

Гвардии рядовые *И. СЕМЕНОВ, В. ИВАНОВ*

Газ. «За честь Родины», № 226, 1943, 2 листопада — ЦАМО СРСР, ф. 326, оп. 2754, спр. 5, арк. 519 зв.

* Крапки документа.

№ 6

**З донесення політуправління 1-го Українського фронту
Головному політичному управлінню Червоної Армії про героїзм
особового складу військ фронту у боях за розширення Лютізького
плацдарму в період з 10 по 25 жовтня 1943 р.**

3 листопада 1943 р.

...985-й стрелковий полк 226-й стрелкової дивізії 38-ї армії тільки в течение одного дня отбил шесть ожесточенных контратак врага *. В течение трех дней напряженных боев полк истребил 150 гитлеровцев, поджег и подбил 20 танков, 3 бронемашины. Ряд офицеров и бойцов этой части покрыли себя неувядаемой славой. На подразделение этого полка враг бросил батальон пехоты при поддержке 11 танков. Командир орудия старший сержант Полешук обратился к своим бойцам с призывом: «Товарищи, пока мы живы — вражеские танки пройти не должны!» Выкатив свое орудие на прямую наводку и подпустив танки на расстояние 250—300 м, т. Полешук открыл по ним огонь. С первого же выстрела загорелся головной танк врага. С двух других выстрелов загорелся второй, а следующими выстрелами был подбит и третий танк противника. У орудия т. Полешука от выстрела разорвалась надульная часть ствола и осколком снаряда он был ранен. Противник перегруппировался и бросил в бой 26 танков. Полешук, несмотря на неисправность орудия, открыл по ним огонь и поджег еще два танка. Контратака врага была отбита. Полешук отказался идти в медсанбат и получил лишь первую помощь. Вскоре противник повторил контратаку. На орудие т. Полешука шли два танка и вели сильный огонь, заряжающий красноармеец Кирюхин был тяжело ранен. Оставшись один, т. Полешук открыл по танкам врага огонь и вторым выстрелом подбил один танк, а второй поспешил вернуться. Так в этом бою т. Полешук уничтожил шесть танков противника.

Отлично дрались с врагом рядовые этого полка отец и сын Бабичевы. Они составляли расчет станкового пулемета. Быстро меняя позиции и умело маскируясь, Бабичевы подпускали противника на близкое расстояние и кинжальным огнем уничтожали врага. Благодаря их мужеству и умению были отражены две контратаки гитлеровцев. Перед огневой позицией Бабичевых осталось 72 труп фашистов. В этом бою отец Бабичев пал смертью храбрых. Его сын поклялся отомстить гитлеровцам за смерть своего отца. Свою клятву он с честью выполняет. На другой день им было уничтожено из своего пулемета более 50 вражеских солдат и офицеров.

Командир минометной роты старший лейтенант Прусаков со своим связным младшим бойцом неожиданно столкнулся с группой гитлеровцев. Фашисты пытались взять их в плен, но советские воины не растерялись. Они мгновенно залегли и, открыв ураганный огонь из автоматов, уничтожили 15 гитлеровцев. Остальные трусились и стали удирать. Прусаков отрезал им дорогу и заставил сложить оружие. В плен было взято 10 фашистов.

Замечательно вели себя бойцы и командиры роты под командованием лейтенанта Тучкова. Они дружно ворвались в населенный пункт буквально на плечах убегающего противника, захватили вражеские пушку с расчетом, два миномета, которые сразу же были использованы в бою. Наши бойцы открыли из трофейного оружия огонь по убегающему противнику. Было взято в плен 40 немцев.

Исключительную находчивость и самоотверженность проявили бойцы понтонно-мостовой бригады тт. Потапов, Вертячий, Наумов и

* Бойові дії велись на Лютізькому плацдармі в районі Димера.

Осипов. 21 октября при обстреле врагом переправы прямым попаданием снаряда паром был поврежден и затонул. Перечисленные товарищи не стали дожидаться водолаза, они стали сами водолазами: соединили несколько гофрированных трубок и поочередно спускались в воду. Им удалось вытащить понтон из воды, восстановить и приступить к перевозке людей и грузов на правый берег.

Прославился рядовой Иванов Виктор Петрович, член ВЛКСМ, в РККА с января 1943 г. Иванов в числе первых переправился на правый берег Днепра и героически дерется с фашистами. На 27 наших бойцов, среди которых находился т. Иванов, противник бросил пехоту и 6 танков. Вражеские танки, зайдя в тыл с правого фланга, стали утюжить наши окопы, за ними шла фашистская пехота. Тов. Иванов гранатами и огнем из винтовки заставил залечь вражескую пехоту. Когда один из танков подошел на 20 м, т. Иванов сперва подбил его гранатой, а затем поджег двумя бутылками с горючей смесью. Экипаж танка был уничтожен огнем из винтовки. Танки повернули назад, за ними побежала и вражеская пехота. С возгласами: «Бей гадов!» т. Иванов бросился преследовать врага, за ним устремились остальные бойцы и офицеры.

Личный состав 745-го стрелкового полка в течение одного дня отразил 7 контратак противника, поддержанных 8 танками и 4 самоходными орудиями. Все атаки врага были успешно отбиты. На поле боя фашисты оставили 4 подбитых танка. В этом бою два танка подбил расчет командира орудия Карпова, один танк был подбит наводчиком Поповым и один танк командиром орудия сержантом Черноштановым. Героический подвиг совершил при отражении контратаки противника недавно принятый кандидатом в члены ВКП(б) пулеметчик Зайцев. Он выдвинулся со своим пулеметом вперед боевых порядков, уничтожил расчет станкового пулемета врага и захватил пулемет. Пулеметчик Иванов зашел во фланг контратакующих немцев, уничтожил две огневые точки и 15 гитлеровцев.

Комсомольцы сержант Лисицын и рядовой Душнов (9-го механизированного корпуса), идя в разведку, заметили немецкого офицера, который вел огонь по нашему подразделению. Лисицын и Душнов тихо подкрались к нему сзади, захватили его в плен и доставили в штаб корпуса. Пленный оказался капитаном немецкой армии, награжденный двумя железными крестами. От него были получены ценные сведения.

Командир взвода ПТР кавалерийского полка гвардейской Краснознаменной ордена Ленина Ставропольской им. Блинова кавалерийской дивизии гвардии младший лейтенант Милованов, член ВКП(б), увлекая своих бойцов в бой, сам лично подбил два танка противника и машину с боеприпасами.

Большую помощь наступающим частям оказывают жители днепровских населенных пунктов. За последние дни пример патриотизма показала жительница деревни Сваромье, мать двух бойцов Красной Армии, 66-летняя колхозница Горпина Павловна Трегуб. В 1928 г. т. Трегуб была инициатором создания колхоза в селе. В 1939 г. за свой стахановский труд была утверждена участницей Всесоюзной сельскохозяйственной выставки. У нее фашистские оккупанты отобрали корову, все вещи и даже дом. С приходом частей Красной Армии т. Трегуб одной из первых представила спрятанную от фашистов лодку для переправы на правый берег. Через несколько дней она сама начала помогать переправляющимся бойцам. Несмотря на сильный обстрел противника, отважная патриотка совершала в день по несколько рейсов, переправляя на правый берег красноармейцев, питание и боеприпасы*.

* Трегуб Г. П. допомагала переправлятися воїнам 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії.

В один из рейсов, ехавший на лодке красноармеец сказал: «Давай помогу, мать». Отважная патриотка ответила: «50 лет, сынок, управляю, лодка меня слушается, только германцев не возила, будь они трижды прокляты. Хотя я и стара, но сил еще много, чтобы помочь вам, сыны мои». Пример колхозницы воодушевлял бойцов на новые подвиги.

Начальник Политического управления 1-го Украинского фронта
генерал-майор С. ШАТИЛОВ

ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 7, арк. 3—4. Оригінал.

167-а СТРЕЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ В БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА (Спогади)

Автор цих спогадів — генерал-майор у відставці І. І. Мельников народився 12 червня 1905 р. в бідній селянській родині у с. Рибна Ватага Малмизького (нині Кільмезького) району Кіровської області. Свою трудову діяльність він розпочав у 1918 р. лісорубом. З 1926 р. — в Червоній Армії. Член КПРС з 1929 р. В 1931 р. закінчив Рязанське піхотне училище, учасник боїв в Іспанії, де йому вперше довелося зустрітися віч-на-віч з фашизмом. Велику Вітчизняну війну він пройшов з першого до останнього дня. У 1941 р. командував 163-м полком 11-ї стрілецької дивізії, брав участь в оборонних боях у Прибалтиці та під Ленінградом. У грудні того ж року І. І. Мельникова було призначено командиром 438-ї стрілецької дивізії, перейменованої в січні 1942 р. в 167-у, з якою він пройшов фронтовими шляхами від Дону до західних кордонів СРСР. З червня 1944 р. І. І. Мельников — командир 95-го стрілецького корпусу на 1-ому та 4-ому Українських фронтах.

Бойові заслуги І. І. Мельникова перед Батьківщиною відзначені двома орденами Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденами Суворова I ступеня, Кутузова II ступеня, трьома орденами Червоної Зірки, трьома орденами іноземних держав, багатьма медалями.

В роки війни І. І. Мельников був чотири рази поранений. У післявоєнний період він закінчив академію Генерального штабу і до 1961 р. служив в армії на командних посадах — командиром 24-го гвардійського стрілецького корпусу, начальником Ярославського та Саратовського військових училищ.

У 1943—1944 рр. мені довелося служити в дивізії, якою командував І. І. Мельников. І хоч між генералом та сержантом дистанція чималих розмірів, добре пам'ятаю його чуйне і водночас вимогливе ставлення до солдатів і молодших командирів.

Минають роки. Нині заслужений ветеран, генерал І. І. Мельников живе у Митищах, під Москвою. Він бадьорий, енергійний. Не згасає у його пам'яті пережите в роки війни. Часто приходять на згадку запеклі бої, товариші по зброї — сини всіх народів нашої Вітчизни, а особливо ті, хто не дожив до світлого дня Перемоги.

Є. М. СКЛЯРЕНКО — доктор історичних наук, професор, колишній молодший сержант 615-го стрілецького полку 167-ї двічі Червонопрапорної Сумсько-Київської стрілецької дивізії

* * *

У грудні 1941 р. командування Уральського військового округу за завданням Ставки Верховного Головнокомандування посиленими темпами формувало ряд військових з'єднань, у тому числі кілька стрілець-

ких дивізій. Сухий Лог, Ірбітські Вершини, Кур'ї, Знамянка, Кунара, Богдановичі, Рудянське — ці населені пункти сивого Уралу стали місцем тимчасового розташування частин і підрозділів 438-ї стрілецької дивізії, яка з 21 січня 1942 р. була перейменована в 167-му (другого формування).

У той час ми всі, і бійці і командири, перебували під впливом великого успіху Червоної Армії, яка завдала ворогові відчутного удару під Москвою. Однак обстановка на фронті залишалася напруженою, і ми робили все для того, щоб якнайшвидше завершити формування і йти громити фашистів. До складу дивізії входили такі частини: 465-й, 520-й, 615-й стрілецькі та 576-й артилерійський полки, 177-й винищувально-протитанковий дивізіон, 180-й окремих саперний батальйон, 286-й окремих батальйон зв'язку, 182-й медико-санітарний батальйон та ін. Наприкінці лютого 1942 р. комплектування дивізії людьми було в основному закінчено. До неї влилися комуністи і комсомольці Магнітогорська та інших міст РРФСР, направлені за партійними і комсомольськими мобілізаціями, молодь призовного віку. 38 офіцерів і політпрацівників прибули з резерву Наркомату оборони. В дивізії налічувалося близько 700 комуністів і 5 000 членів ВЛКСМ. Коли в Свердловськ прибув Маршал Радянського Союзу К. Є. Ворошилов, нас, командирів, викликали на засідання Військової ради округу. У моїй доповіді про хід формування маршал особливо виділив той момент, де йшлося про організацію навчання воїнів. Климент Єфремович висловив думку, що необхідно зберегти і примножити бойові традиції 167-ї дивізії, яка відзначилася в боях з фашистами на Мінському напрямку.

Особовий склад посилено займався бойовим навчанням, готуючись до суворих фронткових випробувань. В останніх числах квітня дивізія була направлена в резервну армію МВО і наприкінці травня зосередилася в районі Моршанська.

У липні 1942 р. у складі групи військ під командуванням генерала Н. Є. Чибісова вона вступила у свій перший бій з ворогом на Воронезькому фронті в районі селища Сурикові Виселки, поблизу Великої Верейки. Виявивши мужність і відвагу, бійці і командири виконали поставлене перед ними завдання, хоч і заплатили за це дорогою ціною. Серед полеглих смертю хоробрих був і командир 615-го полку майор Симонов, тяжке поранення дістав командир 520-го полку майор Дубов.

До кінця січня 1943 р. дивізія тримала оборону. Вона сковувала дії ворожого угруповання на Липецькому напрямі і, говорячи словами воєнних зведень, вела бої місцевого значення, відточувала бойову майстерність, справедливо вважаючи, що попереду її чекають більш складні випробування.

Взимку 1943 р. 167-а дивізія, підсилена 180-ю танковою бригадою, у складі ударного угруповання, створеного на правому фланзі 38-ї армії, взяла участь у Воронезько-Касторненській операції. Разом з нею вели наступ 240-а і 206-а дивізії. Вранці 29 січня Касторну було визволено. За п'ять днів наші частини і з'єднання просунулися вперед на 70 км. 25-у річницю Червоної Армії дивізія відзначила визволенням ряду населених пунктів Курської області, вступом на українську землю.

Коли у березні 1943 р. ворожі війська перейшли в контрнаступ, вона вела бої в районі Уд, де прикривала стик між 40-ю та 69-ю арміями і з честю виконала поставлене завдання. Невдовзі її було повернуто до складу 38-ї армії генерала Н. Є. Чибісова. Здійснивши марш з району Белгорода, дивізія наприкінці березня перейшла до оборони на рубежі Олексіївка — Велика Чернеччина — річка Псьол.

Під час героїчної битви на Курській дузі, 40-річчя якої нещодавно широко відзначалося, дивізія активними діями сковувала сили ворога в районі Сум, а потім в складі 51-го стрілецького корпусу перейшла в наступ, завдаючи своїм правим флангом удару з району Писарівки

на Суми. Ранком 2 вересня 1943 р. цей важливий обласний центр України був визволений частинами 167-ї, 232-ї і 340-ї дивізій. Наказом Верховного Головнокомандуючого їм було присвоєно найменування «Сумських», а столиця Батьківщини — Москва салютувала доблесним воїнам дванадцятьма артилерійськими залпами із 124 гармат. За визволення в середині вересня м. Ромни дивізію було нагороджено орден Червоного Прапора.

У боях за ці та інші міста і села відзначилися, виявивши мужність та відвагу, сотні бійців і командирів. Люди безстрашно йшли на подвиги в ім'я найшвидшого визволення землі, однаково дорогої їй рідної росіянам і українцям, білорусам і грузинам, узбекам і татарам, а також представникам багатьох інших національностей нашої соціалістичної країни, які проходили ратну службу в дивізії. Місце вбитих і поранених займали інші, в тому числі й жителі визволених від ворога районів.

Поповнюючись у ході бойових дій, дивізія стрімко просувалася вперед. Незабаром її частини перерізали шосейну дорогу та залізницю Чернігів — Київ і 23 вересня 1943 р. в районі Свиноїди — Рожни вийшли до Десни. Використовуючи наявні підручні засоби, а також міст, збудований за кілька днів силами саперів дивізії під командуванням капітана Г. Ф. Самойловича, наші бійці при активній допомозі місцевого населення швидко переправилися через річку. Цим мостом після його розширення і укріплення ще протягом багатьох днів рухалися техніка та особовий склад 38-ї армії, поспішаючи в напрямі Дніпра.

Надвечір 25 вересня передовий батальйон 615-го полку на чолі з майором В. Шевцовим вийшов до Дніпра. У ніч на 26 вересня на човнах місцевих рибалок, а також на спеціально споруджених плотах та інших засобах він переправився на острів, що навпроти Вишгорода, вибив звідти ворога і закріпився там. Цей острів став проміжним рубежем для переходу на правий берег Дніпра. У наступні дні і ночі на нього переправилися інші підрозділи 615-го полку.

Невдовзі батальйон В. Шевцова форсував протоку Дніпра і захопив плацдарм у районі цегельного заводу (на північ від Вишгорода). В бою відзначилися рота старшого лейтенанта І. Очеретька і взвод лейтенанта М. Захарчука. Обидва командири діяли сміливо і рішуче, запалюючи бійців особистим прикладом. Їх ратний подвиг відзначений високою нагородою — присвоєнням звання Героя Радянського Союзу.

В ніч на 30 вересня 465-й полк провів операцію по захопленню плацдарму на південь від Вишгорода. Першою форсувала старе русло Дніпра 7-а рота, зокрема взвод молодшого лейтенанта М. Лисунова. Мужність і самовідданість під час відвоювання та утримання цієї жменьки рідної землі виявили рядовий Д. Литвинов, командир кулеметної обслуги сержант М. Охріменко, командир відділення 9-ї роти О. Перегудов, рядовий П. Власенко, М. Шевченко. Всі вони згодом стали Героями Радянського Союзу.

Під безперервним вогнем противника забезпечували переправу людей та бойової техніки сапери. Особливо відзначилися старші сержанти П. Стариков, К. Пилаєв, молодший сержант М. Собко, сержант Ф. Запорожець, рядовий С. Красій, які також були удостоєні цього високого звання.

Бої, що їх вела 167-а дивізія та інші частини в районі Вишгорода, мали надзвичайно напружений і кровопролитний характер. Захоплені плацдарми розширити не вдалося. Тому за наказом командування майже всю дивізію було перекинуто до Лютежа і Старих Петрівців, на плацдарм, який захопили і утримували 240-а і 180-а стрілецькі дивізії. Поблизу Вишгорода лишився тільки 520-й стрілецький полк.

Бої на Лютізькому плацдармі були особливо запеклими. Ворог кидав проти нас піхоту, танки, піддавав масованому бомбардуванню пере-

праву через Дніпро в районі Сваром'я. Кулями та осколками мін і снарядів були посічені дерева й кущі. Земля і небо здригалися від гуркоту канонади. На допомогу 240-й і 180-й стрілецьким дивізіям, крім нашої, прибули також частини 232-ї, 340-ї дивізій, 3-ї гвардійської танкової армії, 163-ї, 136-ї, 71-ї стрілецьких дивізій та ряду інших.

Радянські воїни не тільки витримали численні ворожі атаки, а й розширили Лютізький плацдарм до 14 км по фронту. Успішно діяли й солдати та офіцери 520-го полку в районі Вишгорода. Вони оволоділи цегельним заводом та рядом інших об'єктів і утримували їх до кінця жовтня. В цих боях відзначилися десятки людей з особового складу полку, за що вони були нагороджені орденами й медалями, а командир відділення саперного взводу сержант А. Журавльов та санінструктор старший сержант Х. Неатбеков удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Розрахунки гітлерівців перетворити Дніпро на неприступний «східний вал» не виправдалися. Плацдарм на правому березі був розширений, і почалася ретельна підготовка до визволення Києва. Наближалася 26-а річниця Великого Жовтня. На Лютізькому плацдармі зосереджувалися значні сили нашої піхоти, танків, артилерії. Воїни горіли єдиним бажанням — якнайшвидше вигнати фашистів із столиці Радянської України і саме таким чином разом з киянами відсвяткувати день народження Країни Рад. Планом операції, розробленим командуванням 1-го Українського фронту, прорив ворожої оборони з Лютізького плацдарму намічалось здійснити силами 38-ї армії, 5-го гвардійського танкового корпусу, 7-го артилерійського корпусу прориву та інших частин. Наша 167-а дивізія діяла на головному напрямі удару. Її вихідний район виявився найбільш вдалим для розміщення прибулих на ділянку прориву артилерійських частин і з'єднань резерву Верховного Головнокомандування. Саме тут, у лісі, в місцях розташування полків дивізії, щільність гармат і мінометів досягла 416 одиниць на кілометр фронту¹.

Директивою фронту термін готовності до наступу визначався трічі: 1 та 2 листопада і, нарешті, остаточний, який передбачав початок артпідготовки о 8-й годині, атаку піхоти і танків о 8 годині 40 хвилин — 3 листопада².

Напередодні, увечері 2 листопада, бійці і командири були ознайомлені з текстом звернення Військової ради фронту, в якому, зокрема, говорилося: «Перед нами Київ — мати міст руських, колицка нашої Вітчизни. Тут багато віків тому зародилася наша могутня Русь. Тут із зброєю в руках відстоювали від ворогів свободу й незалежність російського й українського народів наші батьки і матері, наші діди і прадіди...»³. Звернення завершувалося закликком до нових подвигів в ім'я Батьківщини, до найшвидшого визволення Києва.

Ранок 3 листопада видався похмурим, однак хмарність була високою і не дуже щільною. Це давало підстави надіятися, що погода не стане на перешкоді діям нашої артилерії, авіації, наступові піхоти і танків. О 8-й годині тиша здригнулася від артилерійських залпів. Понад дві тисячі гармат і мінометів, сотні установок реактивної артилерії обрушили на ворога смертоносний вогонь. На передньому краї з'явилися радянські літаки 2-ї повітряної армії, якою командував генерал С. Красовський. Після масованої артпідготовки в бій пішли танки і піхота. Ламаючи опір противника, вони просунулися вперед на 10—12 км, зайняли територію туберкульозного санаторію і вийшли на околицю Пущі-

¹ Центральний архів Міністерства оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 393, оп. 9025, спр. 24, арк. 222.

² Там же, оп. 9015, спр. 31, арк. 413, 468, 472.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— К., 1968, т. 2, с. 351.

Водиці. Наступ не припинявся і вночі. 615-й, 465-й, 520-й полки нашої дивізії вийшли на узлісся на південь від Пущі-Водиці.

Розглянувши підсумки першого дня боїв, Ставка Верховного Головнокомандування наказала генералові М. Ф. Ватутіну «не пізніше 5 листопада перерізати залізницю Київ — Коростень на схід або захід від річки Ірпінь, не пізніше 5 або 6 листопада оволодіти Києвом і не пізніше 9—10 листопада перерізати залізницю Київ — Фастів»⁴.

Вранці 4 листопада на КП дивізії подзвонив командуючий фронтом М. Ф. Ватутін. Після того, як я доповів йому про оперативну обстановку, він сказав, що для прикриття наших флангів з резервів фронту виділяються додаткові протитанкові засоби, що авіації дано завдання активніше підтримувати дії дивізії, а 7-ому артилерійському корпусу прориву наказано зосередити вогонь головним чином на ділянці, що на південь від Пущі-Водиці. Крім того, командуючий фронтом повідомив, що для успішного розвитку наступу 167-а дивізія посилюється 52-ю танковою бригадою, а 136-а дивізія (наш сусід зліва) — 53-ю бригадою із складу 3-ї гвардійської танкової армії.

Вранці 4 листопада 38-а армія відновила наступ по всій лінії зіткнення з противником. Наша дивізія рушила в бій першою. Її полки — 465-й (командир — підполковник М. Хоменко, який, до речі, нині живе в Києві) та 615-й (командир — майор М. Морозов) при вогневій підтримці 576-го артполку під командуванням майора О. Патріна атакували противника, що закріпився у південній частині Пущі-Водиці, але з ходу прорвати його оборону не змогли. З прибуттям 52-ї танкової бригади атака відновилася, і після впертого бою нашим бійцям вдалося вклинитися в розташування ворога на 1,5—2 км. У прорив було введено також 520-й полк під командуванням підполковника П. Акулова, підсилений танковим батальйоном 52-ї танкової бригади і 39-им армійським танковим полком.

Близько полудня ці підрозділи захопили с. Берківці, а 615-й і 465-й полки разом з танкістами 52-ї бригади продовжували з боєм просуватися в напрямку Нивок і Святошина, які противник намагався будь-що утримати в своїх руках. Однак, незважаючи на шалений опір ворога, танкістам з армії генерала П. С. Рибалка та піхотинцям нашої дивізії у середині дня 5 листопада вдалося вибити фашистів із Святошина і перерізати важливе у стратегічному відношенні шосе Київ — Житомир. За наказом командуючого 38-ю армією генерала К. С. Москаленка 167-а дивізія розвернулася фронтом на схід і почала наступати в напрямку центру Києва.

Зліва від нас діяли частини 136-ї дивізії під командуванням полковника І. Пузикова і 1-ша Чехословацька бригада під командуванням полковника Л. Свободи, які вели бої за Сирець. Праворуч, у напрямку Василькова, вели наступ 232-а і 340-а стрілецькі дивізії, з півночі до Києва пробивалися 180-а і 240-а стрілецькі дивізії при підтримці 5-го гвардійського танкового корпусу. Активну участь у визволенні Києва брали й інші частини та з'єднання. На жаль, розповісти про їх героїзм і мужність у цих коротких спогадах немає можливості. Заслуга ж воїнів 167-ї дивізії, очевидно, полягає в тому, що вони в числі перших ввійшли в столицю Радянської України, прорвалися в район університету, оперного театру, площі Богдана Хмельницького, до будинку ЦК КП(б)У, на якому в ніч на 6 листопада автоматники під командуванням капітана Н. Андреева підняли червоний прапор.

Учасць дивізії у форсуванні Дніпра та Київській наступальній операції запам'яталася мені на все життя, незважаючи на те, що я був учасником багатьох боїв, у тому числі під Корсунь-Шевченківським, за визволення Західної України, Закарпаття, Чехословаччини.

Перед світанком 6 листопада 1943 р. в Київ, крім 167-ї дивізії,

⁴ ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 1007, спр. 33, арк. 40—41.

вступили також частини 5-го гвардійського танкового корпусу, 136-ї, 240-ї, 180-ї стрілецьких дивізій, 1-ї Чехословацької бригади та ін. Того ж дня у військах став відомим наказ Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна з нагоди визволення столиці Радянської України, в якому 167-у дивізію названо першою. До свого почесного найменування «Сумська» вона додала ще одне — «Київська», чим законно пишається. Мій заступник по стройовій частині Герой Радянського Союзу підполковник М. Манакін був призначений першим військовим комендантом визволеного міста. Начальником гарнізону став командир 50-го стрілецького корпусу, до якого входила дивізія, генерал-майор С. С. Мартиросян. Хоч вони перебували на цих посадах дуже короткий час, все ж їх призначення слід розцінювати як свідчення високої оцінки командуванням армії і фронту дій особового складу з'єднань, що внесли помітний вклад у справу визволення столиці Радянської України.

Я був свідком, як командуючий 38-ю армією генерал К. С. Москаленко доповідав командуванню фронту і маршалу Г. К. Жукову про визволення Києва. Це відбулося на командному пункті 167-ї дивізії, який знаходився на території заводу «Більшовик». Нещодавно там встановлено меморіальну дошку.

Воїни дивізії не затрималися в Києві. 6 листопада вони рушили далі, у напрямку Віти Поштової, Василькова. Того ж дня у штаб дивізії, який розташувався в Жулянах, надійшло розпорядження представити рядових і командирів, які найбільше відзначилися, до урядових нагород, включаючи присвоєння їм звання Героя Радянського Союзу. Доречно зазначити, що за форсування Дніпра кілька воїнів нашої дивізії були удостоєні цього високого звання ще наприкінці жовтня. Серед них — майор Ф. Бруй, старший сержант М. Жбанов, сержанти К. Лиманський, О. Перегудов, лейтенант М. Потапенко та інші.

Командування і політвідділ дивізії подали на розгляд Військової ради армії рапорт з клопотанням про присвоєння звання Героя Радянського Союзу 70 бійцям і командирам дивізії. Військова рада армії, а потім і 1-го Українського фронту затвердили рекомендовані кандидатури. Це подання, надіслане телеграмою на ім'я Й. В. Сталіна, стало підставою для Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1944 р., згідно з яким звання Героя Радянського Союзу присвоювалося 382 воїнам 1-го Українського фронту, в тому числі 70 — із 167-ї дивізії Червонопрапорної Сумсько-Київської стрілецької дивізії. Серед них — близько 50 піхотинців, решта — артилеристи, сапери, політпрацівники, медики, зв'язківці. Ряди Героїв Радянського Союзу поповнили командири полків П. Акулов, М. Морозов, О. Патрін, заступники командирів полків по політичній частині М. Кузнецов, О. Старих, парторг полку І. Асмолов, командири батальйонів Т. Ковальов, І. Озеров, В. Русов, Г. Самойлович, а також десять командирів рот, десять командирів взводів, сорок сержантів і рядових.

Загалом за подвиги, здійснені під час форсування Дніпра та визволення Києва, а також у ході боїв на Правобережжі, 105 воїнів нашої дивізії удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Пізніше ще четверо заслужили його. 20 чол. стали повними кавалерами ордена Слави. Орденами й медалями було нагороджено близько тисячі солдатів і офіцерів. Не всі з них, на жаль, змогли одержати бойові нагороди, а деякі — навіть дізнатися про це, вони загинули в боях.

Понад 100 Героїв Радянського Союзу! Такої їх кількості, мабуть, не було в жодній іншій стрілецькій дивізії Червоної Армії. Висока оцінка Батьківщиною, Комуністичною партією нелегкого ратного труда синів різних народів надихала їх на нові подвиги.

Двадцятьма чотирма артилерійськими залпами з 324-х гармат салютувала Москва воїнам 1-го Українського фронту з нагоди визволен-

ня Києва. Це був один з найбільших салютів на честь перемог нашого народу у Великій Вітчизняній війні, до переможного завершення якої довелося йти ще не один день.

І. І. МЕЛЬНИКОВ (м. Митищі)

Методологія та методика історичних досліджень

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Соціалістичне змагання, спрямоване на забезпечення успіхів кожного члена суспільства у боротьбі за досягнення спільної мети — вдосконалення розвинутого соціалізму, стало нині органічною частиною радянського способу життя. «Соціалізм, — наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС, — народжує нове ставлення до праці. Одним з яскравих його проявів було і лишається соціалістичне змагання. Немає жодного заводу, колгоспу, будови, яких би не торкнулося його життєдайне дихання. Великим є розмах цього патріотичного руху, який охоплює сьогодні більш як сто мільйонів чоловік. У ньому виковуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»¹.

Зрозуміло, що це масове, багатфункціональне явище, яке справляє істотний вплив на економічний і соціальний розвиток суспільства, виховання нової людини, завжди привертало й привертає значну увагу дослідників — представників різних галузей суспільствознавства: економістів, філософів, істориків. Усі вони, виходячи із специфіки і предмета своїх наук, вивчають різні функції соціалістичного змагання. Так, економісти розглядають його економічну функцію, філософи — соціальну і виховну². В цьому зв'язку закономірно постає питання: що ж вивчає історична наука у соціалістичному змаганні та в чому полягають особливості методики такого дослідження? Незважаючи на те, що історикам належить значна кількість публікацій, присвячених змаганню, це питання, як і проблема співвідношення їх досліджень з відповідним доробком представників інших суспільних наук, ще й досі майже не розроблені. В численних історіографічних працях з даної проблеми міститься змістовний конкретний аналіз праць про соціалістичне змагання, але досить мало уваги приділяється методологічним та методичним аспектам вивчення істориками даної проблеми³. Тому всебічний

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 69.

² Див.: Клепач Н. Я., Кузнецов В. М. Экономические функции социалистического соревнования. — М., 1980; Кисилев В. Н. Социальная функция социалистического соревнования. — М., 1980; Социально-психологические аспекты социалистического соревнования. — М., 1977 та ін.

³ Касьяненко В. Летопись всенародного движения. — Социалистическое соревнование, 1976, № 6; Лебедева Н. Б. Новейшая историография социалистического соревнования в СССР. — Вопр. истории, 1976, № 2; Лебедева Н. Б. Освещение в новейшей литературе роли КПСС в развитии социалистического соревнования рабочих в 1945—1970 гг. — Рабочий класс СССР на современном этапе, вып. 4. — Л., 1976; Рогачевская Л. С. Вопросы историографии социалистического соревнования в развитии социалистического общества. — Рабочий класс СССР на современном этапе, вып. 4. Л., 1976; Рогачевская Л., Калакура Я. Углубление темы и преодоленные тенденции. — Социалистическое соревнование, 1980, № 2; Иванов В., Костюченко И. От истоков до наших дней. — Социалистическое соревнование, 1982, № 3; Самохвалов В. А. Деятельность партийных организаций Украины по развитию социалистического соревнования на промышленных предприятиях республики (1966—1975 гг.): Историография проблемы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1978; Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. — М.,

аналіз зазначених питань, узагальнення досвіду їх практичного втілення в історичних працях про соціалістичне змагання є важливим і актуальним завданням, оскільки сприяє дальшому поглибленню досліджень масового руху мільйонів трудящих історичною наукою. Звичайно, розгляд названих питань не може бути вичерпаним в одній статті, яка має на меті лише повернути до них увагу науковців.

Методологічною основою вивчення соціалістичного змагання, спільною для всіх суспільних наук, є твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС, праці керівників Комуністичної партії й Радянської держави. Основоположники марксизму розглядали змагання як явище, внутрішньо притаманне трудовій діяльності людей. Саме в процесі кооперації праці, як відзначав К. Маркс, між ними виникає той суспільний контакт, який і викликає змагання, «...що збільшує індивідуальну продуктивність окремих осіб»⁴. Отже, в історичному плані змагання — це об'єктивне явище, яке виникає незалежно від суспільної або особистої свідомості. Проте на кожному конкретно-історичному етапі розвитку суспільства воно набуває адекватної певному соціально-економічному ладові форми. В умовах капіталізму це — конкуренція, що, за визначенням К. Маркса і Ф. Енгельса, є не промисловим, а торговим змаганням, мета якого не продукт, а прибуток⁵. Конкуренція як історично обмежена періодом капіталізму форма змагання має стихійний характер і породжує в суспільстві непримиренну боротьбу всіх проти всіх. Особливо потворними стають її прояви за імперіалізму, де конкуренція, за словами В. І. Леніна, «...означає нечувано звіряче придушення підприємливості, енергії, сміливого почину маси населення, гігантської більшості його, дев'яноста дев'яти сотих трудящих, означає також заміну змагання фінансовим шахрайством, непотизмом...»⁶. Лише знищення капіталістичного товарного виробництва відкриває шлях для розвитку змагання у його людських, як вказував Володимир Ілліч, а не звірячих формах⁷. Полемізуючи з буржуазними теоретиками, які всіляко вихваляли конкуренцію і звинувачували соціалізм у тому, що він, мовляв, принижує значення особистої ініціативи, В. І. Ленін підкреслював: «Соціалізм не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно широко, дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»⁸.

Вчення класиків марксизму-ленінізму про змагання має важливе методологічне значення для розуміння генезису останнього, його розвитку від нижчих форм до вищих як закономірного, історично зумовленого процесу. Воно дає можливість чітко уявити характерні риси, що відрізняють соціалістичне змагання від капіталістичної конкуренції, містить у собі розробку таких важливих аспектів, як сутність, основні завдання та принципи організації змагання за соціалізму.

Дальший розвиток марксистсько-ленінського вчення з цього питання зроблено в документах КПРС, працях керівників Комуністичної партії і Радянської держави. В них висвітлюються сутність і особливо-

1975; Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества (Вопросы методологии и историографии).— М., 1977; Касьяненко В. И. Проблемы создания материально-технической базы коммунизма: Историографический очерк.— М., 1973; Касьяненко В. И. Развитой социализм: историография и методология проблемы.— М., 1976 и др.

⁴ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 313.

⁵ Див.: Маркс К. Злидністість філософії: Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона.— Там же, т. 4, с. 156.

⁶ Ленін В. І. Як організувати змагання?—Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

⁷ Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Там же, т. 36, с. 142.

⁸ Ленін В. І. Як організувати змагання?— Там же, т. 35, с. 189.

сті соціалістичного змагання, визначаються найголовніші напрями підвищення його дієвості. Принципове значення має визначення партією самого поняття соціалістичного змагання. «Революційні перетворення дійсності, зміни соціального характеру праці, — наголошується у постанові ЦК КПРС «Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР», — викликали до життя таке нове суспільне явище, як соціалістичне змагання — відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, породжені історичною творчістю мас і науково організовані комуністичною партією»⁹.

З цього випливає, що представники всіх суспільних наук вивчають соціалістичне змагання як відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги між членами соціалістичного суспільства, спрямовані на комплексне розв'язання економічних, соціальних та виховних завдань комуністичного будівництва.

Як зазначалося вище, економісти і філософи досліджують загальні закономірності розвитку провідних функцій змагання (економічної, соціальної і виховної). Однак логічне (тобто загальні закономірності розвитку) та історичне (тобто конкретні вияви цих закономірностей), як влучно підкреслив академік Є. М. Жуков, не збігаються повністю¹⁰. Специфіка історії як науки, в тому числі і в галузі вивчення соціалістичного змагання, полягає у розкритті досить складних і різноманітних виявів тих чи інших загальних закономірностей. Отже, історик вивчає соціалістичне змагання у всій різноманітності конкретних виявів процесу його розвитку. Однак було б неправильно уявляти справу так, що економічні та філософські науки вивчають тільки загальні закономірності, а історичні — винятково їх вияви. Йдеться, звичайно, лише про розстановку головних акцентів.

Визначаючи предмет історичного дослідження соціалістичного змагання, не можна також обійти питання про об'єктивне і суб'єктивне в ньому. Відносини змагання існують об'єктивно, незалежно від волі й свідомості людей. Однак однією з відмітних рис змагання за соціалізму є те, що, не втративши своєї об'єктивної природи, воно дедалі більше набуває планомірного, цілеспрямованого, в масштабах усього суспільства організованого характеру. Ця його особливість впливає з самої суті соціалістичного суспільства. «Комунізм, — вчили К. Маркс і Ф. Енгельс, — відрізняється від усіх дотеперішніх рухів тим, що здійснює переворот в самій основі всіх дотеперішніх відносин виробництва та спілкування і вперше свідомо розглядає всі стихійно виниклі передумови як витвори попередніх поколінь, позбавляє ці передумови стихійності і підкоряє їх владі об'єднаних індивідів»¹¹.

Завдання організації змагання могло бути поставлене і успішно розв'язане тільки після перемоги Великого Жовтня та встановлення суспільної власності на засоби виробництва. Не випадково ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін підкреслював, що «наше завдання тепер, коли соціалістичний уряд при владі, — організувати змагання»¹². На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва ця ленінська настанова була і є керівництвом до дії для партії, громадських організацій, найширших мас трудящих.

Змагання за соціалізму, на відміну від капіталістичної конкуренції, виступає і як суб'єктивний фактор, як вияв свідомої діяльності мас, спрямованої на кращу організацію об'єктивно існуючих відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги. Це фіксується в різного роду документах, у статистиці та інших матеріалах, які є основою

⁹ Рад. Україна, 1979, 18 берез.

¹⁰ Жуков Е. М. Очерки методологии истории. — М., 1980, с. 17.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика німецької філософії в особі її представників Фейербаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків. — Твори, т. 3, с. 66.

¹² Ленін В. І. Як організувати змагання? Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

для історичного аналізу даного явища. Об'єктивні ж сторони змагання, його вплив на різні галузі та аспекти соціально-економічного життя суспільства (ефективність виробництва, продуктивність праці, інтернаціоналізацію суспільного життя, формування моральних якостей особистості тощо), опосередковані багатьма факторами, вивчаються економічними і філософськими дисциплінами. Це, звичайно, не означає, що результати, а також деякі методи цих наук не повинні враховуватися або застосовуватися істориками. Однак у центрі уваги історика є насамперед розвиток і вдосконалення організації соціалістичного змагання, тобто вивчення свідомої, цілеспрямованої діяльності партії, профспілок, комсомолу, господарських органів та керівників, найширших мас трудящих по спрямуванню об'єктивних відносин змагання у таке організаційне русло, яке сприяє їх дальшому поглибленню і піднесенню на цій основі творчої ініціативи людей. Таким чином, йдеться про організоване соціалістичне змагання.

Аналіз історичної літератури¹³ з проблем соціалістичного змагання показує, що головним об'єктом дослідження в цих працях є насамперед найрізноманітніші ініціативи, почини, масові рухи трудящих, які виступають основоположними елементами організації трудового суперництва. Адже В. І. Ленін у праці «Як організувати змагання?» підкреслював: «Одно з найголовніших завдань тепер, якщо не найголовніше, розвинути якомога ширше цей самостійний почин робітників і всіх взагалі трудящих та експлуатованих у справі творчої *організаційної* роботи»¹⁴.

Проте цілий ряд авторів, чи то з міркувань популяризації викладу, чи внаслідок зміщування об'єктивних відносин змагання з їх організацією, по суті, отожднює обидва ці моменти і розглядає процес організації змагання як процес його самого.

Як відзначають історіографи, історики зосереджують свою увагу на питаннях генезису змагання, досліджуючи його хід і результати¹⁵. Однак відсутність чіткого розмежування об'єктивного та суб'єктивного у змаганні мимоволі призводить до деяких неточностей. Так, практично в усіх історичних працях з цієї проблеми наводяться дані про економічну ефективність тих або інших передових починів. При цьому ніде не зазначається, що фактично йдеться про результати трудової діяльності взагалі, невід'ємним компонентом якої є об'єктивні відносини змагання, а не самого почину як організаційного елемента. Створюється уявлення, що достатньо виступити з певним почином і підтримати його, щоб досягти конкретних позитивних результатів. Такий підхід, на нашу думку, є надто поверховим. Можна, скажімо, розглядати зустрічне планування, роль трудящих, партії, громадських організацій у його розвитку, але ж буде явним спрощенням говорити про економічну ефективність цієї ініціативи як форми організації змагання, оскільки вона є тільки одним з багатьох факторів, що впливають на виробничий процес. Очевидно, слід лише констатувати, що виробничі показники у колективів, які працюють за зустрічними планами, вищі, ніж у інших.

Визначення економічної дієвості тих або інших ініціатив—предмет конкретно-економічних досліджень, результати яких можуть і повинні використовуватися істориками. Але історична наука не може і не по-

¹³ Див.: Социалистическое соревнование в промышленности СССР.— М., 1973; История социалистического соревнования в СССР.— М., 1980; Лебедева Н. Б., Шкаратан О. И. Очерки истории социалистического соревнования.— Л., 1966. Партія— організатор творчої активності робітничого класу України в період соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР.— К., 1980; Романцов В. Є. Робітничий клас Української РСР (1946—1970).— К., 1972; Бистрієвський О. Трудова активність робітників у комуністичному будівництві.— К., 1973 та ін.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 192.

¹⁵ Иванов В., Костюченко И. От истоков до наших дней.— Социалистическое соревнование. 1982, № 3, с. 77.

винна підміняти собою економічні дисципліни. Це стосується й соціального та виховного впливу соціалістичного змагання, вивчення якого — предмет філософських наук.

Через ототожнення об'єктивного і суб'єктивного моментів у соціалістичному змаганні майже до середини 60-х років в історичній науці залишалось дискусійним питання про його початок. Відштовхуючись від тих або інших організаційних форм, одні автори вели історію змагання з 1919 р., від комуністичних суботників, інші — з 1929 р., від часу опублікування ленінської статті «Як організувати змагання?» і масового залучення трудящих до цього руху¹⁶. Про що саме йшлося — про початок об'єктивних відносин соціалістичного змагання, чи про початок його організації — ніде не уточнювалося. Звичайно ж, автори, що дотримувалися цих точок зору, мали на увазі останнє і цілком закономірно припускалися помилки. Адже, як нині загально визнано, соціалістичне змагання, будучи об'єктивним явищем, бере свій початок з перших днів Радянської влади, що утвердила суспільну власність на засоби виробництва і започаткувала розвиток соціалістичних виробничих відносин. Ця точка зору стала панівною в історичній науці*, але деякі відголоски вже подоланих поглядів ще інколи зустрічаються у спробах виявити організаційні форми змагання мало не в перші дні Радянської влади. Зрозуміло, що такі спроби є безпідставними, оскільки ніякі об'єктивні відносини не можуть бути належним чином сформовані та організаційно оформлені, якщо вони не досягли певного ступеня зрілості.

У цьому зв'язку звертає на себе увагу той факт, що майже в усіх історичних працях використовується не досить точний термін — «початок масового соціалістичного змагання», що стосується кінця 20-х — початку 30-х років¹⁷. Тим часом відносини змагання як об'єктивне явище завжди мали масовий характер, але до зазначеного періоду їх організація справді ще не була досить поширеною. Отже, мова повинна йти не про початок масового змагання, а про початок його масової організації на рубежі 20—30-х років. При аналізі початкового етапу об'єктивних відносин трудового суперництва в нашій країні, очевидно, треба насамперед визначати ступінь їх якісної зрілості, адекватності даному станові розвитку радянського суспільства, а потім уже вести мову про первісні форми їх організації і відповідність останніх об'єктивним відносинам змагання.

Таким чином, чітке розмежування об'єктивного й суб'єктивного у змаганні є неодмінною умовою здійснення справді наукового історичного аналізу процесів, пов'язаних з відносинами трудового суперництва і товариської взаємодопомоги трудящих за соціалізму.

Однак, з другого боку, необхідно так само чітко уявляти не тільки різницю, а й взаємозв'язок між об'єктивним і суб'єктивним у змаганні. Як підкреслив на червневому (1983 р.) Пленумі Центрального Комітету партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов, «форми соцзмагання, як і інших громадських ініціатив і масових рухів, не є щось застигле, раз назавжди дане. Вони змінюються залежно від рівня матеріальної і духовної зрілості суспільства»¹⁸. Це положення, в якому вперше з такою глибиною і ясністю показана об'єктивна зумовленість змагання, має величезне методологічне значення для розв'язання багатьох проблем

¹⁶ Оприщенко А. Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР.— Харьков, 1975, с. 95—98.

* Цієї точки зору дотримуються практично всі автори, праці яких згадані в даній статті.

¹⁷ История социалистического соревнования в СССР.— М., 1980, с. 78; Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР: Исторические очерки. 1917—1970.— М., 1977, с. 83 та ін.

¹⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 12.

історичного дослідження відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, зокрема, такого важливого, як їх періодизація. Виходячи з розуміння соціалістичного змагання як історично зумовленого явища, доцільно визначати періодизацію його об'єктивних відносин у відповідності із загально визнаною періодизацією розвитку радянського суспільства: період побудови соціалізму в основному, період побудови розвинутого соціалізму, період удосконалення розвинутого соціалізму і поступового переходу до будівництва комунізму¹⁹. Але ця в цілому правильна періодизація не повністю враховує специфічні особливості розвитку змагання як організованого й науково керованого партією масового руху трудящих. Адже в ній не виділяються періоди становлення (1917—1928 рр.) та масової організації соціалістичного змагання (з 1929 р.), соціалістичного змагання у роки Великої Вітчизняної війни та інші, які мають свою специфіку і тому виділяються у ряді історичних праць²⁰. У зв'язку з цим, на наш погляд, в історичному дослідженні слід прагнути до органічного поєднання обох типів періодизації з метою найбільш повного і науково обгрунтованого висвітлення як загальних тенденцій розвитку соціалістичного змагання, так і їх виявів на окремих історичних етапах.

Звичайно, організація соціалістичного змагання є об'єктом вивчення не лише історичних, а й економічних та філософських дисциплін. Проте якщо історичні науки (історія СРСР, історія КПСР, частково всесвітня історія) вивчають процес діяльності партії, громадських організацій і трудящих мас по організації змагання у всіх його конкретно-історичних виявах, то економічні — розглядають цей процес як органічну складову частину організації виробництва, а філософські — як елемент соціального буття. Економісти та філософи роблять це у найзагальнішому вигляді, акцентуючи увагу переважно на найбільш принципових, істотних моментах, а також на рекомендаціях щодо поліпшення цієї справи.

Отже, об'єктом історичного дослідження є вивчення всієї різноманітності виявів загальних закономірностей процесу розвитку організованих відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, що об'єктивно існують між членами соціалістичного суспільства на всіх його історичних етапах, і, таким чином, уточнення, деталізація уявлень про тенденції розвитку цього явища. Характерною рисою саме історичного підходу до його вивчення є концентрація головної уваги на аналізі конкретної діяльності КПСР, інших громадських організацій, найширших мас трудящих, а також окремих класів і соціальних груп суспільства, насамперед робітничого класу, як головних суб'єктів організації змагання.

Склався вже певний розподіл «сфер впливу» різних історичних дисциплін у галузі дослідження соціалістичного змагання. Історико-партійна наука вивчає головним чином роль партії у справі керівництва ним, історія СРСР — загальноісторичні тенденції розвитку трудового суперництва, участь найширших мас трудящих, профспілок і комсомолу у справі його організації, всесвітня історія досліджує змагання у країнах соціалістичної співдружності та процес його інтернаціоналізації. Звичайно, така диференціація є певною мірою умовною і стосується лише головних напрямів досліджень різних історичних дисциплін, що не виключає, а, навпаки, передбачає вторгнення однієї науки у сферу іншої.

З'ясування предмета історичної науки в галузі вивчення соціалістичного змагання дає можливість не тільки визначити її місце серед

¹⁹ Таку періодизацію пропонують, наприклад, автори монографії «Соціалістичне змагання і будівництво комунізму» (К., 1977, с. 33—34).

²⁰ Рогачевская Л. С. Этапы развития социалистического соревнования.— М., 1978, с. 4; История социалистического соревнования в СССР, с. 318—319; В о р о ж е й к и н И. Е. Летопись трудового героизма, с. 325—326.

інших суспільних наук у розробці даної проблеми, а й простежити найбільш вірогідні шляхи здійснення міждисциплінарних зв'язків у цій важливій справі. З одного боку, філософські та економічні праці з питань соцзмагання можуть і повинні використовуватися як одна з методологічних основ історичного дослідження, а з другого — розвідки істориків містять узагальнений конкретний матеріал, який доповнює знання про загальні закономірності цього соціального явища.

Здійснення такого міждисциплінарного підходу має надзвичайно важливе значення, оскільки теоретичний бік дослідження соціалістичного змагання розроблений ще недостатньо. Зокрема, належить з'ясувати цілий ряд питань, що стосуються його сутності, форм, видів, напрямів, рівнів, методів організації тощо. Понятійний апарат у цій галузі також поки що тільки формується і сталої термінології практично не існує. Цим зумовлені значні труднощі, які виникають перед істориками, що досліджують дану проблему. Адже їх завдання полягає не тільки в тому, щоб за допомогою певної логічної схеми проаналізувати конкретно-історичний хід змагання на одному або кількох історичних етапах, а й, опанувавши відповідні теоретичні праці, виробити власний методичний підхід, який би відбивав характерні риси змагання на досліджуваних ними часових відрізках і не лише конкретизував наявні теоретичні концепції соціалістичного змагання, розроблені іншими науками, а й істотно доповнював їх*.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу методика історичного вивчення процесів соціалістичного змагання. Адже саме від вибору методу великою мірою залежить якість дослідження в цілому, ступінь реалізації в ньому здобутків інших наук, вагомість його вкладу у збагачення знань про дане явище. Аналіз історичних праць з проблеми дає підставу констатувати, що в них використовуються два основні методи — проблемний і хронологічний, які на практиці здебільшого поєднуються, утворюючи, залежно від переважання одного з них, проблемно-хронологічний або хронологічно-проблемний.

При розгляді історії соціалістичного змагання у повному її обсязі, від перших днів Радянської влади до сучасного етапу, історики, як правило, використовують хронологічно-проблемний метод. Він полягає в тому, що аналіз досліджуваного явища здійснюється у хронологічній послідовності відповідно до основних його історичних етапів з виділенням усередині кожного з них найбільш характерних проблем²¹.

Перевагою цього методу є те, що він дає можливість досліджувати соціалістичне змагання в цілому як безперервний процес, акцентуючи основну увагу на типових явищах, виникнення яких було зумовлено історично, особливостями кожного конкретного етапу розвитку суспільства. Разом з тим розгляд багатьох аспектів трудового суперництва, що не обмежуються якимось одним етапом, при такому підході штучно розривається. Так, змагання суміжників та зустрічне планування, що виникли ще в 30-і роки і відродилися за наших часів, при застосуванні хронологічно-проблемного методу розглядаються не компактно як цілісне явище, а як особливості змагання на різних, значно віддалених один від одного етапах. Це ж саме стосується й руху за комуністичне ставлення до праці та інших довготривалих процесів, що ускладнює не тільки вивчення окремих явищ, а й сприйняття його результатів читачем.

* Прикладом такого підходу може бути монографія «История социалистического соревнования в СССР» (М., 1980), особливо її розділи, присвячені змаганням у різних галузях народного господарства і механізму керівництва змаганням.

²¹ Ворожейкин И. Е. Летопись трудового героизма: Краткая история социалистического соревнования в СССР. 1917—1977 гг.— М., 1979; Социалистическое соревнование в промышленности СССР.— М., 1973; Рогощевская Л. С. Этапы развития социалистического соревнования.— М., 1979; КПРС — организатор и натхненник социалистического змагання у промисловості України.— К., 1975 та ін.

Недоліки хронологічно-проблемного методу є органічним продовженням його достоїнств, і повністю їх усунути можливо лише порушивши сам метод. Проте ці недоліки, на наш погляд, можна значною мірою компенсувати, активно застосовуючи порівняльний аналіз стану і ступеня розвитку певного явища на різних етапах змагання. Саме така спроба зроблена, наприклад, у монографії Л. С. Рогачевської. Розглядаючи зародження зустрічного планування і змагання суміжників у роки перших п'ятирічок, автор вказує, що ці форми набрали масового поширення вже за умов зрілого соціалізму²². Щоправда, проведеному нею у перспективному плані порівняльному аналізу дещо бракує ґрунтовності. До того ж його, очевидно, доцільніше було зробити ретроспективним, тобто порівняти розвиток згаданих явищ на сучасному етапі, коли вони стали справді масовими і високоефективними, з періодом їх становлення. Від цього згадана фундаментальна праця тільки виграла б. На жаль, порівняльний аналіз при вивченні довготривалих процесів змагання у руслі хронологічно-проблемного методу застосовується ще дуже рідко, що значно звужує можливості дослідників.

Зазначені тут слабкі місця хронологічно-проблемного підходу стають особливо відчутними, коли він застосовується при аналізі якогось одного історичного етапу соціалістичного змагання, розвиток якого звичайно розглядається по п'ятирічках*. І якщо при дослідженні всіх етапів трудового суперництва в комплексі такой метод є виправданим, то при аналізі одного, внутрішньо єдиного етапу він досить яскраво виявляє свою штучність.

Більш доцільним в цьому випадку є проблемно-хронологічний метод, який передбачає аналіз певних питань соціалістичного змагання у межах якогось одного його історичного етапу. Такий підхід дедалі ширше використовується істориками²³, оскільки дає можливість дослідити всі основні явища, характерні для того чи іншого періоду історії відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги цілісно, в процесі їх поступального розвитку у визначених хронологічних межах.

Проблемно-хронологічний і хронологічно-проблемний методи тісно взаємозв'язані, органічно доповнюють один одного, і їх диференціація є значною мірою умовною. Так, хронологічно-проблемний метод, за допомогою якого досліджується соціалістичне змагання на всіх етапах його розвитку, може переходити в одній і тій самій праці, при розгляді кожного конкретного періоду, у проблемно-хронологічний. І навпаки, проблемно-хронологічний метод може розглядатися як хронологічно-проблемний, адже виділення певного кола проблем задалегідь зумовлюється визначенням історичним періодом.

Названі методи історичного дослідження соцзмагання застосовуються для аналізу відносин трудового суперництва на всіх рівнях їх організації: в межах усєї соціалістичної співдружності, однієї країни, республіки, певного регіону, області, району, трудового колективу або в межах певної галузі чи групи галузей народного господарства. При цьому слід зауважити, що провідні тенденції розвитку соціалістичного змагання можуть бути досліджені, при правильному виборі об'єкту вивчення, на будь-якому рівні.

Розглядаючи основні методи історичного дослідження соціалістичного змагання, не можна обійти питання про їх зв'язок з методами ін-

²² Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР: Исторические очерки. 1917—1970.— М., 1977, с. 116, 119.

* Див.: Драк М. М. За торжество комуністичної праці.— К., 1975; Історія Української РСР.— К., 1979, т. 8, кн. II та ін.

²³ История рабочих Донбасса.— К., 1981, т. 2; Григорьев В. А., Утенков А. Я. Партийное руководство социалистическим соревнованием.— М., 1982; Коломийченко И. И. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании.— К., 1982 та ін.

ших наук, зокрема економічних та філософських, які здійснюють функціональний аналіз відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги. Суть проблеми полягає в тому, чи може історична наука використовувати метод функціонального аналізу, який передбачає створення нового знання про опосередковане багатьма факторами економічне, соціальне і виховне значення змагання. Вивчення історичної літератури з даної проблематики дає підставу зробити висновок, що частково, при дослідженні якогось одного етапу змагання, цей метод може бути з успіхом застосовано²⁴. При цьому основні форми і напрями змагання слід згрупувати так, щоб головна спрямованість на реалізацію тієї або іншої функції трудового суперництва розкривалася як найповніше.

Водночас не слід абсолютизувати функціональну спрямованість починів. Адже кожен з них має не моно-, а багатоцільову орієнтацію. Так, зустрічне планування або змагання суміжників за своєю головною спрямованістю, безперечно, можуть розглядатися в руслі економічної функції змагання, але ж вони виконують і соціальну та виховну функції. Наприклад, зустрічне планування, як підкреслює член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, вчить трудящих широкому державному підходу до будь-якої справи, адже приймаючи зустрічні плани, вони вчать поєднувати свою конкретну роботу із загальнонародною економічною діяльністю²⁵.

Тому треба досить обережно і вдумливо відносити форми і напрями змагання до тієї або іншої його функції. Навряд чи можна, наприклад, зводити рух за комуністичне ставлення до праці лише до виховної функції змагання²⁶, адже він органічно поєднує в собі боротьбу за найвищі виробничі показники з вихованням нової людини, тобто економічна і виховна функції виступають у ньому як рівнозначні.

В цілому ж, на наш погляд, використання функціонального аналізу, який в історичних дослідженнях соціалістичного змагання застосовується ще досить обмежено, відкриває значні можливості для поглибленого вивчення кардинальних проблем.

Вибір методу великою мірою зумовлює ставлення дослідника до відбору історичних фактів, а з другого боку, сам характер фактичного матеріалу активно впливає на методіку роботи, адже, як підкреслював академік Є. М. Жуков, категорія «історичний факт» становить фундамент усієї будівлі історичної науки²⁷. Саме тому заслуговує на увагу питання про класифікацію історичних фактів, що стосуються соціалістичного змагання, і з'ясування на цій основі значення і місця кожного з їх типів у процесі дослідження.

Аналіз історичної літератури з даної проблеми дає, на наш погляд, підставу виділити принаймні три типи таких фактів. Перший — за критерієм наближеності до об'єкта дослідження, другий — за інформативною місткістю, повнотою і масштабами охоплення тих чи інших явищ і третій — за характером джерел, з яких беруться факти. Спробуємо дати узагальнену характеристику кожного з цих типів.

Соцзмагання — закон нашого суспільства, невід'ємна складова частина його відносин, зокрема виробничих, органічний компонент соціалістичного способу життя. Зрозуміло, що на розвиток змагання впливає вся сума суспільних факторів і явищ, на які воно, в свою чергу, справляє зворотний вплив. Виходячи з цього, факти, що не мають безпосереднього відношення до процесу змагання, можна виділити у підгрупу загальних фактів, які впливають на розвиток трудового су-

²⁴ Коломийченко І. І. Указ. соч.

²⁵ Див.: Щербицький В. В. Могуця сила ленинських ідей соревнования.— Социалистическое соревнование, 1977, № 2, с. 12.

²⁶ Коломийченко І. І. Указ. соч., с. 165—175.

²⁷ Жуков Е. М. Указ. соч., с. 205.

перництва і становлять, таким чином, об'єктивні й суб'єктивні умови його функціонування. До них, наприклад, належать факти, що характеризують рівень продуктивних сил і виробничих відносин, соціально-класову структуру та політичну систему суспільства, загальнокультурний і професійний рівень учасників змагання тощо.

Факти даної підгрупи дуже важливі для розкриття соціалістичного змагання як історично зумовленого процесу, спрямованого на розв'язання об'єктивно назрілих завдань, що постають перед суспільством. Слід, однак, зауважити, що факти ці потребують глибокого і вдумливого аналізу саме з погляду їх впливу на змагання. Оскільки ж цей вплив, як правило, є опосередкованим, то історик аж ніяк не обійтись без залучення до пояснення цих фактів досягнень економічних і філософських наук.

Іншу підгрупу даного типу становлять факти, що безпосередньо відбивають процес організованого соціалістичного змагання, тобто різноманітні його форми, рухи, почини та ініціативи. Саме вони є головним вихідним матеріалом для історичного аналізу досліджуваного явища. На сучасному етапі вивчення соціалістичного змагання, коли ці факти мають масовий характер, основне завдання дослідника полягає не стільки у їх відборі, скільки в логічній систематизації, у правильному використанні наявного понятійного апарату та його вдосконаленні. Адже в науковій, науково-популярній і публіцистичній літературі багато термінів (форми, види, рівні, почини, етапи соціалістичного змагання та ін.) поки що вживаються довільно і нерідко наповнюються різним змістом. Тому історик треба не тільки знати економічні та філософські праці, у яких є конструктивні спроби систематизації понятійного апарату з даної проблематики²⁸, а й підходити до цього питання творчо, пам'ятаючи, що якоїсь єдиної, сталої системи тут ще не існує.

Обидві розглянуті підгрупи фактів за інформативною місткістю розподіляються, в свою чергу, на узагальнюючі (статистичні) та ілюстративні. Підгрупа загальних фактів, що характеризують умови функціонування змагання, з погляду їх інформативності майже повністю може бути вичерпана статистичними даними, які публікуються в різного роду довідниках. Їх практично достатньо для показу історичного фону соціалістичного змагання.

Інша річ — факти, що стосуються безпосередньо процесу трудового суперництва і товариської взаємодопомоги. Статистика з цих питань дуже обмежена: постійними є лише дані про чисельність учасників змагання та руху за комуністичне ставлення до праці. Зрозуміло, що, незважаючи на всю їх цінність, цього явно недостатньо для аналізу основних форм і напрямів згаданого процесу. Заповнити цю прогалину значною мірою допомагає вибіркова статистика з тих або інших питань, що відбиває стан речей за якийсь період (рік, п'ятирічку).

Значення статистичних фактів у процесі дослідження важко переоцінити, адже, як писав В. І. Ленін, «...статистика — одно з наймогутніших знарядь соціального пізнання...»²⁹. Застерігаючи від нехтування її даними при дослідженні соціальних питань, він підкреслював, що «...треба брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання, *без єдиного винятку...*»³⁰.

Звичайно, у процесі дослідження неможливо обмежитися однією статистикою, яка містить тільки кількісну характеристику явищ. Якісну ж їх характеристику дають факти, що розкривають зміст, спрямова-

²⁸ Див.: Справочник участника социалистического соревнования.— К., 1981; Организация соревнования и совершенствование хозяйственного механизма.— М., 1982; Турецкий О. А., Франджук И. В., Микуленико В. В. Неугасимое пламя великого почина.— К., 1981 та ін.

²⁹ Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства.— Повне збір. творів, т. 19, с. 319.

³⁰ Ленін В. І. Статистика і соціологія.— Там же, т. 30, с. 330—331.

ність, особливості тих чи інших форм і напрямів змагання, окремих починів та ініціатив. Умовно такі факти можна назвати ілюстративними. Це, однак, жодною мірою не означає, що їх роль зводиться лише до ілюстрування теоретичних положень чи даних статистики. Вони є таким же обов'язковим вихідним матеріалом при аналізі змагання, як і узагальнюючі факти, й названі нами так лише для того, щоб підкреслити їх відмінність від останніх і показати немасовий характер.

Саме ілюстративні факти дають можливість розкрити змістовний бік змагання. Так, скажімо, вибіркова статистика дає уявлення про кількісну динаміку зустрічного планування, а ілюстративні факти — про характер і особливості його організації, характерні переваги, а також типові вади, що стримують розвиток цього важливого руху. Отже, тільки органічне поєднання обох типів фактів може забезпечити необхідну повноту і об'єктивність дослідження.

Всі факти, що стосуються змагання, за джерелами, з яких вони можуть бути почерпнуті, розподіляються на опубліковані (друковані) та архівні. За своїм характером перші більше тяжіють до ілюстративної підгрупи даних, а другі — до статистичної. Отже, в процесі дослідження їх також треба органічно поєднувати.

Соціалістичне змагання — динамічне явище, яке перебуває в стані постійного розвитку, невіддільного від прогресу радянського суспільства. Саме тому дослідження історії Країни Рад неможливе поза аналізом цього масового руху мільйонів. У свою чергу, вивчення останнього буде результативним лише в контексті загальноісторичних процесів. Чільне місце у справі його наукового пізнання належить серед інших суспільствознавчих дисциплін історичній науці.

Ю. В. Сиволоб

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ СОРЕВНОВАНИЕ КАК ОБЪЕКТ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы методологии и методики исторического исследования социалистического соревнования, определяется его объект, особенности и методы. Подчеркивается важность изучения историками всего разнообразия проявлений общих закономерностей развития соцсоревнования. Раскрыто дифференциацию и взаимосвязь исторической науки с другими общественными науками в деле исследования соревнования. Сделана попытка классификации методов, исторических фактов и источников изучения данного явления.

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

В. І. ХУДАНИЧ (Ужгород), С. К. АСАТУРОВ (Київ)

На сторінках республіканського міжвідомчого збірника «Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн»*, що видається Інститутом історії АН УРСР, з кожним роком з'являється дедалі більше тематично різноманітних праць. У них дістають широке відображення такі проблеми, як розвиток світової соціалістичної системи, досвід побудови основ соціалізму і будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в країнах соціалістичної співдружності, закономірності розвитку світового революційного процесу й історія міжнародного робітничого руху; особливості сучасного етапу загальної кризи капіталізму та його розвиток на державно-монопольній стадії; міжнародні відносини, інші питання історії зарубіжних країн.

З 1975 р. по 1982 р. у восьми випусках збірника опубліковано 91 статтю і повідомлення, з яких лише два дослідження присвячені новій, решта — новітній історії. Треба відзначити, що до їх написання залучаються як провідні вчені республіки, так і молоді дослідники та аспіранти, завдяки чому здійснюється плідне співробітництво старшого й молодшого поколінь. Більше третини матеріалів (34) належить перу молодих учених.

Редколегія збірника приділяє велику увагу висвітленню різних питань розвитку співдружності соціалістичних країн — вирішальної рушійної сили світового революційного процесу. У перших двох випусках матеріали на цю тему стосувалися переважно зовнішньополітичних аспектів. Це статті П. С. Соханя та І. А. Петерса (вип. 1). У першій аналізуються методологічні питання дослідження радянсько-болгарського співробітництва, а також розкриваються теоретичні основи взаємовідносин між братніми народами й принципи періодизації історичних зв'язків між країнами, у другій — показано гостроту боротьби між робітничим класом і буржуазією з приводу зовнішньої орієнтації ЧССР у період переростання національно-демократичної революції в соціалістичну (1945—1948 рр.). Єдиним дослідженням з історії соціалістичного будівництва в зарубіжних країнах у згаданих випусках була стаття С. В. Віднянського «Процес консолідації революційного профспілкового руху в ЧССР (1969—1972 рр.)» (вип. 2).

У наступних випусках значна увага приділялася питанням внутрішнього розвитку соціалістичних країн, ролі комуністичних і робітничих партій як ядра їх суспільно-політичних систем у розв'язанні різноманітних і складних завдань будівництва соціалістичного й комуністичного суспільства. Так, у змістовній статті І. М. Мельникової «Національний фронт у європейських країнах народної демократії і його роль у боротьбі за соціалізм» (вип. 4) у світлі ленінської теорії соціалістичної революції показано велику притягальну силу досвіду створення, зміцнення й розвитку національного фронту в європейських

* Головна редколегія: Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), В. І. Клоков, І. М. Мельникова, І. С. Слабеев, П. С. Сохань (заст. головного редактора), М. І. Супруненко, А. М. Шлепаков. Редколегія випуску: І. М. Мельникова (відповідальна за випуск), М. М. Варварцев, С. В. Віднянський (відповідальний секретар), В. Н. Гулевич, І. М. Кулінч, І. М. Хворостяний, І. С. Хміль, І. Ф. Черніков.

соціалістичних країнах, здійснення правлячими комуністичними і робітничими партіями політики тісного союзу робітничого класу з усіма іншими верствами населення в боротьбі за демократію і соціалізм. Всебічний аналіз автором реальних процесів і явищ, які характеризують розвиток окремих соціалістичних країн і всієї соціалістичної співдружності в цілому, служить водночас спростуванню «теорій» сучасних буржуазних і реформістських фальсифікаторів історії та ідеологів антикомунізму.

У статті І. М. Кулінича та О. Н. Чикаленко (вип. 3) аналізується діяльність Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) як керівної й спрямовуючої сили в ході соціалістичного будівництва в НДР, у тому числі й у галузі культури. Глибоко і ґрунтовно простежуючи процес культурних перетворень на фоні просування країни по шляху соціалізму й прогресу, автори показують, що успішне розв'язання найважливіших соціально-економічних і політичних завдань пов'язане з найактивнішою діяльністю СЄПН у галузі культури й освіти, обґрунтовують думку про те, що воно стало можливим завдяки послідовному і творчому втіленню нею в життя теоретичних розробок К. Маркса і В. І. Леніна, а також врахування досвіду здійснення культурної революції в СРСР.

Роль Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) як головної організуючої сили в процесі будівництва основ соціалізму в країні, тобто в період з 1948 р. до початку 60-х років, — тема статті В. В. Сухарева (вип. 7). Автор наголошує, що на прикладі промислово розвинутої держави було ще раз підтверджено правильність і загальнозначущість ленінської теорії будівництва соціалізму.

Діяльність КПЧ у складний для неї і всього чехословацького народу період, значення рішень її XIV з'їзду для зміцнення соціалістичного ладу в країні висвітлив С. В. Віднянський у статті «Боротьба КПЧ за консолідацію чехословацького суспільства (1969—1971 роки)» (вип. 7).

Предметом аналізу статті І. М. Кулінича і М. М. Алексієвця (вип. 8) є наукові основи й практична діяльність СЄПН по вдосконаленню політичної системи соціалістичного суспільства в НДР на етапі будівництва розвинутого соціалізму. Створення НДР збагатило славні революційні традиції німецького робітничого руху творчим використанням безцінного досвіду будівництва соціалізму та комунізму в СРСР, досягнень усієї соціалістичної співдружності. Тому вивчення досвіду СЄПН і динаміки творчого застосування нею всевітньо-історичного досвіду КПРС є особливо актуальним, має велике політичне і практичне значення. Зростання керівної ролі Угорської соціалістичної робітничої партії в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства висвітлює в своїй статті М. С. Держалюк (вип. 8).

На XXVI з'їзді КПРС наголошувалося на необхідності уважно вивчати особливості та закономірності соціалістичних перетворень у братніх країнах, ширше використовувати нагромаджені ними досвід організації виробництва, управління й розв'язання народногосподарських завдань і, зокрема, зверталася увага на вміло налагоджену роботу сільськогосподарських кооперативів і підприємств в Угорщині та корисні форми агропромислової кооперації у Болгарії¹. Це свідчить про науково-політичну актуальність дослідження досвіду соціалістичних перетворень у сільському господарстві названих країн та їх соціально-політичних результатів. Цьому присвячені статті Е. М. Міщенко — «Перетворення в сільському господарстві Народної Республіки Болгарії (на етапі побудови розвинутого соціалістичного суспільства)» (вип. 3) і Т. В. Қлинченко — «Зростання загальноосвітнього і

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 7.

професійного рівня трудящих угорського села в період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства» (вип. 7) та «Зростання життєвого рівня трудящих угорського села на сучасному етапі» (вип. 8).

Слід відзначити, що загалом ці проблеми поки що недостатньо висвітлені й у радянській і в зарубіжній історіографії. Названі праці є спробами заповнити цю прогалину. Важливо також і те, що автори перелічених матеріалів, а також С. Ю. Пруниця, у статті якого «До питання будівництва розвинутого соціалізму в Чехословацькій Соціалістичній Республіці» (вип. 7) аргументований виклад поєднується з високим ідейно-теоретичним рівнем, та Б. Й. Желіцкі («Робітничий клас УНР і його партія в умовах будівництва розвинутого соціалізму 1962—1975 рр.», вип. 8) роблять акцент на висвітленні сучасного етапу будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в цих країнах.

Е. П. Чейпеш на прикладі Угорщини аналізує процес зростання політичної і трудової активності трудящих соціалістичних країн напередодні з'їздів правлячих комуністичних і робітничих партій (вип. 8). Про загальні закономірності й деякі особливості створення соціалістичного суспільства в Угорщині йдеться у статтях Ф. П. Ілку (вип. 3) та Г. І. Шманька (вип. 4). Окремим аспектам міжнародної діяльності профспілок соціалістичних країн присвятила свою статтю М. В. Знаменська (вип. 5), інтернаціональним зв'язкам трудящих поріднених міст братніх країн та їх співробітництву — Є. Є. Рой (вип. 5).

Дослідженням діяльності найбільш масових організацій трудящих ЧССР — професійних спілок та їх участі в русі солідарності трудящих соціалістичних країн займаються С. В. Віднянський, який опублікував на сторінках збірника статтю «Торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму в міжнародній діяльності чехословацьких профспілок» (вип. 5) та С. І. Мітряєва («Участь профспілок Словаччини в боротьбі за відбудову народного господарства ЧССР (1946—1947 рр.)», вип. 5).

Будемо сподіватися, що в майбутньому на сторінках збірника дістануть відображення й такі важливі теми, як роль профспілок соціалістичних країн у підготовці кадрів спеціалістів, організації соціалістичного змагання, залученні широких верств трудящих до прискорення науково-технічного прогресу тощо.

Певну цінність для дослідників історії міжнародних відносин зарубіжних соціалістичних країн становлять надруковані в збірнику статті, в яких висвітлюються питання політичного й економічного співробітництва між ними, а також зв'язків між їх молодіжними й іншими масовими організаціями. Так, В. П. Колесник розглядає розвиток й удосконалення основних форм та напрямів прикордонного співробітництва областей Радянського Союзу і європейських соціалістичних країн як важливу ланку в системі двосторонніх і багатосторонніх зв'язків РСРС з соціалістичними країнами (вип. 8). У статті В. В. Павленко (вип. 7) на великому фактичному матеріалі досліджується суспільно-політична й трудова активність молоді соціалістичних країн. У наступному, восьмому випуску в статті «Ідеологічне співробітництво молодіжних спілок соціалістичних країн» вона продовжила цю тему, докладніше спинившись на ідейно-політичній діяльності та зв'язках молодіжних спілок, які є частиною багатосторонніх і плідних контактів на сучасному етапі братерських відносин між народами соціалістичних країн. Досліджуючи зміст і форми співробітництва молоді, автор підкреслює, що його основою, головною рушійною силою є непорушний союз братніх комуністичних партій.

Цікавою є стаття М. Г. Станчева, присвячена проблемі періодизації співробітництва ВЛКСМ і Димитровської Комуністичної Спілки Молоді (вип. 7). Запропоновані автором її етапи є досить обгрунтованими і заслуговують на увагу.

У статті М. В. Знаменської про зв'язки молодіжних організацій Української РСР і Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії в 70-х роках до наукового обігу введено матеріали поточного архіву Комітету молодіжних організацій УРСР, що є безперечним достоїнством цієї праці (вип. 7). Гадаємо, однак, що автору можна було б подати матеріал про співробітництво між двома республіками на фоні розвитку зв'язків між молоддю СФРЮ і СРСР, відзначаючи при цьому їх специфіку з молодіжними організаціями УРСР.

Основні напрями економічного співробітництва НРБ і ПНР у 1966—1975 рр. висвітлив О. В. Петров (вип. 5). Періодизації радянсько-болгарського співробітництва в галузі підготовки кадрів спеціалістів присвячена стаття О. В. Шевченко (вип. 8). В цьому ж випуску вміщено дві статті про співробітництво Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії з країнами Ради Економічної Взаємодопомоги. Зокрема, М. П. Матьовка зосереджує увагу на тому важливому місці, яке займає в історії радянсько-югославських відносин друга половина 50-х років, коли в результаті цілеспрямованої зовнішньополітичної діяльності СРСР політичні, економічні та культурні зв'язки з СФРЮ поступово розширювалися й урізноманітнювалися. Співробітництво країн — членів РЕВ з Югославією, яке складалося протягом тривалого історичного часу, є предметом дослідження В. М. Даниленка, стаття якого має назву «Розвиток багатосторонніх економічних відносин Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії з країнами — членами РЕВ». Досвід СФРЮ, підкреслює автор, показує, що, по-перше, багатосторонні зв'язки, випробувані на практиці соціалістичними державами — членами РЕВ, можуть бути використані і країнами — не членами цієї організації, і, по-друге, дружні взаємовідносини Югославії з країнами РЕВ активно впливають на утвердження в світі нового економічного порядку, на примноження сил народів у боротьбі за мир і міжнародну безпеку.

Дві статті збірника присвячено взаємовідносинам країн соціалістичної співдружності з молодими державами Азії і Африки, що звільнилися з-під гніту колоніалізму. М. Д. Несук, зокрема, висвітлив економічне і науково-технічне співробітництво держав — членів РЕВ з країнами, що розвиваються, протиставляючи їх справді інтернаціоналістський соціалістичний курс політиці неоколоніалізму імперіалістичних держав «Спільного ринку» (вип. 2). Про розвиток зовнішньополітичних та економічних зв'язків НДР з країнами Азії і Африки йдеться у статті О. П. Кругляка (вип. 2).

Окремо треба спинитися на шостому випуску «Історичних досліджень», який побачив світу рік відзначення 30-річчя Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НРБ. В основу його лягли матеріали наукової сесії, присвяченої цій знаменній події. У збірнику висвітлюються питання становлення й розвитку радянсько-болгарських відносин, історичний досвід співробітництва між двома країнами, вклад Української РСР і Білоруської РСР у його успішний розвиток.

Серед статей цього випуску, які відзначаються достатньо високим науковим рівнем, широтою порушених питань, методологічною глибиною їх висвітлення, а також розкриттям теоретичних основ досліджуваних проблем, можна виділити публікації П. С. Соханя — «Вклад Української РСР у розвиток і зміцнення дружби й співробітництва СРСР і НРБ» (с. 19—26), Л. Б. Валева — «Історичний досвід радянсько-болгарського співробітництва» (с. 7—12), М. Ісусова — «Болгаро-радянські відносини і будівництво соціалізму в НРБ» (с. 12—16), А. Накова — «Дружба, що сягає вглиб віків» (с. 16—19).

В процесі багатостороннього співробітництва між СРСР і НРБ з'являється дедалі більше елементів спільності в політиці, економіці

й суспільному житті обох країн, що є проявом загальних закономірностей розвитку взаємовідносин між державами соціалістичної співдружності. Дослідження явищ, пов'язаних з цим процесом, є важливим завданням суспільствознавців.

Новим у рецензованому збірнику стала поява тематичних рубрик, присвячених знаменним подіям у житті братніх країн. Крім шостого випуску, тематична підбірка матеріалів до 60-річчя утворення Комуністичної партії Чехословацької була вміщена й у сьомому випуску «Історичних досліджень». Гадаємо, редколегії слід продовжувати й розвивати цю традицію.

Таким чином, історія світового соціалізму розглядається на сторінках рецензованого видання в цілому широко й різноманітно. Однак у ньому недостатньо вміщувалося матеріалів про боротьбу Радянського Союзу та інших соціалістичних країн за мир, роззброєння, розрядку і соціальний прогрес.

Значну групу в збірнику становлять дослідження окремих аспектів історії міжнародної солідарності трудящих. Великий інтерес викликає, зокрема, опублікована в сьомому випуску ґрунтовна стаття І. М. Мельникової «Будівництво соціалізму в СРСР і міжнародна пролетарська солідарність». Автор підкреслює, що соціалізм, який вперше утвердився в Країні Рад, з самого початку спирався не тільки на внутрішні ресурси, а й на силу пролетарського інтернаціоналізму. Це стало переконливим підтвердженням правильності ленінського положення про тісний взаємозв'язок будівництва соціалістичного суспільства в СРСР з розвитком світового революційного процесу. Переборюючи великі труднощі внутрішнього і зовнішнього порядку в період будівництва соціалізму, радянський народ одночасно подавав дійову допомогу трудящим зарубіжних країн в їх боротьбі проти імперіалістичного гноблення. Цю історичну місію він виконує і нині. Розв'язуючи історичні завдання комуністичного будівництва, він водночас вносить свій інтернаціональний вклад у загальну справу зміцнення світових позицій соціалізму і згуртування народів усіх соціалістичних країн в єдину інтернаціональну сім'ю.

Глибокий аналіз методологічних питань міжнародної солідарності трудящих з СРСР — першою в світі державою, в якій переміг пролетаріат, подано в статті І. С. Хміля «Звіряючи компас з курсом Великого Жовтня» (вип. 4). Розкриваючи теоретичні основи міжнародного робітничого руху, автор ще раз підкреслює значення пролетарського інтернаціоналізму як найважливішого, перевіреного життям принципу, основи основ діяльності комуністів усього світу. На основі невідомих і маловідомих джерел в статті викривається діяльність лідерів опортунізму, які робили все для того, щоб утримати робітничий клас від підтримки країни, що відкрила шлях до соціалізму, примусити його відмовитися йти цим шляхом.

Висвітленню впливу Великого Жовтня на процес будівництва соціалістичного суспільства в НДР присвятили свою статтю А. С. Зав'ялов та І. М. Кулінич («Великий Жовтень і боротьба за соціалізм на німецькій землі», вип. 4). Автори розглядають революційно-демократичний рух у Німеччині як складний діалектичний процес, зумовлений конкретними історичними умовами, співвідношенням класових сил на міжнародній арені і в самій країні. Наукову цінність цієї статті збільшує те, що вона дає аргументовану відповідь тим численним буржуазним ідеологам, які протягом ось уже більше шестидесяти років намагаються заперечити міжнародне значення досвіду перемоги соціалістичної революції в Росії, довести, ніби вона мала локально-національний характер.

Тему впливу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та будівництва соціалізму в СРСР на посилення єдності пролетаріа-

ту Чехословаччини в 1918—1938 рр. розробляють у своїй статті С. Ю. Пруниця і О. В. Хланта (вип. 4). Автори роблять висновок про те, що досвід ленінської більшовицької партії мав неоціненне значення для передових робітників, усіх революційних і прогресивних сил, які вели невтомну боротьбу за повалення влади капіталу і перемоги диктатури пролетаріату, за соціалістичну Чехословаччину.

В статті О. В. Хланти «Допомога В. І. Леніна революційним силам пролетаріату Чехословаччини у боротьбі за створення Комуністичної партії» (вип. 7) розкрито деякі маловідомі сторінки біографії Володимира Іллча, пов'язані з його роллю у створенні бойового авангарду чеських та словацьких трудящих — КПЧ. Використавши матеріали архівів ЧССР і СРСР, автор показав постійну увагу вождя російського пролетаріату до революційного робітничого руху в Чехословаччині, його допомогу у створенні єдиної інтернаціональної Комуністичної партії в цій країні, підтримку в перші, найскладніші роки її діяльності по керівництву масовими революційними організаціями, зокрема, профспілками. На жаль, О. В. Хланта не врахував нових матеріалів, опублікованих в СРСР і ЧССР у зв'язку з 110-ю річницею з дня народження В. І. Леніна, серед яких були такі, що безпосередньо стосувалися даної теми. На наш погляд, можна було б також ширше показати значення видань праць В. І. Леніна у Чехословаччині в період, що розглядається автором.

І. Д. Іванцев аналізує радянську історичну літературу про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на революційний рух у Болгарії (1917—1923 рр.) (вип. 8).

В. І. Ленін писав, що «більшовизм допоміг на ділі розвитку пролетарської революції в Європі і в Америці так сильно, як ні одній партії ні в одній країні не вдавалося... допомагати», що «...більшовизм придатний як зразок тактики для всіх»². За його висловом, Великий Жовтень відкрив нову еру всесвітньої історії — краху капіталізму й утвердження комунізму. Рішучість КПРС і надалі послідовно проводити курс на розвиток співробітництва з країнами, що визволилися з-під колоніального гноблення, на зміцнення союзу світового соціалізму і національно-визвольного руху була ще раз підтверджена на XXVI з'їзді нашої партії³.

Радянські історики відповідають на рішення партії своїми працями. Джерелам солідарності молодого Країни Рад з народами Індії, Туреччини, Ірану, Афганістану та деяких інших країн Азії і Африки присвячена, зокрема, стаття І. Ф. Чернікова (вип. 4). Зародження комуністичного руху в країнах Латинської Америки як закономірне явище досліджує В. І. Кириченко («Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного процесу в Латинській Америці», вип. 4), підкреслюючи, що виникнення комуністичного руху і створення марксистсько-ленінських партій свідчило про те, що латиноамериканський пролетаріат вступив у новий етап свого розвитку — період боротьби за його гегемонію в революційному процесі.

Дослідженню маловідомих сторінок солідарності трудящих молодого Радянської республіки, зокрема України, з пролетаріатом Угорщини в 1919 р. присвятили свою колективну публікацію «Солідарність, народжена Жовтнем» В. О. Врадій, В. М. Волковинський, Б. М. Забарко (вип. 3). Ці ж автори дослідили участь трудящих Радянської України в міжнародному русі солідарності з революційним народом Китаю (вип. 4). Треба відзначити послідовність цих дослідників у розробці теми, використання ними невідомих досі архівних матеріалів, а також

² Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 291.

³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 15.

періодичних видань минулих років. Однак і використані документи є лише невеликою частиною з усієї кількості свідчень інтернаціональної солідарності трудящих Країни Рад і названих країн у 20-х роках, які яскраво відбивають думки і почуття радянського народу-інтернаціоналіста. Публікація цих цікавих матеріалів, на нашу думку, тільки виграла б, якби її автори спробували узагальнити їх у теоретичному плані, не обмежуючись лише стислим вступом і поясненнями до тексту.

Серед інших статей на цю тему особливий інтерес викликає здійснений І. М. Куліничем ґрунтовний огляд основних джерел вивчення революційної діяльності інтернаціоналістів зарубіжних країн на Україні під час громадянської війни (вип. 1). Учасні робітничого класу Франції в русі міжнародної солідарності з пролетаріатом Росії у період підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, з учасниками національно-визвольного руху в Іспанії, з боротьбою німецьких трудящих, народом Алжіру і непідкореного В'єтнаму присвятив свою статтю М. М. Фролкін (вип. 1). В. В. Павленко висвітлила в статті, вміщеній у другому випуску збірника, братерську допомогу трудящих Радянського Союзу болгарським політемігрантам у 20—30-х роках.

В. О. Врадій досліджує активну участь трудящих СРСР у міжнародній кампанії на захист Н. Сакко і Б. Ванцетті у 1921—1927 рр. (вип. 2). Про деякі маловивчені сторінки біографії видатної діячки німецького і міжнародного робітничого руху К. Цеткін, зокрема, про її роботу в організації «Міжнародна робітнича допомога», йдеться у статті Б. М. Забарка (вип. 1).

Окрему групу становлять дослідження, присвячені питанням національно-визвольного руху, боротьбі країн, що розвиваються, з неоколоніалізмом, за зміцнення своєї національної незалежності і соціальний прогрес. Так, В. В. Будяков у статті «Гвінея-Бісау: національно-визвольна революція та шляхи становлення незалежної держави» (вип. 1) висвітлив хід національно-визвольної революції в цій країні і шляхи встановлення незалежності, В. К. Гура — проблеми зайнятості і соціального забезпечення трудящих Марокко (вип. 2). У третьому випуску була вміщена його стаття про неоколоніалістську політику США в цій країні після другої світової війни.

Головні аспекти боротьби народів за деколонізацію нафтових багатств своїх країн розкривають В. І. Нагайчук та І. М. Хворостяний у статті «Арабський Схід: нафта і боротьба народів за незалежність» (вип. 2). При цьому автори досить докладно висвітлюють діяльність організації країн — експортерів нафти, викривають намагання імперіалістичних держав будь-що спинити процес деколонізації. Аналізу однієї з найважливіших причин створення імперіалістами західних держав і правлячими колами Ізраїлю напруженості на Близькому Сході присвячено дві статті В. В. Григор'єва (вип. 1, 2). М. Д. Несук у статті «В тенетах колективного колоніалізму» (вип. 1) викрив справжній характер так званої «допомоги» імперіалістичних держав молодим, незалежним країнам Африки. В п'ятому випуску збірника вміщена стаття Ю. М. Мацейка «Новий міжнародний економічний порядок — важливий етап у боротьбі країн, що розвиваються, за національну незалежність».

Важливе місце в збірнику займають статті і повідомлення, присвячені соціальній політиці урядів капіталістичних країн і соціальній структурі їх суспільства, а також боротьбі його демократичних сил проти реакції. У двох статтях О. Г. Цветкова «Деякі питання соціальної політики міжнародних монополій в світлі лєнінської теорії імперіалізму» (вип. 2) та «Антипрофспілкова діяльність сучасних корпорацій» (вип. 5) викривається хижачка сутність міжнародних корпорацій

цій, боротьба проти яких широким фронтом охопила всі без винятку країни капіталістичного світу.

В умовах, коли імперіалістична пропаганда розгорнула галасливий наступ на соціалістичні країни з приводу вигаданих порушень прав людини в них, особливо актуальні статті О. В. Потехіна «Соціально-економічні аспекти становища американської молоді в умовах науково-технічної революції» (вип. 1) та «Урядові програми підготовки трудових ресурсів у США і молодь» (вип. 2). Переконливі факти і документи, що їх використовує автор, дали йому можливість створити правдиву картину хронічних хвороб системи освіти у США, масового безробіття молоді, позбавлення її життєвих перспектив.

Близькими за тематикою до названих вище є дослідження В. Б. Євтуха про деякі буржуазні теорії асиміляції, які виникали в ході історичного розвитку США (вип. 3), та про вплив НТР на структурну асиміляцію етнічних груп США і Канади на сучасному етапі, що веде насамперед до значного загострення проблеми расових та етнічних відносин у цих країнах (вип. 2, 5).

Роль професійних спілок у сучасному англійському робітничому русі розглядається в статті Г. П. Малашонок (вип. 2). І. Ф. Черепанов досліджує расово-національну політику американських профспілок, починаючи від 60-х років XIX ст. до середини 50-х років XX ст. (вип. 1). Аналіз причин і особливостей класових конфліктів у капіталістичному світі — в центрі уваги статті В. А. Ливень «Світ капіталізму: класові конфлікти 70-х років» (вип. 3). Значну цінність для дослідників післявоєнної історії Великобританії становить огляд документів і матеріалів друкованих органів комуністичної партії цієї країни, а також парламентських звітів, статистичних та інших офіційних видань (вип. 1). Його автори — В. О. Горбик та В. О. Корнілова. Дослідженню негрівського питання напередодні і в початковий період американської революції XVIII ст. присвятив статтю І. Ф. Черепанов (вип. 3). У першому випуску збірника надруковано статтю І. Ф. Чернікова з історії російсько-турецьких економічних і культурних зв'язків у XVI — на початку XX ст.

Поява у збірнику нової рубрики «Огляд джерел і літератури», безумовно, сприяє більш систематичному і повному дослідженню зарубіжної історіографії як соціалістичних, так і капіталістичних країн. Особливого схвалення заслугоує той факт, що під цією рубрикою друкуються критичні матеріали, як, наприклад, стаття І. І. Виговського «Проти фальсифікації буржуазною історіографією питання про вплив Великого Жовтня на національно-визвольний рух колоніальних народів» (вип. 4) та В. А. Ливень «Американські буржуазні вчені про профспілковий рух США 60—70-х років» (вип. 5). Відтак можна сказати, що в цьому напрямі зроблено істотний крок вперед. Однак слід підкреслити, що наукова полеміка з буржуазними та соціал-реформістськими істориками заслугоує, безумовно, значно більшої уваги. До того ж, на жаль, названа рубрика за минулий період з'являлася тільки в трьох з восьми випусків збірника, що також є недоліком цього видання.

Уважне вивчення статей та повідомлень, що їх надруковано в збірнику протягом восьми років, дає підставу констатувати, що дослідження актуальних питань зарубіжної історії проводиться в широкому хронологічному діапазоні й тематичній різноманітності. Написані на досить високому ідейно-теоретичному рівні матеріали збірника мають значну наукову і практичну цінність. Вони вже використовуються при викладанні і вивченні історії зарубіжних країн у вищих навчальних закладах, в дослідницькій діяльності науковців та студентів, у лекційно-пропагандистській роботі. Результати публікацій можуть послужити при підготовці спецкурсів з новітньої історії.

Проте збірник, на нашу думку, міг би ще успішніше виконувати свої завдання з урахуванням окремих побажань і зауважень. Немало проблем з історії зарубіжних країн не дістають поки що відображення на сторінках видання. Лише епізодично досліджуються питання історичного розвитку капіталістичних країн та країн, що розвиваються. На більшу увагу заслуговують також соціальні наслідки науково-технічної революції. При аналізі явищ політичного життя суспільства необхідні більша широта і глибина. Деякі статті перенасичено фактами на шкоду науковому аналізу, узагальненням та висновкам.

Хотілося б, щоб у статтях рецензованого збірника було більше полеміки і дискусій. Ще мало з'являється теоретичних та узагальнюючих статей, а також публікацій з питань методології. Не вичерпано можливості дальшого удосконалення композиційно-архітектонічного оформлення збірника та власне стилістики його назви. Наприклад, можна було б урізноманітнити його структуру за рахунок нових тематичних рубрик, а також відновлення розділу «Наукове життя», який знайомив читачів з участю вчених Інституту в роботі наукових з'їздів, конференцій, сесій, колоквиумів з проблем загальної історії, історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, які відбуваються в нашій країні та за її межами.

Збірник «Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн» ще дуже «молодий». Однак він уже відіграє істотну роль у висвітленні багатьох питань історії зарубіжних країн і свідчить про певні успіхи вчених Української РСР у розробці важливих напрямів радянської історичної науки.

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ
ПО ЗАЛУЧЕННЮ СТАРОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА БІК РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

С. П. МИХЕЄВ (Миколаїв)

Однією з важливих проблем, що їх вирішували Комуністична партія та її вождь В. І. Ленін після перемоги Великого Жовтня, була проблема залучення до соціалістичного будівництва старої інтелігенції та буржуазних спеціалістів. «Ми повинні управляти з допомогою вихідців з того класу, — підкреслював Володимир Ілліч, — який ми скинули, — вихідців, які пройняті передсудами свого класу і яких ми повинні перевчити»¹.

Досвід Комуністичної партії та Радянської держави по формуванню та розвитку соціалістичної інтелігенції, зокрема, у перший період існування влади Рад має всесвітньо-історичне значення. Цей величезний досвід нині широко використовується комуністичними та робітничими партіями країн, що стали на шлях будівництва соціалізму.

У радянській історичній науці процес переходу інтелігенції після перемоги Великого Жовтня до соціалізму вже висвітлено певною мірою². У даній публікації автор робить спробу на основі архівних матеріалів і друкованих джерел розкрити найбільш ефективні форми і методи роботи більшовиків України по залученню буржуазних спеціалістів на бік пролетаріату і узагальнити досвід, накопичений ними у вирішенні цієї справи.

На Україні, у порівнянні з центральними районами Росії, питання залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва вирішувалося за більш складних обставин, оскільки громадянська війна на її території набула гострішого характеру. Нашестя іноземних загарбників, дії білогвардійських військ, наявність там різного роду бандитських груп і загонів, гайдамацьких частин та інших контрреволюційних формувань заважали успішній боротьбі трудящих за вирішення завдань господарського і культурного розвитку. На Україні склався значний прошарок куркульства, яке стало опорою і базою всіх контрреволюційних сил.

¹ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б), 23 березня — 5 квітня 1920 р.: Доповідь Центрального Комітету 29 березня.— Повне зібр. творів, т. 40, с. 242.

² Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури. 1917—1920 рр.— К., 1961; Курносів Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР.— К., 1964; Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты.— М., 1965; его же. Великий Октябрь и интеллигенция.— М., 1972; Ульяновская В. А. Формирование научной интеллигенции в СССР. 1917—1937 гг.— М., 1966; Вища школа Української РСР за 50 років. 1917—1967 рр.— К., 1967; Советская интеллигенция: История формирования и роста. 1917—1965 гг.— М., 1968; Литвинова В. П. Борьба за использование буржуазной технической интеллигенции в социалистическом строительстве в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства. (На материалах Украины): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— Харьков, 1972; Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе.— Харьков, 1976; Советская интеллигенция: Краткий очерк истории. 1917—1975 гг.— М., 1977; Гамрецький Ю. М. Інтелігенція і Великий Жовтень на Україні.— УІЖ, 1982, № 11, с. 156—166.

У загальнополітичному і культурному житті України того часу важливого значення набуло національне питання. Більшовикам доводилося докласти значних зусиль по неухильному втіленню в життя лєнінських принципів з національного питання, боротися з українськими буржуазними націоналістами.

Значно відрізнялися за своїм політичним обличчям і численні дрібнобуржуазні партії, що діяли в той час на Україні. Більша частина старої інтелігенції перебувала під їх впливом. Все це, звичайно, створювало додаткові труднощі у діяльності більшовицьких організацій України по залученню буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва. Крім того, ускладнювало цю справу те, що встановлення на території України контрреволюційних режимів тимчасово переривало перетворюючу діяльність Комуністичної партії та Радянського уряду.

Більшовики України, визначаючи методи роботи з старою інтелігенцією, не могли не враховувати цих особливостей. Разом з тим вони боролися також з негативними тенденціями у ставленні до буржуазних спеціалістів, що мали місце з боку деяких керівних працівників, які, виходячи з окремих випадків, звинувачували всю стару інтелігенцію у нелояльному ставленні до Радянської влади. Велике значення для усунення цих недоліків мали рішення листопадового (1920 р.) Пленуму ЦК КП(б) України, який спеціально розглянув питання «Про ставлення до української інтелігенції»³. Пленум вказав на необхідність більш уважного ставлення до інтелігенції й доручив Політбюро розробити заходи по активному її залученню до соціалістичного будівництва⁴.

Проблеми залучення буржуазних спеціалістів до соціально-економічного та культурного життя Країни Рад більшовицькі організації України відводили чільне місце в своїй діяльності. Численні документи періоду громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції свідчать, що питання використання інженерів і техніків, медичних працівників, агрономів, учителів, художньої інтелігенції вирішувалося не тільки в ЦК КП(б)У і Раднаркомі республіки, а й у повітових комітетах партії, на великих підприємствах і в установах, скрізь, де гостро стояла ця проблема.

Історія зародження і розвитку радянської науки, техніки і культури в нашій країні, у тому числі й в УРСР, зберігає імена багатьох представників колишньої інтелігенції, які, усвідомивши ті величезні зміни в долі Вітчизни, що їх приніс з собою новий суспільний лад, відразу ж після Жовтневої революції поставили свої знання і досвід на службу народові. Так, у березні 1918 р. Катеринославський губвиконком на своєму засіданні, у роботі якого брали участь й буржуазні спеціалісти, розглянув питання про будівництво електростанцій на Дніпрі⁵. 12 лютого 1919 р. почала свою діяльність Всеукраїнська Академія наук. Її першим президентом став академік В. І. Вернадський. Весною того ж року під його керівництвом почала функціонувати комісія по вивченню природних багатств України. Вже 14 травня 1919 р. на її засіданні за участю представників колишньої інтелігенції було зроблено доповідь про використання енергії дніпровських порогів у зв'язку із загальною електрифікацією на Україні.

Разом з тим комісія приступила до вивчення запасів корисних копалин на території України, до створення відповідних карт і проведення геологічних зйомок⁶.

³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 56

⁴ Там же, арк. 2.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1842, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

⁶ Перший підрік існування Української Академії у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.— К., 1919, с. 118.

Ці люди були непоодинокими у своєму прагненні працювати разом з народом. Саме про таких представників інтелігенції ще у грудні 1917 р. В. І. Ленін говорив, що «...освічені люди вже тепер виділяються, переходячи на сторону народу, на сторону трудящих, допомагаючи ламати опір слуг капіталу»⁷. В розпалі громадянської війни, у тяжкі роки окупації України інтервентами, цілі колективи колишніх буржуазних спеціалістів, виявляючи почуття патріотизму, відмовлялися співробітничати з ворогами революції. Про це, зокрема, свідчать матеріали, що з'явилися у той час в пресі. Так, «Червона газета» влітку 1918 р. повідомляла: «Всі інженери і техніки адміралтейства у Севастополі заявили про свою солідарність з робітниками і відмовилися 8 червня 1918 року від будь-якої роботи в захопленому адміралтействі»⁸.

Однак, як відомо, лише частина інтелігенції, що бажала чесно служити пролетарській державі, широко стала на сторону трудящих мас. Більшість же її зустріла Жовтневу революцію вороже або зайняла хиткі позиції. Комуністична партія мала провести величезну роботу по залученню до соціалістичного будівництва буржуазних спеціалістів, які коливалися, і тих, хто вороже ставився до Радянської влади, по перевихованню та використанню їх знань і досвіду для зміцнення і оборони першої на земній кулі робітничо-селянської держави.

Одним з перших заходів щодо встановлення контактів Радянської влади з буржуазною інтелігенцією було подолання саботажу з боку останньої. Зауважимо, що до саботажу вдавалися лише певні групи інтелігенції. Так, виразником поглядів і настроїв значної частини технічної інтелігенції стала Всеросійська спілка інженерів — організація, що виникла незабаром після Лютневої буржуазно-демократичної революції і яка мала багато відділів у різних містах, у тому числі на Україні — Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві. Частина членів цієї спілки, ведучи підривну діяльність у народному господарстві, намагалася дезорганізувати роботу фабрик і заводів. Зокрема, антирадянську позицію зайняли весною 1918 р. керуючі шахтами в Донбасі⁹. Саботаж поширився і в медичних закладах. Так, резолюцію, у якій констатовалася аполітичність лікарів, ухвалила 15 лютого 1919 р. професійна спілка медичних працівників Харківської губернії¹⁰. Організатором страйків вчителів у Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Миколаєві виступала Всеукраїнська учительська спілка, створена на основі Всеросійської учительської спілки¹¹. В антирадянському таборі опинилася й частина представників художньої інтелігенції, зокрема такі письменники, як В. Винниченко, К. Поліщук, М. Івченко та ін.¹²

Отже, Комуністична партія і Радянський уряд вимушені були переборювати опір буржуазної інтелігенції, шукати оптимальні шляхи встановлення контактів з нею. До організаторів саботажу відповідними радянськими органами застосовувалися різні засоби впливу — від позбавлення їх продовольчих пайків та зарплати до звільнень з роботи та арештів.

Основними ж методами в роботі з рядовими учасниками саботажу були переконання і перевиховання. Важливим щодо цього було також спростування наклепів буржуазної пропаганди про звірства більшовиків у ставленні до інтелігенції. В. І. Ленін у листопаді 1917 р. зазначав: «Нам закидають, що ми застосовуємо терор, але терор, що його застосовували французькі революціонери, які гільйотинували беззбройних

⁷ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 192.

⁸ Красная газета, 1918, № 114, 13 июня.

⁹ Профессиональное движение, 1918, 25 апр.

¹⁰ Врачебное дело, 1919, № 4.

¹¹ Правда, 1917, 8 дек.; 1918, 20 марта.

¹² Бутенко Н. К. Малая украинская проза периода Октябрьской революции и гражданской войны. 1917—1920 гг.— Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. К., 1970, с. 6.

людей, ми не застосовуємо і, сподіваюсь, не будемо застосовувати»¹³. На 2-й конференції рудникових і гірничозаводських комітетів Донецького басейну, що проходила 25—27 листопада 1917 р. в Дебальцево, було прийнято резолюцію, у якій викривалися повідомлення буржуазної преси про насильства робітників над колишньою інтелігенцією. В цьому документі також зазначалося, що у боротьбі з робітничим класом експлуататори застосовують свою випробовану зброю — наклепи та провокації¹⁴.

З перших же днів свого існування Радянська влада почала проводити широку роз'яснювальну роботу в середовищі колишньої інтелігенції через партійні і радянські органи преси. Газети «Правда», «Известия», «Беднота», на Україні — «Донецкий пролетарий», «Звезда»¹⁵ та інші систематично публікували матеріали, які викривали саботажників, пропагували політику більшовиків щодо буржуазних спеціалістів, пояснювали завдання Радянської держави у соціалістичному будівництві.

Значну виховну і роз'яснювальну роботу у середовищі колишньої інтелігенції, яка вороже ставилася до заходів робітничо-селянського уряду, проводили й більшовицькі організації України. Так, для боротьби з саботажем і з метою залучення загону учителів до радянського культурного будівництва у січні—лютому 1918 р. за ініціативою партійних органів були скликані міські та губернські учительські конференції в Харкові, Катеринославі та інших містах. На Харківській міській конференції 28—29 січня обговорювалися питання, пов'язані з потребами школи та вчителів. На ній було піддано різкій критиці діяльність націоналістичної Всеукраїнської учительської спілки, яка намагалася протиставити учителів Росії вчителям України, виступала проти демократизації школи¹⁶. Все це сприяло тому, що значна частина колишньої інтелігенції відмовлялася від антирадянської діяльності.

Питання про роботу з буржуазними спеціалістами в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції постійно перебували в полі зору Комуністичної партії, Радянського уряду, не раз знаходили висвітлення в працях і промовах В. І. Леніна, Я. М. Свердлова, Ф. Е. Дзержинського, М. І. Калініна, Г. К. Орджонікідзе, А. В. Луначарського та ін.

У Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії, було узагальнено діяльність більшовиків по залученню буржуазної інтелігенції до соціалістичного будівництва і накреслено напрями роботи з нею. У цьому важливому партійному документі передбачалося використання буржуазних спеціалістів протягом усього періоду побудови соціалізму в нашій країні. На IX з'їзді РКП(б) було ухвалено резолюцію «Спеціалісти у промисловості», у якій висувалося завдання залучення колишньої інтелігенції в народне господарство країни. З'їзд зобов'язав усіх членів партії «...вести непримиренну боротьбу з неучькою самопевністю, яка вважає, ніби робітничий клас може розв'язати свої завдання, не використовуючи на найвідповідальніших постах спеціалістів буржуазної школи»¹⁷.

Керуючись основними настановами партії, більшовики України використовували різні форми і методи роботи з буржуазними спеціалістами. КП(б)У проводила заходи щодо вирішення питань обліку та мобілізації кадрів старої інтелігенції. Це було вкрай необхідним,

¹³ Ленін В. І. Промова на засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів разом з фронтовими представниками 4 (17) листопада 1917 р.— Повне збір. творів, т. 35, с. 59.

¹⁴ Боряба за власть Советов в Донбассе: Сб. док. и материалов.— К., 1957, с. 219.

¹⁵ Донецкий пролетарий, 1917, 16 дек.; Звезда, 1918, 6 янв.

¹⁶ Газета Временного Рабочего и Крестьянского правительства, 1918, 31 янв.

¹⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 2, с. 154.

бо, як відомо, значна частина їх продовжувала займати хиткі позиції, намагалася зовсім відійти від політики, замкнутися в колі власних інтересів. Деякі буржуазні спеціалісти під впливом ворожої пропаганди залишали підприємства та заклади. 2 лютого 1919 р. Раднарком України прийняв декрет, згідно з яким необхідно було взяти на облік усіх спеціалістів та мобілізувати їх¹⁸. Згідно з вказівкою Раднаркому республіки у квітні 1919 р. такого роду заходи були проведені серед гірничих інженерів та спеціалістів по технічному нагляду¹⁹. Через місяць для роботи на постійних радіостанціях Наркомпошту були мобілізовані усі колишні радіоспеціалісти²⁰, а в липні 1919 р. згідно з розпорядженням Ради робітничо-селянської оборони України — інтелігенція державних підприємств та закладів²¹.

18 грудня 1919 р. у всіх місцевостях, де було відновлено Радянську владу, оголошувалася мобілізація лікарів²². Зокрема, в Миколаєві на дійсну військову службу призивалися лікарі — чоловіки до 50 років, жінки до 40 років, студенти-медики 1—5 курсів²³. В результаті таких заходів вже на кінець 1919 р. в лави Червоної Армії влилося 2508 лікарів та інших медичних працівників²⁴.

Під час громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції облік і мобілізація колишніх буржуазних спеціалістів відіграли значну роль у справі залучення їх до трудової діяльності та участі в захисті завоювань Жовтня.

Проблему використання кадрів колишньої інтелігенції Комуністична партія вирішувала у поєднанні з робітничим контролем над їх діяльністю. Більшовики прагнули залучити спеціалістів до вирішення багатьох складних проблем, що виникли в ході соціалістичного будівництва. Разом з тим партійні організації, у тому числі України, неухильно виконували ленінські настанови щодо використання колишньої інтелігенції на відповідальних постах, зокрема про те, що користуватися її послугами необхідно «...при цілковитому додержанні верховенства, керівництва і контролю Радянської влади...»²⁵. Виходячи з цих настанов, у березні 1920 р. перша Харківська губернська конференція КП(б)У вказала, що на її підприємства, де керує колишній буржуазний спеціаліст, слід обов'язково призначати політичного комісара²⁶. 7 квітня того ж року ЦК КП(б)У направив лист (за підписом секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора) до всіх партійних організацій України, у якому підкреслювалося, що «робота інтелігентських мас у радянських закладах може допускатися лише за умови найсуворішого партійного контролю»²⁷.

Робітничий, партійний контроль над діяльністю спеціалістів відіграв велику роль. Він дав змогу повніше використати знання і досвід представників буржуазної інтелігенції в інтересах Радянської влади, допоміг відвернути ворожі наміри з боку тієї її частини, яка займала контрреволюційну позицію.

Одним з методів, що їх здійснювала партія у справі залучення спеціалістів буржуазної школи до соціалістичного будівництва, було використання їх на таких засадах, як виплачування їм високої платні та створення для них хороших побутових умов. Більшовики свідомо

¹⁸ Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1919, ст. 16, с. 180.

¹⁹ З. У. УССР, 1919, ч. 37, с. 447.

²⁰ Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. док.— К., 1961, с. 51—52.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 260, арк. 32.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 22, арк. 2.

²³ Миколаївський обласний державний архів, ф. Р-77, оп. 1, спр. 24, арк. 22.

²⁴ К л я ц к и н С. М. На защите Октября.— М., 1965, с. 63.

²⁵ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 130.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 37, арк. 14.

²⁷ Т а м же, ф. 1, оп. 5, спр. 4, арк. 1—2.

йшли на те, щоб у тяжкі роки громадянської війни виплачувати найбільш кваліфікованим спеціалістам значні грошові суми, що у багато разів перевищували оклади народних комісарів, бо, як зазначав В. І. Ленін: «Коли навіть ми заплатимо кілька мільйонів на рік, — це не дорого, якщо ми навчимося за допомогою їх добре працювати»²⁸.

ЦК КП(б)У і Раднарком республіки не раз приймали рішення про поліпшення матеріального становища спеціалістів, зокрема, учителів. Так, у травні—червні 1919 р. Робітничо-селянський уряд України вирішив асигнувати Наркомосу республіки на утримання педагогічних кадрів понад 228 тис. крб.²⁹ Про необхідність створення кращих матеріальних умов для колишніх спеціалістів йшлося на другій губернській конференції КП(б)У у м. Харкові (жовтень 1920 р.)³⁰. У той час науково-технічний відділ УРНГ здійснив ряд заходів по забезпеченню спеціалістів різними видами допомоги, преміями тощо³¹.

З метою збереження наукових кадрів, необхідних для соціалістичного будівництва, найбільш ефективного забезпечення оборони, Раднарком Республіки 4 липня 1919 р. ухвалив постанову про поліпшення побутових умов учених³². Науковим співробітникам, інженерам, заслуженим діячам мистецтв, викладачам вузів надавалося посилене постачання³³.

Усі ці факти не тільки спростовують буржуазні фальсифікації, згідно з якими нібито більшовики розгромили дореволюційну інтелігенцію, а й переконливо показують те лояльне, дбайливе ставлення партійних і радянських органів до неї у той скрутний для нашої країни час. Така політика партії, безумовно, сприяла переходу колишньої інтелігенції на бік Радянської влади.

Однак матеріальне стимулювання не було головним фактором ефективного використання буржуазних спеціалістів у народному господарстві та культурному будівництві нашої країни. Важливим було інше, про що не раз говорив В. І. Ленін. Виступаючи в листопаді 1919 р. на I Всеросійській нараді з питань партійної роботи на селі, Володимир Ілліч вказав на необхідність оточити спеціалістів буржуазної школи «...товариською обстановкою, духом комуністичної роботи і добитися того, щоб вони йшли в шерензі з робітничо-селянською владою»³⁴.

Озброєні настановами вождя революції, більшовики України прагнули поліпшувати виховну роботу в середовищі колишньої інтелігенції. Широко проводилися ними з цією метою такі заходи, як з'їзди інженерів і техніків, медиків і вчителів за участю комуністів. Показовою щодо цього є діяльність Овруцького комітету КП(б)У на Волині³⁵, Ніжинського партійного комітету на Чернігівщині³⁶ в грудні 1919 р., які на з'їздах вчителів змогли створити обстановку діловитості та доброзичливості, що сприяло переходу шкільних педагогів на позиції співробітництва з Радянською владою. В червні 1920 р. відбувся спільний з'їзд безпартійних інженерів, техніків і комуністів у Боково-Хрустальному районі Донецької губернії. У прийнятому на ньому рішенні вказувалося на необхідність створення товариських взаємин між робіт-

²⁸ Ленін В. І. Засідання Петроградської Ради, 12 березня 1919 р.: Відповідь на записки.— Повне збір. творів, т. 38, с. 17.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 27, арк. 73.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 38, арк. 69.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 326, арк. 204.

³² Известия ВУЦИК, 1919, № 85, 8 июля.

³³ Див., наприклад: ЦДАЖР УРСР, ф. 331, оп. 1, спр. 2, арк. 1—10.

³⁴ Ленін В. І. Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р.—Повне збір. творів, т. 39, с. 295.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 426, арк. 34.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 26, оп. 1, спр. 29, арк. 44.

никами і спеціалістами. Це рішення інженери і техніки схвалили одногосно³⁷. І таких прикладів можна навести багато.

У справі встановлення співробітництва колишньої інтелігенції з робітничим класом, її ідейного перевиховання видатну роль відіграли В. І. Ленін і його соратники. Серед них і такий відомий партійний діяч, полум'яний революціонер, як Г. І. Петровський. Він постійно приділяв багато уваги питанню використання спеціалістів буржуазної школи у народному господарстві, брав безпосередню участь в успішному його вирішенні. Велику виховну роботу з інтелігенцією на Україні проводили також Д. З. Мануїльський, В. Я. Чубар, В. П. Затонський та багато інших відомих партійних і радянських діячів.

Приклад життя В. І. Леніна і його самовідданих соратників не міг не впливати на буржуазних спеціалістів. Коли чесний інтелігент бачив, що комуністи на будь-яких постах не шкодували себе, а віддавали всі свої сили дорученій справі, дбали про інтереси трудящих мас, — це переконувало. Не менш важливою була й сила логіки, якою добре володіла більшість партійних і радянських діячів, і якою були пройняті їх друковані і усні виступи перед трудящими.

Завдяки багатогранній діяльності Комуністичної партії по залученню старої інтелігенції до соціалістичного будівництва, зокрема на Україні, значна її частина успішно співробітничала з Радянською владою, допомагала молодій соціалістичній державі боротися з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. Так, на 1 січня 1921 р. на підприємствах республіки працювали понад 5 тис. інженерів і техніків³⁸. Наприкінці 1920 р. в медичних закладах України налічувалося понад 6,1 тис. лікарів³⁹, а в школах працював майже 75-тисячний колектив учителів⁴⁰.

Таким чином, у тяжкі роки громадянської війни і воєнної інтервенції більшовики України добилися значних результатів у справі використання колишніх буржуазних спеціалістів у розв'язанні ряду важливих питань соціально-економічного та культурного життя республіки. Неухильно здійснюючи ленінську політичну лінію, вони доклали максимум зусиль до проведення виховної роботи з старою інтелігенцією, створення навколо неї обстановки довір'я, товариськості, що в кінцевому підсумку привело до активної участі багатьох її представників у соціалістичному будівництві.

³⁷ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 15, арк. 3.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 228, арк. 39.

³⁹ Отчет Народного Комиссариата здравоохранения УССР за 1920 год.— Харьков, 1921, с. 4.

⁴⁰ Отчет Наркомпроса УССР за 1920 год.— Харьков, 1921, с. 4.

РЕВОЛЮЦІЙНА ПОЕЗІЯ — ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ АГІТАЦІЇ ТА ПРОПАГАНДИ

А. О. БУРАВЧЕНКОВ (Київ), Н. І. МИРОНЕЦЬ (Київ)

Комуністична партія завжди надавала великого значення емоційному факторові в агітаційно-пропагандистській роботі. На кожному етапі революційної боротьби вироблялися конкретні її форми, виходячи з психології й соціальних інтересів трудящих. В. І. Ленін вимагав від керівників мас безпомилково визначати в будь-який момент боротьби їх настрої, справжні потреби, прагнення та думки¹. Сам

¹ Див.: Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики.— Повне збір. творів, т. 44, с. 333.

Володимир Ілліч повсякчас «...відчував пульс народного життя, уважно вивчав соціальну психологію робітників і селян, усіх верств суспільства, зважаючи на все це при виробленні політичних рішень»².

Партія вважала необхідним не лише вивчати психологію мас, а й впливати на неї, революціонізувати, спрямовувати її на розв'язання практичних завдань боротьби шляхом вироблення та пропаганди політичних лозунгів, які являють собою згустки політичних ідей. Теорія, за К. Марксом, стає матеріальною силою, коли оволодіває масами³. А це можливо тільки в тому разі, якщо ідеї зіллються з почуттями й настроями людей, перетворюється в їх переконання.

Моральні сили революції В. І. Ленін вважав надзвичайно важливою умовою її перемоги⁴. Йдеться, зокрема, про використання енергії та ентузіазму трудящих мас. Їх соціальна психологія мала бути мобілізована і спрямована у свідоме русло, а революційні настрої повинні були збігатися з політичними закликами пролетарської партії.

Щоб добитися цього, партія більшовиків у роки Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни серед різноманітних засобів агітаційно-пропагандистської роботи широко використовувала також поетичне слово й бойову пісню, враховуючи їх здатність піднімати революційні настрої мас, силу їх емоційного впливу. В. І. Ленін вбачав силу художників, митців саме в тому, що своїми творами вони впливають на почуття, беруть «за живе»⁵.

«...Одним з найвидатніших пропагандистів пісню» назвав В. І. Ленін Ежена Потье — автора «Інтернаціоналу». Володимир Ілліч характеризував його як «передового борця, пролетаря-поета», який створив пісню, що стала символом єднання робітників усіх країн⁶. Про пісню як важливий революціонізуючий фактор В. І. Ленін неодноразово згадував і в інших своїх статтях. Він показав неперевершений приклад активного використання в політичній боротьбі літературних, в тому числі й поетичних, образів. У ленінських творах міститься понад 500 віршованих цитат⁷.

Високо цінував мобілізуючу роль творів мистецтва А. В. Луначарський. Він вважав, що через художні образи й музичні ідеї воно організує емоції як бойову, виховну силу⁸.

Однак питання про те, як партія більшовиків у досліджуваний період використовувала поезію в агітаційно-пропагандистській роботі, ще недостатньо досліджене істориками. В науковій літературі відсутні спеціальні узагальнюючі праці з даного питання. Лише в окремих дослідженнях, присвячених цій діяльності партії, зростанню революційної свідомості робітників і солдатів, роботі військових видавництв, наводяться деякі нечисленні факти використання поетичних творів з агітаційною метою⁹. Зокрема, у статті Є. А. Кукліної порушено пи-

² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Зб. док. і матеріалів.— К., 1970, с. 30.

³ Див.: Маркс К. До критики гегелівської філософії права: Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 391.

⁴ Див.: Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання.— Повне збір. творів, т. 11, с. 349.

⁵ Ессен М. М. Зустрічі з Леніним.— В кн.: Спогади про Володимира Ілліча Леніна: В 5-ти т. К., 1969, т. 2, с. 124.

⁶ Див.: Ленін В. І. Євген Потье (До 25-річчя його смерті).— Повне збір. творів, т. 22, с. 260—261.

⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 11, с. 297; т. 13, с. 350; т. 22, с. 267; т. 23, с. 284; Эвентов И. Пробуждение новых сил: В. И. Ленин о поэзии.— Л., 1977, с. 6.

⁸ Луначарский А. В. Основы художественного образования.— В кн.: Октябрь и музыка: Сб. статей. М., 1977, с. 25—27.

⁹ Щербак В. М. Большевицкая агитация и пропаганда (октябрь 1917 — март 1919 гг.).— М., 1969; Соболев Г. Л. Революционное сознание рабочих и солдат Петрограда в 1917 г.: Период двоевластия.— Л., 1973; Шилко К. П. Идеологическая работа Коммунистической партии в первые годы Советской власти (октябрь 1917 — март 1919).— Минск, 1975; Сазонов И. С. Большевицкое слово (Идейно-

танья про агітаційну роль віршів, опублікованих в газеті «Сибирская правда»¹⁰.

Мета пропонованої статті — не претендуючи на всебічне висвітлення питання, повернути до нього увагу істориків, показати шляхи використання більшовицькою пропагандою революційної поезії у згадані роки.

Починаючи з ленінської «Искры», більшовицькі газети та ілюстровані додатки до них вмщували на своїх сторінках революційні вірші й пісні, в нелегальних умовах видавалися їх збірники. Значно розширилося використання поетичних творів з метою пропаганди після повалення самодержавства. Вже на самому початку Лютневої революції В. М. Бонч-Бруевич (Величкіна) склала збірник «Песни революции»¹¹, який був віддрукований у великій кількості і став швидко розповсюджуватися.

Особливо велику увагу партія приділяла популяризації пролетарських гімнів*. Їх включали у всі пісенники, що у великій кількості видавалися в той час, публікували в газетах й випускали у вигляді листівок. Підкреслюючи, що революційні пісні відіграють велику роль у створенні бойового настрою, партійна преса закликала вивчати і співати їх. Уже в номері газети «Правда», що вийшов 5 березня 1917 р., було надруковано «Інтернаціонал» (його знову вмістили там 16 квітня, напередодні святкування Першого травня). У Центральному органі партії наголошувалося, що «Інтернаціонал» має таке саме значення, як і червоний прапор, його співають європейські робітники й «повинні співати і ми під час усяких пролетарських виступів»¹². У перших номерах «Правды» були опубліковані також інші революційні гімни: «Червоний прапор» (№ 3, 8 березня), «Дружно, товариші, в ногу» (№ 7, 12 березня), «Варшав'янка» (№ 26, 7 квітня). Друкувалися й тексти нових пісень, які пропонувалося співати на мотив «Марсельези», зокрема «Селянська марсельеза» (№ 25, 6 квітня), «Солдатыська марсельеза» (№ 45, 13 травня).

10 березня 1917 р. «Правда» звернулася до читачів із закликом проводити репетиції хорového виконання революційних пісень, про що говорилося і в передовій статті номера від 29 березня «Готуйтеся до Першого травня»: «Наші революційні пісні, наші бойові марші ми повинні чітко не лише знати, а й уміти співати могутніми хорами вулиці»¹³.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції значно розширилися можливості для пропагандистської роботи партії більшовиків. Поетичне слово, революційна пісня не лише не були зняті з озброєння, а стали залучатися ще ширше. Використовувалися відомі революційні гімни і твори поетів — О. Блока, В. Маяковського, В. Брю-

политическая работа большевиков Петрограда в 1917 году).— Л., 1978; Катков Н. Ф. Большевицкая пропаганда и агитация в войсках и тылу белогвардейцев (1918—1920 гг.).— В кн.: Ленинские принципы партийной пропаганды и агитации. Межвузовский сб. Горький, 1978, с. 104—117; Колычев В. Г. Партийно-политическая работа в Красной Армии в годы гражданской войны. 1918—1920.— М., 1979; Маринов А. А. В строю защитников Октября: Военно-политическая книга, 1918—1925.— М., 1982.

¹⁰ Куклина Е. А. Агитационная роль стихов на страницах «Сибирской правды» (1917 г.).— В кн.: Партийные организации Сибири и Дальнего Востока в период Октябрьской революции и гражданской войны (1917—1922).— Сб. науч. трудов Новосибирского гос. ун-та.— Новосибирск, 1978, с. 34—44.

¹¹ Песни революции.— М., 1919.

* Гімн — урочиста пісня на вірші програмного змісту (БСЭ, т. 6, с. 1566). Літературознавці визначають пролетарські гімни як особливий жанр робітничої пісні епохи масового визвольного руху. Основні риси цього жанру — пролетарська революційність і бойовий заклічний характер.— Див.: Нутрихин А. И. Гимны пролетарской революции.— Вестник Ленингр. ун-та, № 8, серия история яз. и л-ры. Л., 1958. вып. 2, с. 112.

¹² Правда, 1917, 10 марта.

¹³ Правда, 1917, 29 марта.

сова та ін. З березня (18 лютого) 1918 р. у газеті «Знамя труда» було вперше опубліковано поему О. Блока «Дванадцять». За 1918—1922 рр. вона 13 разів видавалася центральними і місцевими видавництвами, в тому числі у 1919 р. була нелегально надрукована в Красноярську у вигляді листівки¹⁴.

Велике агітаційне значення мала робота В. Маяковського в «Окнах сатиры РОСТА», що визнавав В. І. Ленін¹⁵. У жовтні 1920 р. поет брав активну участь у нараді художників і письменників, яка була скликана Політуправлінням Реввійськради республіки з питання про посилення агітації на Південному фронті. Своїми віршами і плакатами він негайно відгукувався на тогочасні події. Так, 28 жовтня 1920 р. «Правда» у передовій статті «Селянство і земельна програма барона Врангеля» повідомила про розстріл врангелівцями великої групи селян Феодосійського повіту Криму, які поділили між собою поміщицьку землю¹⁶. За матеріалами цього виступу В. Маяковський одразу ж створив плакат, віршований підпис під яким закінчувався словами:

«Крестьянин!
Покончи с Врангелем!
Запомни тверже и лучше:
ЗЕМЛЮ
ТОЛЬКО
ОТ КОММУНИСТОВ ПОЛУЧИШЬ!»¹⁷

Сам поет, характеризуючи свій «20-й рік», писав, що зробив тисячі три плакатів і тисяч шість підписів¹⁸.

Активно служили справі революційної пропаганди вірші та пісні поетів, які ще до революції співробітничали в більшовицькій пресі. Їх твори широко друкувалися на сторінках центральних і місцевих газет, у збірниках. Один з перших колективних збірників віршів підготувала літературна секція Товариства пролетарських мистецтв, створеного при редакції «Правды» за участю видавництва «Прибой». Вийшов він восени 1917 р.¹⁹ В ньому були опубліковані 64 вірші вісімнадцяти авторів, у тому числі — Д. Бедного, Ів. Логінова, В. Кирилова, І. Ілліна, Ол. Богдатевої.

Найбільшу популярність у той час здобули вірші Дем'яна Бедного. За 1917—1922 рр. вони вийшли 47 раз окремими виданнями²⁰, друкувалися також у газетах і журналах. За даними бібліографічного покажчика, 16 творів поета було видано листівками²¹. Однак ці дані далеко не повні. В них не вказано, наприклад, що у вигляді листівок друкувалися вірші: «Мироновцам» («Второй Конной Красной Армии»), «Миллиончик-миллион», «Манифест Юденича», «Генерал Шкура», «Правда-матка»²².

Агітаційну роль віршів Д. Бедного високо цінував В. І. Ленін. Володимир Ілліч вважав, що його поезія — «дійсно пролетарська твор-

¹⁴ Русские советские писатели. Поэты: Библиографический указатель.—М., 1980, т. 3, ч. 2, с. 11, 112.

¹⁵ Спогади про Володимира Ілліча Леніна: В 5-ти т.—К., 1971, т. 4, с. 350.

¹⁶ Катанян В. Маяковский: Литературная хроника.—М., 1961, с. 130; Правда, 1920, 28 окт.

¹⁷ Маяковский Владимир. Смотри, крестьянин.—Полн. собр. соч. В 13-ти т. М., 1957, т. 3, с. 193.

¹⁸ Там же, т. 1, 1955, с. 26.

¹⁹ Под знамя «Правды» (1-й сборник Общества пролетарских искусств).—Пг., 1917.

²⁰ Русские советские писатели. Поэты: Библиограф. указ.—М., 1978, т. 2, с. 270—272.

²¹ Там же, с. 277—278.

²² Центральный державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), колекція листівок, № 3718; Катков Н. Ф. Большевицкая пропаганда и агитация в войсках и тылу белогвардейцев (1918—1920 гг.).—В кн.: Ленинские принципы партийной пропаганды и агитации: Межвузов. сб. Горький, 1978, с. 110, 117.

чість, вона близька робітничій масі, яка його чудово повинна розуміти...»²³. У ленінських публіцистичних статтях широко використовувалися сатиричні образи злободенних віршів Д. Бедного. Наприклад, 25 серпня 1917 р. «Соціал-демократ» опублікував його фейлетон «Лібердан», який передрукували й інші більшовицькі газети і, зокрема, катеринославська «Звезда» (31 серпня 1917 р.). В ньому поет висміював безпринципність меншовицьких діячів М. Лібера і Ф. Дана (слово «лібердан», що пародіювало назву танцю «лабрадан», було утворено від з'єднання цих двох прізвищ). Вірш являв собою таку вдалу сатиру на політику соціал-угодовців, що кличка «лібердан» часто вживалася в політичній лексиці переджовтневих днів, й зокрема В. І. Леніним (він згадує її у своїх творах 27 раз *).

Віршований підпис Д. Бедного під карикатурою, вміщеною у газеті «Рабочий путь» у жовтні 1917 р.²⁴, викривав лицемірну обіцянку Керенського покарати Корнілова. Зображений на карикатурі слідчий бідкався, що йому «то корнілиться, то кериться». В. І. Ленін використав ці слова у статті «Чи вдержать більшовики державну владу?». В ній він писав: «...Це і є кадетсько-корніловсько-«керенська» державність, від якої робочому народові в Росії «корнілиться і кериться» ось уже більш як півроку»²⁵.

Деякі з віршів Д. Бедного стали піснями. Наприклад, відомою в роки громадянської війни була «Комуністична марсельеза» (або «Наша комуністична марсельеза») на слова поета. Вперше її опубліковано 20 березня 1918 р. в іваново-вознесенській газеті «Рабочий край». В тому ж році вона випущена окремим виданням з нотами видавництвом ВЦВК Рад й увійшла до пісенників: «Боевые песни коммунистов» (М., 1918)²⁶ і «Песни революции»²⁷, а також до багатьох збірників наступних років. 15 грудня 1918 р. в газеті «Беднота» була опублікована пісня Д. Бедного «Проводы» з віршованої повісті «Красноармейцы». Її відразу ж підхопили бійці, а незабаром вона стала народною піснею.

Революція пробудила творчу активність трудящих мас. До літературної діяльності потяглися сотні талановитих вихідців з народу, самодіяльних поетів. Їх твори також широко використовувалися партією більшовиків в агітаційно-пропагандистській роботі. Вірші й пісні, які створювалися в ті роки у величезній кількості, друкувалися в центральних і місцевих газетах. З 86 номерів «Правды», що вийшли з 5 березня по 3 липня 1917 р., лише в 11 не було віршів. В решті ж друкувалося по кілька віршів та пісень. Усього за 1917 р. у 227 номерах газети було опубліковано 240 віршованих текстів **. Під деякими стояли підписи солдатів, робітників, селян. Постійно у друкованих органах поряд із статтями або інформаційними повідомленнями друкувалися вірші, в яких висловлювалося ставлення рядових читачів до висвітлюваної події.

Творчість багатьох поетів-робітників у перші роки Радянської влади була пов'язана з діяльністю «Пролеткульту». Слід відзначити, що партія, особисто В. І. Ленін, критикуючи помилки керівників цієї культосвітньої організації, підтримували роботу її творчих студій і гуртків (у тому числі й поетичних, якщо вони не знаходилися під впливом сектантських та махістсько-богдановських теорій і були вільними

²³ Бонч-Бруевич Вол. Лесин про поезію.—В кн.: В. І. Ленін про літературу.—К., 1970, с. 545.

* Підраховано авторами за Повним зібранням творів В. І. Леніна.

²⁴ Рабочий путь, 1917, 7 окт.

²⁵ Ленін В. І. Повне збр. творів, т. 34, с. 291.

²⁶ Русские советские писатели. Поэты: Библиограф. указ., т. 2, с. 368.

²⁷ Песни революции. Челябинский Совет раб., крест., казач., мусульм. и арм. депутат. [Челябинск, 1918].

** Підраховано авторами за матеріалами газет: «Правда», «Рабочий и солдат», «Пролетарий», «Рабочий», «Рабочий путь».

від футуристичних викрутасів). Партія враховувала, що «Пролеткульт» був масовою організацією робітничого класу і вів велику роботу по культурному й естетичному вихованню трудящих. У листі ЦК РКП(б) «Про пролеткульту», складеному за участю В. І. Леніна, говорилося, що Центральний Комітет партії цінує і поважає прагнення передових робітників поставити на чергу питання про багатий духовний розвиток особи²⁸.

Вірші деяких поетів, близьких до «Пролеткульту», користувалися великою популярністю в народі. Видавництво цієї організації випустило збірник творів Павла Арського, який швидко розповсюдився й неодноразово перевидавався²⁹. Ще до цього, 16 червня 1917 р., після бесіди В. І. Леніна з поетом у редакції «Правды» газета опублікувала його солдатську баладу «За честь России-матушки». Цей твір був написаний на фронті ще в 1916 р. Він відображав настрої солдатських мас і був дуже актуальним напередодні наступу на фронті, оголошеного Тимчасовим урядом на 18 червня 1917 р. Його передрукували й інші газети³⁰. На слова П. Арського створено червоноармійські пісні «Красноармейский марш» і «Смело вперед, коммунары». На музику К. Шведова покладено вірш цього поета «Пролетарии всех страх, соединяйтесь!»³¹. Його твір «Красный Петроград», написаний у 1918 р., відкривав збірник «Песни революции», виданий у Новоросійську 1920 р.

Дійовим засобом більшовицької агітації була революційна поезія солдатських мас. Вірші й пісні, створені в окопах імперіалістичної й на фронтах громадянської воєн безпосередніми учасниками подій, були близькі й зрозумілі народу, мали великий емоційний вплив. Враховуючи це, редакції газет закликали надсилати їм такі вірші, допомагали порадами поетам-початківцям. У газеті «Красный стрелок», що видавалася політвідділом Реввійськрази 5-ї армії, існувала літературна сторінка «Красные колокола». Рубрика «Творчество красноармейца» була запроваджена в газеті «Красный кавалерист», органі політвідділу Першої Кінної армії. В 113 її номерах, що вийшли у червні—жовтні 1920 р., опубліковано 247 віршів, пісень, частівок та віршованих лозунгів*.

Газета «Красное знамя», що видавалася Реввійськразою 14-ї армії, закликала червоноармійців надсилати свої вірші для літературної сторінки. Щоб бійці вчилися розуміти і любити мистецтво й мали можливість шліфувати свої твори, для них була організована спеціальна студія. В газеті вміщувались оголошення про конкурс, який влаштувала літературна секція червоноармійського клубу політвідділу 14-ї армії на кращий вірш про революцію. Публікувалися результати цього конкурсу, твори його переможців³². Під час проведення конкурсу і після підбиття підсумків у газеті частіше стали друкуватися вірші червоноармійців. Усього в її 218 номерах вміщено їх 176**.

Широко використовувалися поетичні твори у листівках, прокламаціях та плакатах. Зокрема, революційні пісні видавалися окремими листівками, а інколи тексти відомих гімнів друкувалися в них разом з політичними лозунгами. Цитати з гімнів часто використовувалися у

²⁸ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1978, т. 9. Июнь 1920 — январь 1921, с. 508; Правда, 1920, 1 дек.

²⁹ Арский Павел Александрович: Песни борьбы.— Пг., 1919.

³⁰ Див.: Арский Павел. В огне революции.— Московский литератор, 1959, 17 сент.; Арский П. Солдатская баллада.— В кн.: Ленин всегда с нами. М., 1969, с. 149; Известия Красноярского Совета, 1917, 28 июня.

³¹ Гимны и песни Красной Армии.— М., 1920, вып. 2; Шульгин Л. У истоков советской песни.— Сов. музыка, 1957, № 9, с. 48.

* Підраховано авторами за матеріалами №№ 149—262 газети «Красный кавалерист».

³² Красное знамя, 1920, 20 июля, 2 сент.

** Підраховано авторами за матеріалами №№ 1—284 газети «Красное знамя» (66 номерів немає у фондах ЦДАЖР УРСР).

текстах листівок. Вони надавали їм особливо урочистого характеру, посилювали їх емоційний вплив і разом з тим пропагували самі гімни. Наприклад, листівка «Наше знамя», яка починалася цитатою з пісні «Красное знамя», пояснювала, в чому значення червоного прапора, зміст написаних на ньому лозунгів і чому він має такий колір. Вона закликала воїнів Червоної Армії, робітників і селян захищати червоний прапор і йти вперед, співаючи пісню пролетарів усього світу, бойову пісню про наш червоний прапор. Після цього знову повторювався її текст³³. Цитування в листівках окремих поетичних рядків, віршовані епіграфи зустрічаються досить часто³⁴.

Були випадки, коли листівки повністю створювалися у віршованій формі для більшої наочності, доступності й емоційної забарвленості викладених у них думок. Так, улітку 1918 р. Московський комітет РКП(б) видав віршовану листівку «Если бы верх остался за эсерами»³⁵. В червні 1920 р., під час наступу проти білополяків на Західному фронті, у 16-й ім. Кіквідзе стрілецькій дивізії серед червоноармійців поширювалася листівка у віршах — звернення до польських селян³⁶. Сатиричну поему «Про Петлюру — панську шкуру» за підписом «Михайло Стерня» випустило листівкою у Харкові в тому ж році Всеукраїнське видавництво (50 тис. примірників)³⁷. Інколи навіть інструкції по догляду за зброєю і заклики до червоноармійців берегти обмундирування складались у віршованій формі³⁸. У вигляді рукописних листівок розповсюджувалися в тилу ворога вірші самодіяльних поетів, де викривалися звірства контрреволюціонерів, звучав заклик до боротьби³⁹.

У роки громадянської війни емоційному фактору в політико-виховній роботі у Червоній Армії приділялася велика увага. Перед армійськими клубами фронтових частин ставилося завдання враховувати його в комуністичному вихованні. В резолюції I з'їзду політпрацівників Червоної Армії, що відбувся в грудні 1919 р., говорилося про необхідність використання художніх образів з метою поглиблення політичної агітації. Наказ Реввійськради республіки від 22 січня 1920 р. вимагав від клубних секцій «...розвивати самосвідомість шляхом виховання естетичних почуттів червоноармійців»⁴⁰.

Важливим засобом виховної роботи в Червоній Армії вважалася бойова пісня. В передмовях до збірників пісень і віршів, які тоді видавалися у великій кількості, нерідко підкреслювалось їх агітаційне значення, вказувалося на те, що автори цих творів — робітники, селяни, червоноармійці⁴¹. Самодіяльні автори переробляли народні пісні, вкладаючи в них новий, революційний зміст, або свої оригінальні тексти пристосовували до відомих мотивів. «Нові пісні на старий лад» — так називався пісенник, виданий українською мовою агітпоїздом ім. В. І. Леніна⁴². Іноді пісенники присвячувалися бійцям Червоної

³³ ЦДАЖР УРСР, колекція листівок, № 231, 1717, 7171, 7567.

³⁴ Там же, № 13, 250, 383, 729, 4548, 7716; Листовки Московской организации большевиков. 1914—1925.— М., 1954, с. 67, 174.

³⁵ Листовки Московской организации большевиков. 1914—1925, с. 205.

³⁶ Ікопніков П. А. На Западном фронте.— В кн.: Легендарный комбриг. Воспоминания о Я. Ф. Фабрициусе. Рига, 1971, с. 71.

³⁷ Дніпропетровський історичний музей ім. Яворницького, арх. № 18528.

³⁸ Див., напр., листівки «Береги оружие» (ЦДАЖР УРСР, колекція листівок, № 4407) і «Красноармеец, береги обмундирование!» (Дмитрієнко М. Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917—1920 рр. як історичне джерело.— К., 1980, с. 143).

³⁹ Стихи, песни, частушки времен гражданской войны в Забайкалье.— Чита, 1957, с. 21.

⁴⁰ Партийно-политическая работа в Красной Армии (март 1919 — 1920 гг.): Документы.— М., 1964, с. 55, 71.

⁴¹ Див., наприклад: Песни красных воинов.— М., 1919.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 899, арк. 7.

Армії як своєрідна нагорода, що видно з написів на обкладинках або на титульних аркушах⁴³.

Командування 14-ї армії Південного фронту видало спеціальне розпорядження, яким пропонувалося запровадити у військових частинах навчання співу революційних пісень із залученням до цієї справи комуністичних осередків, а в разі необхідності й відповідних учителів⁴⁴. Такі кадри існували в Червоній Армії. Наприклад, інструктор масового хорového співу був у розпорядженні бюро, створеного в жовтні 1919 р. Політвідділом 19-ї стрілецької дивізії Західного фронту для керівництва політичною та культосвітньою роботою. Про хід створення хорів повідомлялось у зведеннях політвідділів армій, армійські газети розповідали про їх роботу в бойових умовах⁴⁵. Кілька прекрасних хорів діяло, зокрема, на Балтійському флоті. Особливою популярністю користувався хор Кронштадтського політуправління, який не припиняв своєї діяльності й під час наступу Юденича на Петроград⁴⁶.

Командування Червоної Армії, її преса турбувалися про створення нових революційних пісень і маршів. «Пісня, — писала газета «Красное знамя», — має дуже велике значення у військовій справі. Вона підбадьорює бійців, веселить, надихає.

Дуже важливо, щоб червоноармієць співав хорошу пісню. Під хорошою піснею в наш час треба розуміти пісню, в якій говориться про боротьбу за щастя пролетаріату, про його велике майбутнє, яка кличе на бій за це майбутнє, розповідає про подвиги героїв революції...

Товариші, забудьмо старі рабські пісні!

Давайте спільними зусиллями будемо складати нові пісні!»⁴⁷.

Народний комісаріат у військових справах оголосив конкурс на створення музики до вірша Д. Бедного «Красная звезда», а газета «Красная звезда», що видавалася в Харкові губкомом партії та Політуправлінням Харківського військового округу, — на кращу червоноармійську революційну пісню, яку було б легко співати в строю, й на революційний марш для духового оркестру⁴⁸.

Велику увагу поширенню революційних пісень приділяли командири Червоної Армії. Музикант К. Гарбар, який у роки громадянської війни служив кулеметником 1-го кавалерійського полку Окремої кавалерійської бригади, згадував, що її командир Г. І. Котовський прекрасно розумів силу впливу музики на людей і вміло використовував це в бойових ситуаціях⁴⁹. Д. Покрасс, який був бійцем Першої Кінної армії, свідчив, що високо цінували виховну роль пісні її командири, а, зокрема, К. Є. Ворошилов вважав, що солдатів у його житті пісня потрібна як повітря⁵⁰.

Деякі командири нашої армії, партизанських загонів самі були авторами пісень. Наприклад, П. В. Бахтуров, комісар 11-ї дивізії Першої Кінної армії, перед боєм, в якому він загинув, створив пісню «Из-за лесу»⁵¹. Вона стала широко популярною серед кіннотників. Сергія Лазо вважають автором відомої партизанам у роки громадян-

⁴³ Сборник революционных песен.—Курск, 1918; Шилов А. Из прошлого советской песни.—Сов. музыка, 1958, № 5, с. 72.

⁴⁴ В ружье (орган Реввійськкради 14-ї армії), 1919, 28 люля.

⁴⁵ Политико-просветительная работа в Красной Армии: Сб. документов.—М., 1964, с. 266, 386, 447; Боевая правда (газета Політвідділу 7-ї армії, Петроград), 1919, 31 дек.

⁴⁶ Боевая правда, 1920, 9 люля.

⁴⁷ Красное знамя, 1920, 7 нояб.

⁴⁸ Эвентов И. Демьян Бедный и народное творчество.—В кн.: Русская советская поэзия и народное творчество: Сб. статей. Л., 1955, с. 63; Красная звезда, 1919, 19, 21 мая.

⁴⁹ Див.: Гарбарь К. Котовский — музыкант.—Музыкальная жизнь, 1958, № 3, с. 4—5.

⁵⁰ Покрасс Д. М. Песни боевых лет.—Сов. музыка, 1957, № 11, с. 48—51.

⁵¹ Буденный С. М. Пройденный путь.—М., 1973, кн. 3, с. 48.

ської війни пісні «От Урала к высоким Байкальским горам»⁵². П. С. Парфонов — політичний уповноважений при командуючому Червоною Армією Приморської області й начальник політвідділу його штабу — в 1920 р. створив знамениту «Партизанську» пісню, що була поширена на Далекому Сході вже у 20-ті роки, а пізніше стала улюбленою піснею народу («По долинам и по взгорьям...»)⁵³.

Для керівництва музичною діяльністю в Червоній Армії наказом Реввійськради республіки від 15 вересня 1919 р. при її Політуправлінні було створене Музичне бюро у складі 7 чол. спеціалістів-інструкторів. План його роботи обговорювався на всеармійському з'їзді політпрацівників Червоної Армії у вересні 1919 р., де було розглянуто ряд питань, пов'язаних з розвитком музичної культури бійців⁵⁴.

З метою дальшого розширення роботи по використанню музики і пісень для підтримки бойового духу бійців при Політуправлінні Реввійськради республіки було організоване бюро військових оркестрів Червоної Армії та Флоту, а при політорганах — військово-оркестрові секції. У статті «З музикою чи без музики?», в якій про це повідомлялось, говорилося: «Революційна армія, армія робітників і селян, які йдуть до завойовання частя для всього людства, не може творити своєї великої справи без пісень і могутніх переможних звуків військового оркестру».

Червоній Армії потрібна бадьорість, енергія, сила, витримка. Музика як один з найсильніших засобів, що організують почуття й волю широких мас, посилить цю бадьорість, збільшить енергію, подесять силу»⁵⁵.

Важливу роль музичного мистецтва як могутнього засобу агітації й освіти було відзначено в «Доповіді Політичного управління Реввійськради республіки про політико-освітню роботу в Червоній Армії з початку її організації по 1 жовтня 1920 року». Тут же вказувалося, що у всій армії діє близько 1500 музичних і хорових гуртків⁵⁶.

В даному повідомленні немає можливості висвітлити різноманітні засоби внесення у свідомість мас ідей Комуністичної партії за допомогою поетичного слова. Спинимось лише на тому, як вірші й пісні пропагували висунуті нею лозунги.

Революційна поезія досліджуваного періоду мала яскраво виражений закличний характер. Політичні лозунги з газет і листівок іноді цілком переносилися в пісні й вірші. Деякі вірші майже повністю складалися з лозунгів. Особливо часто в поетичних творах зустрічався лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — інколи дослівно, а здебільшого в дещо перефразованому вигляді⁵⁷.

Разом з тим поетичні рядки, що виражали думки й настрої народних мас і стали широковідомими з популярних пісень, відігравали агітаційну роль в інших формах. Вони почали сприйматися як лозунги, включалися у звернення та резолюції, використовувалися як епіграфи або заголовки газетних і журнальних статей, назви вистав тощо. Так, на вагонах агітпоїзда ім. В. І. Леніна, який вирушав у січні 1919 р. в другий рейс на захід країни, було написано: «Мы наш, мы новый мир построим! Да здравствует вождь мировой революции тов. Ле-

⁵² Стихи, песни, частушки времен гражданской войны в Забайкалье, с. 117.

⁵³ Парфенов П. Как создавалась песня «По долинам, по загорьям». — Красноармеец и краснофлотец, 1934, № 21, с. 13.

⁵⁴ В ружье, 1919, 21 сент.

⁵⁵ Известия Народного Комиссариата по военным делам, 1920, 27 окт.

⁵⁶ Политико-просветительная работа в Красной Армии (1918—1920 гг.). — Истор. архив, 1959, № 6, с. 40.

⁵⁷ Сынам труда — свободу дать. — В сб.: Песни борцов за свободу. Благовещенск, 1917; Песни революции, Харьков, 1919; Иванов П. К товарищам. — Правда, 1917, 15 апр.; Андреев Е. Призыв. — Правда, 1917, 3 мая; Крассин Леонид. Призыв. — Правда, 1917, 6 мая.

нин!»⁵⁸. Звернення Козельського комітету РКП(б) від 9 серпня 1918 р. до всіх комуністів повіту з закликом виступити на захист Радянської республіки закінчувалося словами: «Сами набьем мы патроны, к ружьям привинтим штыки!»⁵⁹. В резолюції Клинської повітової конференції РКП(б) від 11 серпня 1919 р. про заходи щодо подання допомоги фронту є заклики: «Все на последний решительный бой!»⁶⁰. На концертах-митингах для червоноармійців демонструвалася соціальна драма під назвою: «Не плачьте над трупами павших борцов!»⁶¹. Коли комсомольці м. Сновська, що на Чернігівщині, йшли на боротьбу проти білополяків, райком партії вручив їм червоний прапор, на якому було написано: «На смену павшим, в борьбе уставшим!»⁶². Слова комсомольської пісні «Юные, гордые, смелые, дело отцов завершим» стали лозунгом, який можна було бачити в Петрограді на стінах молодіжних клубів⁶³.

Отже, твори поезії, особливо масової, в роки Жовтневої революції та громадянської війни використовувалися в партійній пропаганді як важливий засіб емоційного впливу.

Вірші самодіяльних поетів дають можливість встановити, наскільки глибоко й міцно ідеї, які пропагувала ленінська партія, проникали у свідомість народу, перетворювалися в його переконання. В цьому їх цінність для сучасних радянських істориків.

З часів Великого Жовтня та громадянської війни залишилася величезна кількість поетичних творів як професійних, так і самодіяльних авторів. Вивчення їх істориками допоможе глибше дослідити зміни, що сталися під впливом соціалістичної революції у свідомості та настроях класів і соціальних груп, розширить уявлення про форми пропагандистської роботи більшовиків, її ефективність.

⁵⁸ Шилко К. П. Идеологическая работа Коммунистической партии в первые годы Советской власти (октябрь 1917 — март 1919), с. 91.

⁵⁹ Из истории гражданской войны в СССР: Сб. документов. — М., 1960, т. 1, с. 485—486.

⁶⁰ Правда, 1918, 15 авг.

⁶¹ Красное знамя, 1920, 15 авг.

⁶² Абольников С. Далекое, но не забытое. — Юность боевая: Воспоминания старых комсомольцев. М., 1958, с. 216.

⁶³ Маринчик Павел. Рождение комсомольского театра. — М.—Л., 1969, с. 21.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ПРО КАРТОГРАФІЧНУ ЛОКАЛІЗАЦІЮ ІСТОРИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

П. О. ІВАНЬКОВ (Москва)

Під поняттям «локалізація» розуміється віднесення чого-небудь до певного місця, а локалізувати означає обмежити що-небудь певним місцем. З локалізацією ми зустрічаємося при складанні будь-якої оригінальної історичної карти і особливо часто при створенні карт на основі писемних джерел. Відтворення історичної дійсності за допомогою засобів картографії пов'язане з локалізацією об'єктів і явищ минулого¹ в певному місці та проміжку часу. Це знаходить відобра-

¹ В даному повідомленні під терміном «об'єкт» маються на увазі всі об'єкти, явища і події минулого.

ження в певному розміщенні умовних позначок таких об'єктів відносно інших, більш стабільних елементів ландшафту (річок, озер, морів, лісів, шляхів, поселень) або ліній картографічної сітки (меридіанів і паралелей), в ідентифікації давніх об'єктів, які згадуються в джерелах, з аналогічними сучасними географічними об'єктами, а також у датуванні картографованих історичних об'єктів.

Питання про просторову і часову локалізацію історичних об'єктів на карті, як відомо, відносяться до числа основних і найскладніших в історичній картографії, однак вони ще недостатньо висвітлені в радянській літературі. Тому в даному повідомленні робиться спроба розглянути суть і методику локалізації історичних об'єктів на картах.

Будь-який відомий нам історичний об'єкт знаходився (чи мав місце) в певному районі земної кулі і в певний час, які з тією чи іншою мірою достовірності, точності та докладності вказуються в джерелі — писемному, картографічному, археологічному і т. п. Вивчаючи це джерело, історик звичайно приділяє основну увагу осмисленню суті описуваних у ньому об'єктів, їх змісту і значенню для розроблюваної дослідником теми. В даному разі він використовує в основному змістовно-сміслові поняття і категорії, що потребують лише найзагальнішої просторово-географічної основи. При цьому історико-географічний аспект досліджуваних об'єктів нерідко залишається на другому плані і розглядається як простий, а просторово-географічна інформація, яка міститься в джерелі, на наш погляд, є цілком достатньою для дослідження. Зовсім інше значення надається питанням просторової локалізації при виконанні історико-географічного дослідження, результати якого знаходять відображення не у вигляді статті чи монографії, а у вигляді історичної карти.

Історичні карти в основному передають просторово-географічні аспекти об'єктів², їх розміщення в просторі і часі, розміри, форму, характер взаємного розташування на місцевості, а також деякі інші кількісні та якісні показники, що характеризують їх суть, зміст і властивості.

При складанні карти-моделі історичної дійсності, поряд з вивченням суті і значимості об'єктів минулого, важливо визначити їх просторово-географічні характеристики, дані про пов'язаність картографованих об'єктів з елементами географічного ландшафту, нарешті, розпізнати ці об'єкти в сучасних природних або соціально-економічних об'єктах.

Основними природними предметами-орієнтирами для локалізації об'єктів у рівнинних районах з помірним кліматом у писемних джерелах (літописах, актових документах), як правило, служать річки, озера, характерні ділянки берега моря (миси, затоки, протоки), урочища, пагорбки, кургани, лісові масиви і болота. В гірських районах до них додаються окремі вершини, хребти, перевали і долини, а в пустельних — оазиси, криниці, солончаки тощо. Основними соціальними предметами-орієнтирами служать населені пункти — міста, села, монастирі, фортеці. Останнє, очевидно, зумовлюється тим, що, освоюючи той чи інший географічний район, люди спочатку будували житла, засновували поселення, а вже потім створювали економічні та культурні об'єкти, прокладали шляхи, встановлювали кордони.

Тому з давніх-давен складання будь-якої оригінальної історичної карти за писемними джерелами обов'язково розпочинається з реконструкції (пізнавання і локалізації) мережі населених пунктів картографованого історичного періоду і району на сучасній географічній основі, оскільки вони, як правило, є основними опорними пунктами для достовірної просторової локалізації інших досліджуваних об'єктів. Виявив-

² Уемов А. И. Вещи, свойства, отношения. М., 1963, с. 33.

ши, розпізнавши і правильно локалізувавши на карті давні поселення, ми дістаємо можливість відтворити картину політичного устрою картографованої території, кордонів землеволодіння, мережі комунікацій, розміщення об'єктів економіки, культури, релігії і маршрутів експедицій, посольств, військових походів, місць боїв, розселення народностей і напрямів їх міграції тощо. При цьому в ході роботи утворюється своєрідний змістовно-технологічний ланцюг локалізації об'єктів. Його перша ланка включає пізнання і локалізацію «первинних об'єктів» — населених пунктів — в основному за природними предметами — орієнтирами і оточуючими поселеннями, друга і наступні ланки — локалізацію інших, «вторинних» соціально-економічних історичних об'єктів (кордонів, шляхів сполучення, маршрутів, місць знаменних подій) відносно природних предметів і головним чином відносно реконструйованої мережі давніх поселень цього району. Таким чином, тут ми маємо первинну і вторинну локалізацію об'єктів, причому об'єкти першої, як правило, служать основою, базою для другої. Наприклад, виконана в останні роки В. А. Кучкіним та А. А. Корольовою в Інституті історії СРСР АН СРСР наукова реконструкція території і кордонів повітів та князівств Північно-Східної Русі XII—XIV ст. повністю базується на виявленні, пізнанні та локалізації на сучасній географічній основі населених пунктів, що згадуються в різних духовних і договорних грамотах й літописах цього історичного періоду, і на вказівках у цих документах на їх повітову або державну приналежність. Це ж саме можна сказати про локалізацію кордонів інших давніх державних утворень, маршрутів військових походів, посольств, мандрівників, місць боїв та інших важливих історичних подій.

Одними з причин утрудненого ідентифікування старовинного текстового опису і сучасного картографічного зображення певної місцевості служать природні зміни, ступінь яких пропорційний часу, що минув від картографованого періоду до наших днів, а також різниця в знаннях про цю територію. Маршрутно-окомірне, візуальне сприйняття й опис місцевості, зроблений кілька століть тому, значно відрізняються від її зображення на сучасній карті. В результаті цього при порівнянні опису з картою виявляється, що одні об'єкти, які згадуються в описі, — втрачені або відсутні на карті, інші — мають нову назву, треті — змінили форму і розміри, четверті — знаходяться (згодом) не там, де вказано в описі, і т. п.

При проектуванні та складанні історичної карти доводиться враховувати, що з часом поряд із зміною громадських об'єктів, які становлять основу її тематичного змісту, змінюються (хоч і повільніше) й елементи географічного ландшафту, особливо рослинний покрив, гідрографічна мережа, населені пункти, шляхи сполучення. Тому, складаючи карти на періоди, з часу яких минуло кілька століть, необхідно враховувати (і по можливості реконструювати) не тільки картину економічних і соціальних об'єктів, а й особливості їх географічного ландшафту. Безумовно, це не означає, що історичні карти слід складати на картографічній основі, яка побутувала в той час. Такі основи, як правило, надто примітивні за своїм змістом і передають елементи ландшафту значно спотвореними. Вони відображають, по суті, не справжню територію, а лише тогочасний рівень географічних знань про неї.

Для побудови достовірної моделі минулого історичної карти доцільно складати лише на сучасній географічній основі, на якій у межах можливого і необхідного здійснюється реконструкція давнього начертання берегової лінії водоймищ, розміщення лісів, степів і з якої прибирається все, що створене на цій території руками людини після картографованого періоду: населені пункти, шляхи сполучення, кордони, канали, водосховища і т. д. Така основа: а) найбільш правильно

передає графічне зображення території; б) містить достатню кількість географічних об'єктів; в) дає можливість уникнути або звести до мінімуму кількість помилок, неточностей і суперечностей, які зустрічаються в історичних описах картографованої місцевості і місцезнаходження досліджуваних об'єктів минулого; г) забезпечує метричні властивості карти, а, отже, дає можливість застосовувати картографічний метод дослідження об'єктів, показаних на цій карті, у тому числі картометричне визначення їх розмірів, форми, взаємного розташування, інтенсивності поширення, тенденції розвитку і т. п.

Поняття «локалізація об'єктів на картах» не є однозначним. Характер і методика виконання цієї роботи залежить від історичного періоду, району і тематики карти, що зумовлює склад вихідних джерел, а також від типу карти, її призначення і масштабу. Як зазначалося вище, локалізація — це складна і відповідальна операція, яка здійснюється при складанні первинних, оригінальних карт за писемними та іншими некартографованими джерелами на всі періоди історії, починаючи від античної і кінчаючи новітньою. Складність локалізації зростає в міру руху в глибокі віки, тобто чим давніший картографований період, тим менше джерел, тим бідніша інформація як про самі зображувані об'єкти, так і про їх розташування в просторі і часі. Особливо складно розв'язувати питання локалізації при створенні карт «докартографічних» періодів історії, коли ще не існувало топографічних карт певної території, наприклад, території Росії до середини XVIII ст.

У таких випадках розв'язується одне спільне завдання — ідентифікувати об'єкти, які згадуються в давніх писемних джерелах і зображені на сучасних картах, зокрема річки, поселення і т. п. Як показує практика, чим більше часу минуло від дня створення джерела до випуску сучасної карти, тим складніше це завдання, оскільки чим давніший період, тим бідніша історична інформація внаслідок обмеженості складу джерел і фрагментарності їх змісту.

В історичній картографії відомі різні прийоми і методи картографічної локалізації історичних об'єктів. Однак усі вони ґрунтуються на виявленні, уточненні або визначенні ряду характеристик локалізованих об'єктів, таких, як їх категорія (що це?), найменування (топонім), місцезнаходження в просторі (де?) і перебування в часі (коли?). Деякі характеристики точно або приблизно бувають нам відомі з раніше виконаних досліджень або легко виявляються з джерел уже під час їх «першого прочитання», інші ж визначаються або уточнюються в процесі порівняльного аналізу ряду історичних документів.

Методика картографічної локалізації об'єктів почала складатися в період зародження і розвитку історичної картографії, тобто з XVI—XVIII ст. Як зазначав В. К. Яцунський, ще в XVI ст. «у центрі уваги Авраама Ортелія — складача перших історичних карт — лежить визначення місцезнаходження географічних об'єктів, які згадували античні автори і визначення їх відповідності сучасним Ортелію аналогічним географічним об'єктам»³. Великий вклад у розробку і вдосконалення методів локалізації внесли російські і радянські історики та географи В. М. Дебольський, К. О. Неволін, М. В. Вітов, О. І. Копаньов, Я. Є. Водарський, В. А. Кучкін, О. К. Зайцев, Д. Л. Мухелішвілі та інші⁴.

³ Яцунский В. К. Историческая география. М., 1955, с. 315.

⁴ Дебольский В. Н. Духовные и договорные грамоты московских князей как историко-географический источник. — Записки императорского Русского археологического общества. СПб., 1903, т. VI; Неволин К. А. О пятинах и погостах новгородских в XVI в. — Записки Русского географического общества. СПб., 1853, кн. VII; Витов М. В. Приемы составления карт поселений XV—XVII вв. по данным писцовых и переписных книг. — Проблемы источниковедения. М., 1956, вып. V; Копанев А. И. История землевладения Белозерского края XV—XVI вв. М.—Л., 1951; Водарский Я. Е. Население России в конце XVII — начале XVIII в. М., 1977; Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси

Кожний історик, складаючи карту далекого або близького минулого, неминує має розв'язати проблему виявлення і розміщення картографованих об'єктів за допомогою тих чи інших засобів їх локалізації. Нині найбільш ефективним методом картографічної локалізації історичних об'єктів, оснований на принципі історизму, вважається метод послідовного, поетаного простежування процесу розвитку кожного локалізованого об'єкта в просторі і часі за його відображенням у документах різних історичних періодів, починаючи з картографованого і до сучасного. При цьому в одних випадках локалізованих об'єкти (їх категорія, назва, місцезнаходження відносно предметів-орієнтирів) простежуються від найбільш давнього періоду до сучасного, тобто застосовується метод хронологічної перспективи, в інших — від сучасності в глиб історії, тобто застосовується метод хронологічної ретроспективи.

Основною умовою успішного використання цих методів локалізації є наявність історичних документів про картографований район, що утворюють безперервний ланцюг від картографованих подій до наших днів з інтервалами, які забезпечують надійну наступність між ними при вивченні різних змін локалізованих об'єктів. При цьому, як зазначають історики, важливо недопустити «топонімічного розриву» в назвах об'єктів на двох хронологічно суміжних документах, що неминує призведе до розриву хронологічного ланцюга, до втрати ряду локалізованих об'єктів або зниження достовірності локалізації.

Виконуючи історико-географічне дослідження докартографічного періоду, наприклад X—XV ст., результати якого будуть відображені у вигляді карти, історик виявляє за джерелами об'єкти картографування, наприклад, населені пункти, фортеці, монастирі, кордони тощо, що підлягають локалізації. Потім, порівнюючи описи цих об'єктів у джерелах з сучасною картою, ідентифікує деякі з них, зокрема великі міста і ріки, і визначає район вірогідного розташування інших, не вказаних на карті об'єктів. Безумовно, для локалізації дрібних об'єктів використовуються докладні карти найбільших масштабів, а для локалізації великих — карти більш дрібних масштабів, що передають генералізоване зображення території.

Далі історик-картограф підбирає писемні та картографічні документи про досліджуваний район, які містять інформацію про картографовані об'єкти більш пізніх періодів, що можуть бути використані як проміжні при їх локалізації. Виявивши і вивчивши один або кілька проміжних документів, історик простежує процес розвитку і зміни локалізованих об'єктів з урахуванням даних цих нових джерел у напрямі «знизу вверх» або «зверху вниз». Для визначення або уточнення місцезнаходження історичних об'єктів, що існували в досліджуваній період, але не відображені в інших, більш пізніх документах, залучаються дані археологічних обстежень картографованого району. Дані археології, найчастіше археологічні карти є вирішальними в тих випадках, коли місцезнаходження цих об'єктів за писемними джерелами встановлюється приблизно⁵.

Ефективність цієї роботи буває різною. Вона залежить від періоду і району картографування, складу і повноти джерел, знань і досвіду дослідника. При цьому найбільші і стабільні об'єкти, що не змінилися за багато століть, легко локалізуються навіть безпосередньо на сучасній карті, інші, дрібні, що значно змінилися, або зниклі об'єкти локалізуються лише із залученням проміжних джерел, треті — про-

в X—XIV вв. Автореф. дис. ... док. ист. наук. М., 1979; Зайцев А. К. Домагош и границы «вятичей» XII в. — Историческая география России. XII — начало XX в. Сб. статей. М., 1975, с. 21—30; Мухелишвили Д. Л. Из исторической географии Восточной Грузии. Тбилиси, 1982.

⁵ А р ц и х о в с к и й А. В. Основы археологии. М., 1954, с. 5.

стежуються приблизно або зовсім не піддаються локалізації. Крім того, ступінь достовірності і точності локалізації на карті об'єктів, описаних в історичних джерелах, залежить від повноти просторово-часової інформації про перші у документах і від якості «прочитання», глибини аналізу і правильності трактування істориками давніх текстів. Як свідчать історико-географічні дослідження, одні історичні об'єкти локалізуються на карті точно і однозначно, другі — приблизно і різними дослідниками в різних місцях, місцезнаходження третіх, незважаючи на наполегливі зусилля багатьох дослідників, залишається невстановленим. Однак у міру розвитку історичної науки, в результаті одержання нових даних про досліджуваний об'єкт або переосмислення попередніх, об'єкти третьої групи (не локалізовані) можуть перейти в другу (локалізовані приблизно), а з другої — в першу. Тут проявляється діалектичний характер розвитку пізнання від незнання до всебічного знання, від відносної до абсолютної істини.

Враховуючи сказане вище, об'єкти, локалізовані з різним ступенем достовірності й точності, як правило, зображаються на історичних картах різними умовними позначками. Так, на картах науково-довідкового «Атласа історії СРСР», що створюється нині, за точністю локалізації відносно сучасних об'єктів, позначених на географічних картах (головним чином населених пунктів, елементів гідрографічної мережі і т. п.), об'єкти діляться на три групи. Точно локалізованими об'єктами вважаються ті, що можуть бути позначені на картах за сучасними матеріалами (наприклад, давні населені пункти на місцях сучасних поселень, городища, розташування яких встановлено археологами і нанесено на карти). Приблизно локалізованими є об'єкти, факт існування яких у районі картографування визначається достовірно, однак локалізація їх приблизна. Наприклад, приблизно можна показати маршрут походу між двома віддаленими пунктами, якщо конкретний детальний шлях експедиції невідомий. Нарешті, об'єкти і події, наявність яких у даному районі може бути поставлена під сумнів, характеризуються як гіпотетично показані об'єкти⁶.

Вже виявлено і частково вивчено історичні джерела, що стосуються всіх періодів вітчизняної історії, починаючи з X ст., які можуть бути використані як вихідні матеріали для складання карт на відповідний історичний період, а також як проміжні документи для картографічної локалізації населених пунктів та інших об'єктів при складанні карт на більш ранні періоди. Безумовно, склад і повнота історико-географічної інформації в цих документах різні і, чим давніший період, менше джерел, тим вона бідніша. Так, для ранніх періодів вітчизняної історії, як відомо, основним джерелом фактів, у тому числі інформації про давні поселення, служать літописи⁷. Для XIII—XVI ст. поряд з літописами і літописними зводами багато даних про політико-адміністративний устрій князівств, їх кордони і різні поселення містять актові документи — духовні та договірні грамоти великих і удільних князів⁸.

Першими найбільш масовими, порівняно однорідними за змістом і хронологією історичними матеріалами, що стосувалися багатьох районів Російської держави в «докартографічний період», є писцеві і переписні книги, розповсюджені з кінця XV до 20-х років XVIII ст. Їх докладна характеристика як джерела для складання історичних карт і локалізації об'єктів дана М. В. Вітовним, К. О. Неволіним, Я. Є. Водарським, О. І. Копаньовим та іншими.

⁶ Общие редакционные указания по составлению карт Атласа истории СССР. М., 1974, с. 7.

⁷ Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940; Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1955, т. 1.

⁸ Дебольский В. Н. Указ. соч.; Кучкин В. А. Указ. соч.

До цього типу джерел відносяться й численні різноманітні матеріали загальноросійських і регіональних ревізій XVIII ст.⁹, а також картографічні матеріали зйомок петровських геодезистів і Генерального межування¹⁰.

З початком проведення масових топографічних зйомок основними і проміжними документами для локалізації давніх поселень і надійною географічною основою для історичних карт більш ранніх періодів стають численні топографічні й оглядові карти Російської імперії різних масштабів і регіонів, складені й видані Корпусом військових топографів¹¹. З числа документів, які містять докладні систематизовані дані про населені пункти XIX ст., слід назвати статистико-географічні словники, пам'ятні книжки, списки населених пунктів та інші, що періодично видавалися Центральним статистичним комітетом МВС та іншими відомствами¹².

Всі ці письмові та картографічні матеріали (рукописні й опубліковані) зберігаються в центральних, республіканських і частково обласних історичних архівах та великих наукових бібліотеках і, отже, цілком доступні дослідникам, які вивчають питання історичної географії та історичної картографії.

⁹ Подъяпольская Е. П. Ревизские сказки как исторический источник.— Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. Сб. статей. М., 1952; Кабузан В. М. Материалы ревизий как исторический источник.— Труды Московского государственного историко-архивного института. М., 1957, т. 10.

¹⁰ Фель С. Е. Картография России XVIII в. М., 1960; Салищев К. А. Картоведение. М., 1976, с. 364—372; Цветков М. А. Картографические материалы Генерального межевания.— Вопросы географии. М., 1953, сб. 33, с. 90—100.

¹¹ Сергеев О. А. Составление и редактирование военных карт. М., 1939; Салищев К. А. Указ. соч.

¹² Кауфман И. М. Географические словари. Библиография. М., 1964, с. 24—31; Викторова Е. С. Памятные книжки как справочно-библиографический источник.— Труды публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина. М., 1957, т. III; Панин Л. И. Списки населенных мест Российской империи как исторический источник.— Археологический ежегодник за 1959 г. М., 1960, с. 178—193.

Питання історичного краєзнавства

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ХАРКІВЩИНІ ПРОТИ ДЕНІКІНСЬКОГО РЕЖИМУ (червень — грудень 1919 р.)

М. М. ОЛІЙНИК (Харків)

Повстансько-партизанський рух проти денікінщини займає важливе місце в історії боротьби трудящих нашої країни проти внутрішньої контрреволюції. Яскраву сторінку в його героїчний літопис вписали народні месники Харківської губернії.

Героїчна боротьба повстансько-партизанських загонів регіону проти білогвардійського панування привертала вже увагу істориків. У таких великих колективних дослідженнях, як «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» в трьох томах (К., 1968, т. 2), «Нариси історії Харківської обласної партійної організації» (Харків, 1970), «Історія міст і сіл УРСР: Харківська область» (К., 1967) та інших працях наводяться численні матеріали про боротьбу народних месників Харківщини проти денікінського режиму¹. Однак поки що

¹ Рибалка І. К., Розін С. О. Участь трудящих Харківщини у розгромі іноземних воєнних інтервентів і внутрішньої контрреволюції (1918—1920).— У кн.: Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму.— Харків, 1957; Супрунен

немає узагальнюючої праці на цю тему. Пропоноване повідомлення є спробою на основі опублікованих матеріалів і виявлених автором нових, головним чином архівних джерел певною мірою заповнити цю прогалину.

Скориставшись з того, що головні сили Червоної Армії навесні 1919 р. були зосереджені на сході Радянської держави, де вони громили білогвардійські зграї Колчака, колишній царський генерал Денікін, отримавши величезну допомогу від Франції, Англії та США, розпочав свій похід на Країну Рад. Тимчасовим успіхам його військ сприяло, зокрема, й те, що селянство України, як і деяких районів Радянської Росії, через свою дрібнобуржуазну природу виявило хитання й у гострий момент боротьби не надало належної підтримки владі Рад². Давалася взнаки й недостатня єдність дій військових сил радянських республік. У цих умовах на початку червня військам Денікіна вдалося захопити весь Донбас, наприкінці того ж місяця оволодіти Харковом, а в перших числах серпня — і всією територією губернії.

На Харківщині, як і всюди на захоплених територіях, білогвардійці встановили кривавий режим військової поміщицько-буржуазної диктатури. З кожним днем зростала експлуатація трудящих. Робочий день на підприємствах тривав 12 і більше годин. Заробітна ж плата дедалі зменшувалася, до того ж її видавали нерегулярно. Внаслідок розрухи в промисловості та на транспорті у губернії з'явилися тисячі безробітних. Діяльність усіх громадських організацій трудящих було заборонено. Жорстоко переслідувалися будь-які виступи робітників проти підприємців.

Справжнє поневолення принесли денікінці й селянству. Поміщики поверталися на село в супроводі каральних загонів, які вводили їх у «право володіння» маєтками, землею і допомагали відбирати конфісковані свого часу Радянською владою й роздані селянам реманент та майно. Під загрозою застосування зброї поміщики примушували останніх безплатно працювати на себе, самочинно обкладали контрибуцією. Не відставала від них і військова адміністрація, постійно реквізуючи у населення села хліб, худобу, фураж, вози та інше спорядження для денікінської армії.

Водночас білогвардійці жорстоко розправлялися з трудящими — активними діячами й прихильниками Радянської влади. Захопивши Харків, денікінці розстріляли і повісили там більше ніж 2 тис. робітників³. Подібне відбувалося й в інших містах та селах губернії. Так, у Слов'янську в перші ж дні після його захоплення було повішено та розстріляно понад 300 чол.⁴ Жертви були і серед трудящого селянства губернії. Тільки у Зміївському повіті (за далеко не повними даними) білогвардійці розстріляли й повісили більш як 400 селян⁵. Широко розгорнула свою діяльність денікінська контррозвідка.

Білогвардійський режим приніс українському народові поряд із соціально-політичним ще і національний гніт. Наказом головноначальствующого Харківської губернії на її території було закрито всі школи з навчанням українською мовою. Якнайсуворіше заборонялися

ко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции.— М., 1966; його ж. Борьба трудящих Украины против денікинщины.— К., 1979; Балковий П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918—1920 рр.— К., 1966; Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920 гг.). — Харьков, 1966.

² Див.: Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату.— Повне збір. творів, т. 40, с. 15—16.

³ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 199, оп. 1, спр. 233, арк. 100; ф. 1402, оп. 1, спр. 88, арк. 65.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 75, арк. 75.

⁵ ЦДАРА, ф. 199, оп. 1, спр. 19, арк. 84.

викладання географії та історії України, видання українською мовою книг, газет, журналів, постановка п'єс, організація концертів тощо⁶.

Відповіддю робітників і селян на жорстокі утиски, антирадянську політику денікінців було розгортання в їх тилу боротьби. Передбачаючи це, ще на початку липня 1919 р. В. І. Ленін, зокрема про селянство, говорив: «Ми прекрасно знаємо, що сила українського селянства по-валить сили Денікіна, ми знаємо, що ті удари, яких їм завдано, надзвичайно тяжкі, але вони пробудять у них нову свідомість і нові сили»⁷.

Боротьбу трудящих Харківської губернії проти білогвардійців очолили більшовицькі підпільні організації. Велику роль у створенні там цього підпілля, керівництві його діяльністю та повстанським рухом відіграло Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. Так, за період з липня по листопад 1919 р. воно направило на територію губернії, за далеко не повними даними, 86 своїх представників, значні кошти й літературу⁸, зокрема в Харків, Охтирку, Богодухів, Ізюм, Слов'янськ, Старобільськ, Суми та інші міста⁹. Десятки комуністів для проведення розвідки, організації більшовицького підпілля і партизанських загонів у Харкові й повітах губернії в той же період послали політичні відділи 13-ї та 14-ї армій.

У серпні 1919 р. завдяки допомозі Зафронтбюро ЦК КП(б)У було створено і почало активно діяти більшовицьке підпілля в Харкові. Приділяючи велику увагу питанням організації боротьби його пролетаріату проти денікінщини, більшовики міста, як відзначалося у доповіді ЦК КП(б)У Центральному Комітетові РКП(б), одночасно багато зробили для налагодження діяльності партійного підпілля у повітах. Харківський підпільний губком мав «...зв'язки з Сумами, Валками, Ізюмом, Куп'янськом, Слов'янськом, Лебедином та іншими повітовими центрами»¹⁰.

В результаті діяльності більшовиків Харкова, постійної допомоги Зафронтового бюро ЦК КП(б)У, політичних відділів 13-ї й 14-ї армій, енергійної роботи місцевих комуністів на території губернії було створено широку мережу підпільних осередків і груп. Наприклад, тільки в Лебединському повіті налічувалося їх 42¹¹.

Деякі з цих організацій були досить значними. Про це свідчить, зокрема, такий факт. Уповноважений ЦК КП(б)У Є. Журавльов на початку вересня встановив зв'язок з підпільною організацією на станції Кремінній, а з її допомогою — з підпіллям Сум й Ямполья. «В усіх цих трьох організаціях, — писав він у своїй доповіді в ЦК, — налічувалося більше ніж 500 членів. Навколо них групувалися всі незадоволені Денікіним елементи. Таких людей, разом з членами партії, налічувалося до 2000 чоловік»¹².

Керуючись ленінськими вказівками, викладеними у листі ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним!», більшовицькі підпільні організації проводили різноманітну роботу. Вони інформували трудящих про справжнє становище на фронтах, про звірства білогвардійців, викривали їх кривавий антинародний режим, зверталися до населення із закликами не підкорятися денікінській владі, відстоювати право на існування своїх громадських організацій, саботувати мобілізацію у ворожу армію, не давати для неї продовольства, коней, возів та іншого спорядження, не виплачувати податки. В центрі уваги більшовицького

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 369, арк. 212; 1917 год в Харькове: Сб. ст. и воспоминаний.— Харьков, 1927, с. 325; Голос Юга, 1919, 8 авг.

⁷ Ленін В. І. Про сучасне становище і найближчі завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 39, с. 33.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 5, арк. 40—42.

⁹ Там же, спр. 33, арк. 9а; оп. 4, спр. 162, арк. 7, 33 зв.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 369, арк. 273.

¹¹ Летопись революции, 1925, № 1, с. 35.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 189, арк. 33.

підпілля губернії стояли питання організації збройної боротьби проти білогвардійців у їх тилу, що подало б найістотнішу допомогу Червоній Армії.

Повстансько-партизанський рух робітників і селян Харківщини з самого початку розвивався в тісному зв'язку з боротьбою трудящих інших губерній України й братнього російського народу проти денікінського режиму. Особливого розмаху вона набула в повітах, що межували з РСФРР та пролетарським Донбасом.

Провідну роль у збройній боротьбі проти білогвардійців на Харківщині, як і на інших захоплених ними територіях, відігравав робітничий клас. Його представники в Харкові та повітових центрах губернії виступали ініціаторами створення партизанських загонів, були їх бойовим ядром, показували приклад стійкості й дисциплінованості.

Перші повстанські загони на території південних повітів Харківщини почали діяти відразу ж після їх захоплення денікінцями. У зведенні Бюро української преси та інформації від 17 червня 1919 р. зазначалося, що «...в лісах навколо сіл Маяки, Богородичного, Цареборисівки Ізюмського повіту зібралось багато робітників і селян, повсталих проти Денікіна. Вони слабо озброєні, але налічують у своїх лавах до 2000 чол.»¹³.

На початку липня вже по всій території Харківської губернії починають вибухати повстання трудящих проти кривавого денікінського режиму. В перших числах липня повстали мобілізовані робітники залізничного депо станції Слов'янськ. Вони влаштували засади козацьким роз'їздам, викрадали їх коней, всіляко перешкоджали просуванню ворога¹⁴.

Підпільні більшовицькі організації губернії спрямовували стихійні виступи трудящих у русло організованої боротьби. В райони, охоплені повстанським рухом, підпілля направляло своїх кращих організаторів і військових керівників. Так, наприклад, у повітовому центрі Ізюмі виступ обурених денікінськими репресіями мобілізованих селян, який спалахнув 10 липня 1919 р., очолив комуніст К. Донченко. Через 5 днів у сформованому ним загоні вже налічувалося 300 бійців, озброєних гвинтівками і кулеметами¹⁵.

Результатом великої роботи, яку провели більшовики Харківщини по організації загонів народних месників, стало стрімке зростання їх чисельності. Так, уже в кінці червня — на початку липня 1919 р. у південній частині губернії, в районі Кременна — Слов'янськ — Барвінкове, вели бойові дії 28 збройних груп, у кожній з яких налічувалося від 10 до 23 чол. Вони швидко поповнювалися людьми й незабаром перетворилися на великі партизанські загони¹⁶. Про бойові дії народних месників Зміївського повіту в зведенні Бюро української преси та інформації від 10 липня 1919 р. зазначалося: «Партизани зупиняють поїзди. Ними ж було пущено під укіс два ешелони з каральними загонами і зруйновано полотно залізниці»¹⁷. Розгортання повстанського руху в губернії примусило командування білогвардійської «Добровольчої армії» розпочати формування спеціальних кавалерійських загонів для боротьби проти народних месників.

В серпні кількість партизанських загонів на території Харківщини ще більше зростала. На кінець місяця під керівництвом комуністів вони активно діяли у Вовчанському, Куп'янському, Зміївському та

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 82, арк. 84.

¹⁴ Історія городів и сел УССР: Донецкая область.— К., 1976, с. 599; ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 2, спр. 18, арк. 61.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 208, арк. 2.

¹⁶ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. У 3-х т.— К., 1968, т. 2, с. 365; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 129, арк. 83.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 75, арк. 46.

Ізюмському повітах. У них налічувалося понад 5 тис. бійців, озброєних гвинтівками й гарматами¹⁸.

Координуючи свої дії, повстансько-партизанські загони губернії перетворилися на грізну силу і почали завдавати відчутних ударів по ворогові. Так, народні месники, які діяли в її південно-східних районах та у Валуйському повіті Воронезької губернії РСФРР, у серпні 1919 р. визволили й два дні утримували великий залізничний вузол Куп'янськ. Денікінський полк, що дислокувався в ньому, був оточений і розгромлений. Партизани захопили величезні трофеї, в тому числі й кілька броневих автомобілів¹⁹. Щоб повернути Куп'янськ, командуванню Денікіна довелося направити туди кавалерійську дивізію. І тільки після того, попередньо висадивши в повітря залізничні мости, повстанці залишили місто²⁰. Водночас 4 ворожі ешелони з каральними загонами було кинуто на боротьбу проти народних месників у Ізюмський повіт²¹.

Активні бойові дії повстансько-партизанських загонів примусили білогвардійців значно поповнити й посилити свій поліцейський орган — державну варту, а також збільшити кількість солдатів у гарнізонах Харкова, повітових та інших міст губернії, відволікаючи таким чином значну їх частину з фронту. Це було реальною допомогою Червоної Армії. Викликаючи співчуття і підтримку серед місцевого населення, боротьба народних месників мала також і велике агітаційно-пропагандистське значення. Вона вселяла в трудящих упевненість у швидке повалення ненависного білогвардійського режиму та відновлення влади Рад.

Ще яскравіше розгорілося полум'я повстансько-партизанського руху на Харківщині восени 1919 р. Цьому значною мірою сприяла велика допомога, що її подав місцевим партійним організаціям ЦК КП(б)У. Так, тільки у вересні його Зафронтбюро направило на територію губернії кілька груп, в яких налічувалося десятки комуністів, з метою активізації підпільної роботи й дальшого посилення боротьби народних месників²².

Одна з таких груп (тт. Фесенко, Федоренко, Голтва і Савінов) прибула в Ізюм. Йй відразу ж вдалося встановити зв'язок з партизанським загonom, очолюваним братами Бондаренками, що знаходився у Теплинському лісі. Спираючись на його допомогу, представники Зафронтбюро в короткій строк створили загін народних месників, який і розгорнув активні бойові дії. В інформаційному зведенні ЦК КП(б)У від 26 вересня 1919 р. вказувалося, що у районі Ізюма в лісах перебувають партизани чисельністю близько 1500 чол. «Вони нападають на обози, — підкреслювалося у документі, — роззброюють невеликі загони денікінців, і часто відбуваються сутички між ними й козаками. В результаті цього Північно-Донецька залізниця не працює»²³.

Питання, пов'язані з дальшим розгортанням повстансько-партизанського руху, незважаючи на величезні труднощі, постійно перебували в центрі уваги більшовицького підпілля. Для поліпшення керівництва загонами народних месників та дальшої активізації їх боротьби на Харківщині при губернському революційному комітеті створюва-

¹⁸ Підраховано автором на основі даних: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 369, арк. 109, 209; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 42, арк. 12; оп. 4, спр. 123, арк. 8; спр. 3; спр. 208, арк. 2; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 12, арк. 87—88; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10417, оп. 4, спр. 81, арк. 27—30; ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 75, арк. 46.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 369, арк. 209.

²⁰ ЦДАРА, ф. 199, оп. 3, спр. 253, арк. 51.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 369, арк. 191.

²² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 10, арк. 63, 65, 67; Партархів Сумського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 9, арк. 84.

²³ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, с. 301.

лися спеціальні органи: у вересні — оперативний відділ, у жовтні — партизанський штаб²⁴.

Через ці органи губревком прагнув налагодити систематичний зв'язок з усіма партизанськими з'єднаннями, що діяли на Харківщині. Були встановлені постійні контакти з керівниками загонів народних месників, зокрема, північної зони губернії — Г. Сукачовим і південної — В. Конотопом. Їм подавалася допомога людьми, найбільш підготовлені з них направлялися на посади командирів або представників губкому партії й губернського революційного комітету, а також зброєю, вибухівкою та грішми. Загони регулярно інформувалися про плани денікінського командування, спрямовані на розгром партизанського руху. Всім їм постійно давалися вказівки посилювати бойові дії, особливо наголошувалося на необхідності руйнувати залізницю²⁵.

Результатом великої роботи більшовиків губернії щодо посилення партизанського руху у ворожому тилу стало розгортання восени 1919 р. справжньої всенародної війни проти білогвардійців. Повстансько-партизанські загони визволяли села, виганяли звідти денікінські власті, знищували списки селян, які підлягали мобілізації.

В жовтні народні месники починають визволяти не тільки села і волості, а й окремі повіти. Так, загін під командуванням Т. І. Шашури (220 чол.) за допомогою інших повстанців на початку того місяця почав визволення Лебединського повіту. За 4 дні йому вдалося повністю очистити територію останнього від денікінців. Під час цієї операції партизани здобули багато зброї, знищили кілька складів ворога з боєприпасами та продовольством, випустили на волю з повітової тюрми 170 селян, заарештованих за співчуття більшовикам²⁶. У губернії на той час налічувалося вже багато районів, де влади білогвардійців фактично не існувало²⁷.

Восени 1919 р., коли на фронті розгорнулися напружені бої, залізничні магістралі, що проходили по території Харківщини, в результаті бойових операцій партизанських загонів працювали з великими перебоями. В інформаційному зведенні ЦК КП(б)У за 28 жовтня 1919 р. вказувалося, що «...залізниця від Микитівки до Харкова майже не діє. Якщо й іде якийсь поїзд, то з великою охороною, але і його часто повстанці обстрілюють між Ізюмом і Слов'янськом. Денікінці намагалися зробити облаву, але вона не вдалася»²⁸. В цілому про розмах диверсій народних месників губернії на залізничних комунікаціях ворога свідчить те, що, за далеко не повними даними, тільки протягом жовтня вони пустили під укіс 12 його військових ешелонів²⁹.

Успішні операції партизанів не тільки порушували роботу тилу білогвардійців, перешкоджали перегрупуванню і постачанню їх військ, а й сприяли збільшенню запасів зброї та іншого військового спорядження в загонах народних месників. Військовий відділ Зафронтбюро ЦК КП(б)У повідомляв, що партизани Харківської губернії здобули зброї «...декілька вагонів на перегоні Чаплине — Ульяновка, де вони звалили під укіс денікінський ешелон»³⁰.

У той час повстансько-партизанські загони значно посилили також напади на склади боєприпасів, дедалі частіше порушували телеграфний і телефонний зв'язок, продовжували громити штаби військових частин та денікінські державні установи, що завдавало білогвардійцям

²⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 837, арк. 6; ф. 10417, оп. 4, спр. 162а, арк. 35.

²⁵ Там же, ф. 10, оп. 1, спр. 360, арк. 7; ф. 10417, оп. 4, спр. 162а, арк. 35—36.

²⁶ Летопись революции, 1925, № 1, с. 36; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 182, арк. 42.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 32, арк. 6; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 10417, арк. 17—19.

²⁸ Куличенко М. И. Указ. соч., с. 172.

²⁹ Историк-марксист, 1940, № 4, с. 414.

³⁰ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2, с. 365.

величезної шкоди. Про бойові дії народних месників Харківської губернії Зафронтбюро ЦК КП(б)У за станом на 30 жовтня 1919 р. повідомляло: «В районі Валки оперує невеликий кінний загін Корнієва, в північній частині Сумського повіту є великий загін Гната Савченка та І. Безрука, який не один раз влаштував наскоки на обози Денікіна, що йдуть до лінії фронту. Найбільш активний на Харківщині Ізюмський повіт. У районі Слов'янська діє загін братів Бондаренків у кілька тисяч чоловік та загін І. Пека в районі Святих Гір. Біля Ізюма оперують міцні загопи Я. Тищенко і В. Величка, а трохи далі, на північній захід від Ізюма, — загін Я. Павленка»³¹.

Велику підтримку й допомогу партизанам подавали робітники і селяни. Вони, зокрема, поповнювали ряди повстанців, забезпечували їх продовольством. Білогвардійська державна варта та ворожі гарнізони вже неспроможні були власними силами боротися з всенародним рухом у губернії. Командуванню денікінської армії доводилося йти на послаблення фронту й відкликати цілі полки, а через ненадійність солдатів — і відбірні офіцерські частини з гарматами та бронепоездами й направляти їх проти народних месників³². Аналізуючи стан ворожого тилу в той час, В. І. Ленін говорив: «...Становище Денікіна важке: йому доводиться пускати кращі свої сили в бій, бо Україна горить і на Кавказі повстання. Настає момент, коли Денікіну доводиться кидати все на карту»³³. Наступ Червоної Армії та відсутність міцного тилу зумовили поразку білогвардійців.

Величезне піднесення повстансько-партизанського руху намагалися використати у своїх цілях дрібнобуржуазні націоналістичні партії (зокрема, боротьбисти і борьбисти), петлюрівці й анархомахновці, «...які так чи інакше теж вели боротьбу з білогвардійською диктатурою, але з іншою метою»³⁴. В зв'язку з цим більшовики Харківщини, проводячи гнучку тактику, прагнули спрямувати їх сили на розгром денікінщини. Для цього було укладено угоду з боротьбистами та борьбистами. Представники останніх навіть брали участь у роботі губревкому і деяких повітових революційних комітетів³⁵. Водночас більшовики систематично викривали дрібнобуржуазний характер обох партій. Така тактика себе цілком виправдала. Завдяки роз'яснювальній роботі комуністів вплив цих партій на маси, який на Харківщині й так ніколи не був значним, швидко падав. Що ж до петлюрівців і махновців, то їх діяльність у губернії тоді майже зовсім не відчувалася.

В жовтні 1919 р. у результаті героїчних зусиль Комуністичної партії, бійців Червоної Армії й радянських людей у ворожому тилу в боротьбі проти денікінців стався корінний перелом. Радянські воїни, виявивши в боях з ворогом виняткову стійкість, величезну мужність та відвагу, 20 жовтня визволили Орел, а 24 жовтня — Воронеж.

9 листопада 1919 р. у зв'язку з контрнаступом Червоної Армії Зафронтбюро ЦК КП(б)У відповідно до вказівок ЦК РКП(б) направило на адресу парткомів і революційних комітетів, що працювали в підпіллі на території України, циркулярного листа. У ньому містилася вимога про активізацію в найкоротший строк їх діяльності по розвитку масового партизанського руху³⁶. Виконуючи ці настанови, губпартком, губерньський та повітові революційні комітети Харківщини посилили свою роботу по дальшому розгортанню бойових дій місцевих повстан-

³¹ Історія Української РСР у 8-ми т., 10-ти кн.— К., 1977, т. 5, с. 442.

³² ЦДАРА, ф. 189, оп. 3, спр. 158, арк. 50—51.

³³ Ленін В. І. Промова перед слухачами Свердловського університету, які відіжджали на фронт, 24 жовтня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 229.

³⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1970, т. 3, кн. 2, с. 337.

³⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10417, оп. 4, спр. 162а, арк. 41.

³⁶ Історія КП(б)У в матеріалах і документах. 1917—1920 рр.— К., 1934, вип. 2, с. 472—473.

ських загонів³⁷. У доповіді ЦК КП(б)У на початку листопада про діяльність більшовицького підпілля на території, захопленій денікінцями, вказувалося, що Харківський губревком був зв'язаний з повітими й частиною місцевих загонів народних месників³⁸. Частина партизанських з'єднань губернії була зв'язана з Головним штабом повстанських військ Лівобережної України і штабами 13-ї та 14-ї армій, одержуючи звідти завдання по знищенню військ і порушенню комунікацій ворога й необхідну допомогу для їх виконання.

Завдяки величезній роботі, яку провели місцеві підпільні організації, та допомозі Зафронтбюро ЦК КП(б)У, Головного штабу повстанських військ Лівобережної України і штабів названих армій повстансько-партизанська боротьба на території Харківщини в листопаді набула найбільшого розмаху, об'єднавши у своїх рядах десятки тисяч народних месників.

На основі опублікованих та виявлених автором архівних джерел, ще не введених до наукового обігу, вдалося встановити місце дії, а в багатьох випадках чисельність і командирів 66 партизанських загонів, які оперували на Харківщині під час денікінщини. Безумовно, поки що це не повні дані. Всі згадані загопи належали до радянського (комуністичного) повстансько-партизанського руху. Під час його найбільшого піднесення у губернії в них налічувалося щонайменше 20 тис. чол.

Взаємодіючи між собою, натхнені повідомленнями про успішний наступ Червоної Армії на фронті, народні месники майже повністю дезорганізували рух військових ешелонів денікінців на залізницях, що проходили по території Харківщини. Значно посилилися напади на обози й відступаючі частини білогвардійців, ускладнюючи і без того їх тяжке становище. В результаті дій повстанців ще задовго до визволення губернії фактично перестав існувати зв'язок між волосною, повітовою та губернською денікінською адміністрацією³⁹.

Поєднання могутніх ударів радянських військ на фронті й масових революційних виступів трудящих у тилу особливо лякало ворога. Намагаючись погасити полум'я народних повстань на Харківщині, яка в зв'язку з навальним наступом Червоної Армії стала близьким тилом для армії Денікіна, останній був змушений не тільки кинути проти них свої резервні частини, розміщені на території губернії, а й зняти для цієї мети війська з фронту. Зокрема, було переведено у тил корпус під командуванням Шкуро та кілька інших військових з'єднань⁴⁰.

В кінці листопада 1919 р. радянські війська почали визволяти Харківщину, що стало новим поштовхом для посилення бойових дій місцевих партизанів. За вказівкою губернського комітету КП(б)У губревком з метою активізації повстанського руху й координації дій загонів народних месників між собою та з частинами наступаючих радянських військ направив у повіти своїх представників. Усім партизанським з'єднанням було наказано посилити удари по залізницях і відступаючих частинах ворога й подавати іншу необхідну допомогу Червоній Армії в її боротьбі з ним, а також почати визволення сіл і міст губернії та встановлення там влади Рад⁴¹.

Водночас на заклик більшовиків народні месники перешкодили денікінцям вивезти устаткування багатьох промислових підприємств, паровози, вагони, цінну сировину і продовольство, висадити у повітря залізничні й електричні станції та інші об'єкти. Це допомогло в майбутньому швидше відбудувати народне господарство Харківщини. Ра-

³⁷ Історія міст і сіл УРСР: Харківська область, с. 30, 648; Паргархів Донецького обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 11, арк. 66.

³⁸ Куличенко М. Й. Указ. соч., с. 165.

³⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 33, арк. 6.

⁴⁰ ЦДАРА, ф. 199, оп. 3, спр. 27, арк. 50.

⁴¹ Рибалка І. К., Розін С. О. Назв. праця, с. 67.

зом з частинами діючої армії партизани взяли активну участь у визволенні багатьох повітових центрів і сіл губернії⁴².

12 грудня 1919 р. героїчними зусиллями воїнів Червоної Армії та повстанських і партизанських загонів було визволено Харків, який незабаром став столицею Радянської України. До кінця грудня територія всієї губернії була повністю очищена від білогвардійських банд.

Остаточний розгром денікінщини — важливого збройного оплоту інтервентів та внутрішньої контрреволюції — дав можливість усім трудящим нашої країни, в тому числі Харківської губернії, перейти до мирного соціалістичного будівництва.

⁴² Нариси історії Харківської обласної партійної організації. — Харків, 1970, с. 288; История городов и сел УССР: Донецкая область, с. 337; Летопись революции, 1925, № 1, с. 371; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10417, оп. 4, спр. 47, арк. 1—2.

* * *

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ СРР У БУДІВНИЦТВІ ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНОГО ФЛОТУ СРСР (1921—1925 рр.)

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

На всіх етапах історії Радянської держави Комуністична партія неухильно й послідовно втілює в життя політику миру і безпеки, приділяє значну увагу зміцненню оборонної могутності країни, вдосконаленню її Збройних Сил. Така політика цілком відповідає ленінській настанові про те, що в умовах існування ворожого імперіалістичного оточення «...наші кроки до миру ми повинні супроводити напруженням всієї нашої військової готовності...»¹

Комуністична партія приділяла значну увагу побудові і зміцненню Військово-Повітряного Флоту, покликаного забезпечити разом з іншими родами військ надійний захист революційних завоювань Жовтня. Після закінчення громадянської війни в 1921 р. у складі бойової авіації країни налічувалося всього 228 літаків²; у авіаційних загонах Київського військового округу було 39 машин застарілих конструкцій³.

Командуючий збройними силами України і Криму М. В. Фрунзе писав з цього приводу: «Повітряний флот Радянської Росії одержав надто мізерні засоби від повітряного флоту царської армії. За роки громадянської війни, незважаючи на те, що героїчна Червона Армія приєднала до Червоного повітряного флоту засоби наших ворогів, — багато спрацювалось, багато застаріло. В той же час життя ставить перед повітряним флотом нові завдання, висуває нові вимоги...»⁴

На початку 20-х років для формування регулярних авіаційних частин доводилося купувати літаки за кордоном: зокрема, в Англії та Голландії — винищувачі «Мартінсайд» і «Фоккер Д VII», в Італії — літаки-розвідники «Ансальдо», у Німеччині — пасажирські літаки «Юнкерс J—13»⁵. Одночасно передбачалося придбати ліцензії на побудову машин іноземних марок на вітчизняних заводах. Використовувалася також і трофейна авіаційна техніка, яку було захоплено в інтервентів у роки громадянської війни.

Партія вважала такий стан справ тимчасовим, викликаним виключно тяжким становищем вітчизняної промисловості і народного гос-

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 40, с. 237.

² Советские Вооруженные Силы. М., 1978, с. 130.

³ Краснознаменный Киевский. К., 1979, с. 54.

⁴ Коммунист, 1923, 28 берез.

⁵ Яковлев А. С. Советские самолеты. М., 1982, с. 16.

подарства країни в цілому. Боездатний Військово-Повітряний флот можна було створити лише власними силами, спираючись на радянську авіаційну індустрію і віддані справі революції кадри з числа робітників та селян. Тому 26 січня 1921 р. за пропозицією В. І. Леніна Рада Праці і Оборони ухвалила постанову про розробку широкої програми авіаційного будівництва⁶. Для розвитку авіації держава асигнувала значні (як на той час) кошти. Так, у серпні 1922 р. Пленум ЦК партії схвалив рішення про виділення з державних асигнувань 35 млн. крб. золотом на будівництво Червоного повітряного флоту⁷. Однак в умовах повоевної розрухи було надзвичайно тяжко здійснити програму відродження авіації і авіаційної промисловості. Тому партія і уряд використали досвід активної участі трудящих мас у зміцненні Червоної Армії і Флоту, спрямували ініціативу громадськості на побудову Військово-Повітряних Сил.

У грудні 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад у резолюції на доповідь про Червону Армію вказав на необхідність «приділити якнайсерйознішу увагу справі розвитку повітряного флоту»⁸. Звернувшись до робітників та селян України із закликом всіляко сприяти справі розвитку вітчизняної авіації, Комуністична партія рекомендувала їм наслідувати приклад трудящих РФСРР, які активно підтримали патріотичний почин.

У республіці, як і по всій країні, розгорнувся масовий рух під лозунгом «Трудовий народ, будуй повітряний флот!» У численних резолюціях, постановах, зверненнях трудящі Радянської України висловлювали свою готовність зробити все для того, щоб Країна Рад мала боездатний повітряний флот. Характерною в цьому плані є заява робітників Запоріжжя. Вони зазначали: «Ми приділяємо серйозне значення справі будівництва Повітрофлоту, покликаного відіграти колосальну роль в історії нашого народу, оскільки він буде могутньою зброєю як при захисті робітників і селян нашого Союзу РСР від можливих нападів буржуазії, яка не залишила своїх спроб, ...так і в справі мирного будівництва. Тому обіцяємо всіма силами і засобами сприяти справі будівництва червоних крил...»⁹

Заклик партії та уряду з особливим ентузіазмом був зустрінутий робітниками авіаційних заводів і майстерень. Ці підприємства у переважній своїй більшості були зруйновані ворогом. Ударно, самовіддано працюючи на їх відбудові, трудівники у стислі строки здійснювали ремонт цехів та устаткування. Так, на літакобудівному заводі № 7 в Одесі, київському «Ремповітря-6» та деяких інших ремонтувалися літаки іноземних марок, а також бойові машини, захоплені Червоною Армією у білогвардійців та іноземних інтервентів. На ряді заводів виникли ініціативні групи, до складу яких входили інженери, механіки, льотчики, інші спеціалісти, що працювали над розробкою власних конструкцій літаків. Одну з них під керівництвом відомого радянського авіаконструктора К. О. Калініна було створено при майстерні Київського авіапарку.

З метою мобілізації зусиль трудящих мас на будівництво Військово-Повітряного Флоту і для керівництва патріотичним рухом, що широко розгорнувся в республіці, 5 березня 1923 р. Центральна комісія у справах Червоної Армії при Раднаркомі УСРР порушила питання про формування «Всеукраїнського Товариства авіації і повітроплавання». 12 березня відбулася нарада ініціативної групи по його створен-

⁶ В. І. Ленин и советская авиация. Документы, материалы, воспоминания. М., 1979, с. 119.

⁷ 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968, с. 181.

⁸ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. Х., 1932, с. 170.

⁹ Державний архів Запорізької області, ф. Р-661, оп. 1, спр. 39, арк. 87.

ню. На ній було організовано Товариство авіації та повітроплавання України і Криму (ТАПУК) і обрано його раду у складі 75 чол., до якої, зокрема, ввійшли Я. Б. Гамарник, А. В. Іванов, Е. І. Квірінг, Д. З. Лебідь, Д. З. Мануїльський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, Р. П. Ейдеман, Й. Є. Якір та інші партійні, державні і військові діячі, а також усі голови губвиконкомів республіки. Головою ТАПУК було затверджено Г. І. Петровського, заступником — М. В. Фрунзе. Серед основних завдань діяльності товариства були: всебічне сприяння розвитку Червоного повітряного флоту як в оборонних, так і мирних цілях шляхом збирання масових добровільних відрахувань на спорудження нових літаків (для цього влаштовувалися спеціальні «тижні» та «місячники»), популяризація серед населення досягнень вітчизняної авіації — видання і розповсюдження науково-популярної літератури, проведення лекцій, бесід і т. п., прищеплення молоді інтересу до авіатехніки, організація авіаклубів, в яких виховувалися майбутні льотчики, механіки, конструктори.

Успішне розв'язання цих завдань було можливим лише за умови активної участі в їх виконанні широких верств населення. Тому у зверненні ТАПУК до робітників і селян України підкреслювалося, що будівництво повітряного флоту не може залишатися лише справою державних органів. До неї необхідно залучити найширші маси трудящих республіки¹⁰. Так, загальні збори працівників культурно-освітніх закладів Житомира висловилися за те, щоб брати активну участь в роботі Товариства авіації та повітроплавання, всіляко сприяти створенню могутніх Радянських Військово-Повітряних Сил¹¹.

Широкого розмаху в республіці набула кампанія по участі робітничого класу й селянства у формуванні бойової ескадрильї імені Ілліча. В авангарді патріотичного руху по збиранню коштів на будівництво Червоного повітряного флоту, як завжди, йшов робітничий клас. Робітники металургійних підприємств УСРР у серпні 1923 р. виділили 60 тис. крб. на спорудження літака «Южный металлист»¹². Колектив Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну ухвалив відрахувати одноденний заробіток на побудову літака «Харківський паровозник», а працівники транспорту республіки почали збирати гроші на будівництво 5 бойових машин¹³.

Матеріально-технічну допомогу новоствореним ВПС подали й профспілки України, які об'єднували у своїх лавах сотні тисяч трудящих. Так, пленум Катеринославської губпрофради ухвалив у березні 1923 р. перевести на рахунок Повітряного флоту 5% місячної зарплати членів профспілок губернії¹⁴. Київський губвідділ профспілки працівників освіти у серпні 1923 р. висловив бажання побудувати на кошти своїх членів аероплан «Просвещенец». Аналогічне рішення 17 вересня 1923 р. прийняли вчителі Одещини, представники інших республіканських і місцевих профспілок¹⁵.

Досить часто до асигнувань, що їх виділяли з власних бюджетів установи, організації та підприємства, робітники і службовці добровільно додавали зібрані ними гроші й коштовності. Так, залізничники Південно-Західної залізниці внесли до фонду РСЧПФ СРСР 368 тис. крб.¹⁶

Наслідуючи приклад робітничого класу, до патріотичного руху по поданню всебічної допомоги Військово-Повітряним Силам активно

¹⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 4, спр. 24, арк. 49.

¹¹ Архіви України, 1979, № 4, с. 45.

¹² ЦДАЖР УСРР, ф. 2595, оп. 1, спр. 213, арк. 86.

¹³ ЦДАЖР УСРР, ф. 2767, оп. 1, спр. 22, арк. 55; Красная Армия, 1923, 3 мая.

¹⁴ Вестник профдвижения Украины, 1923, № 17—18, с. 71.

¹⁵ ЦДАЖР УСРР, ф. 5462, оп. 5, спр. 145, арк. 23—25.

¹⁶ Профессиональная жизнь, 1923, № 34, с. 23.

включилося й трудяще селянство республіки. Так, селяни с. Белавного Миколаївського повіту зібрали з цією метою більш як 1 тис. пудів хліба, сільськогосподарські робітники Маріупольського радгоспу № 5 відрахували триденний заробіток, а незаможники Житомирського та Коростенського округів — 58 тис. крб.¹⁷

Збирання коштів на будівництво Військово-Повітряного Флоту мало свою особливість, оскільки в цьому процесі поряд з трудовими колективами взяли активну участь тисячі окремих громадян країни. Вони не тільки передавали власні збереження на створення бойових машин, а й викликали (через пресу) на змагання за право стати активним учасником кампанії по будівництву вітчизняної авіації товаришів і колег по праці.

Однією з найбільш масових форм були також ударні кампанії сприяння Повітряному флоту. На Україні вони здійснювалися як у республіканському, так і в місцевих масштабах. За рішенням партійних та державних органів у багатьох губерніях і повітах, містах проводилися тижні і місяці допомоги Повітрофлоту. Причому це були не одноразові заходи, а систематичні кампанії. Так, у 1923 р. на Луганщині проходив «Двотижневик збору коштів на користь Червоного повітряного флоту СРСР», а в Чернігівській губернії — «Ударний тиждень» по масовому відрахуванню коштів. В липні 1924 р. трудящі Чернігівщини знову стали організаторами аналогічної кампанії; у вересні 1923 р. в Донбасі відбувся «Двотижневик Повітрофлоту», а з 15 вересня по 15 жовтня 1924 р. — «Місячник Повітрофлоту в Донецькій губернії» і т. п.¹⁸ Збирання коштів на будівництво нових літаків було основною, але не єдиною їх метою. В ході цих кампаній були проведені також бесіди про роль і значення повітряного флоту, а організації ТАПУК поповнили нові члени. Так, восени 1923 р. у Катеринославській губернії було зібрано 1,1 млн. крб., у Волинській — 600 тис. крб.¹⁹ За перші 9 місяців діяльності ТАПУК до його лав вступили майже 100 тис. трудящих республіки. У фонд створення Червоного повітряного флоту надійшло 800 тис. крб. золотом, які згодом було використано для спорудження літаків ескадрильї імені Ілліча²⁰. У листопаді 1923 р. по Українському військовому округу було видано наказ про формування авіаційного загону імені Ілліча, створеного на кошти робітників і селян України.

Першими в УСРР з поставленим завданням — побудувати бойові машини на зібрані кошти — впоралися залізничники Донецька. У вересні 1923 р. було завершено будівництво літака «Донецький залізничник».

18 листопада 1923 р. на Харківському аеродромі представники трудящих в урочистій обстановці передали військовим льотчикам перші 5 машин, споруджених на їх кошти, — «Харківський металіст», «Харківський пролетаріат», «Червоний хімік», «Україна», «Укрвнешторг». На стартовому майданчику своє місце зайняв і «Донецький залізничник».

Ця церемонія стала не лише яскравою демонстрацією готовності народних мас зробити все можливе для зміцнення обороноздатності країни, а й свого роду підсумком їх роботи. На мітингу виступив М. В. Фрунзе. «Сьогоднішній день, — сказав він, — є днем нашого свята, пов'язаного з першими успіхами, яких досягла робітничо-селянська Україна у створенні повітряного флоту. Всього лише кілька мі-

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 798, арк. 41; ф. 2841, оп. 1, спр. 166, арк. 78; Красная Армия, 1923, 11 трав.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2436, арк. 108; ф. 2595, оп. 1, спр. 208, арк. 18; Державний архів Ворошиловградської області, ф. Р-255, оп. 1, спр. 20, арк. 20; Державний архів Чернігівської області, ф. Р-2547, оп. 1, спр. 3, арк. 27, арк. 35 та ін.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 798, арк. 41; Звезда, 1923, 28 верес.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1640, арк. 87—89.

сяців тому було висунуто лозунг — «Будуйте червоні повітряні крила». Він знайшов відгук у серцях робітників та селян. І ось сьогодні робітники й селяни побачать втілення цього гасла в життя. Однак цей успіх є лише першим кроком робітничо-селянської України у створенні повітряного флоту. Необхідно розвинути досягнутий успіх». Особливу увагу командуючий УВО звернув на необхідність створення вітчизняної авіаційної промисловості й підготовки власних кваліфікованих кадрів конструкторів, пілотів, механіків. «Ці повітряні кораблі, — зазначив він, — не є творінням мозку і рук трудящих України. Літаки, на жаль, побудовані в Німеччині. Про це потрібно подумати. Ряд авіаційних заводів ми маємо, але їх ще дуже мало. Черговим нашим завданням є розвиток власного авіаційного виробництва. Щодо пілотів потрібно сказати те ж саме...»²¹

Делегати трудящих, які були присутні на мітингу, запевнили партію і уряд, що й надалі сприятимуть справі зміцнення Червоного повітряного флоту. Вони прийняли зобов'язання: «Завдання, про які щойно говорив тов. Фрунзе, ми клянемося виконати. Ми створимо свій повітряний транспорт, свої авіаційні виробництва, покладемо початок організації своїх пілотів, створимо Червоний флот...»²²

У наступні роки передача літаків Радянським Збройним Силам також проходила в урочистій обстановці і перетворювалась на свято єдності армії і народу. 10 травня 1924 р. у Харкові представники ескадрильї ім. Ілліча одержали 8 нових бойових машин, побудованих на кошти трудящих, про що свідчили їх назви — «Пролетар Одещини», «Незаможник Одещини», «Профспілки Катеринославщини» і т. д.²³ Ця подія справила на посланців підприємств міста та багатьох сіл республіки, які були присутні на зустрічі, незабутнє враження.

Велике пропагандистське й виховне значення мали також авіаційні виставки, які продемонстрували зростаючу могутність РСЧА. Так, 9 липня 1923 р. київське відділення ТАПУК організувало у місті виставку. Особливе захоплення й інтерес у киян викликали польоти літака, командиром якого був К. Яковчук, відремонтованого на Ремповітряному заводі № 6²⁴. 17 вересня 1923 р. у Харкові для пропаганди першочергових завдань, поставлених партією та урядом у справі будівництва Червоного повітряного флоту, було відкрито Всеукраїнську виставку авіації та повітроплавання²⁵.

18 листопада 1923 р. під час передачі ВПС бойових літаків, побудованих на кошти трудящих на Харківському аеродромі було влаштовано серію показових польотів. Серед почесних пасажирів були харківські металісти та робітники інших столичних підприємств, які відзначилися в ході кампанії «Трудовий народ, будуй повітряний флот!»

Важливу агітаційну роль відіграли, зокрема, польоти літаків ескадрильї імені Ілліча в ті міста, на відрахування жителів яких вони були споруджені. 5 червня 1924 р. до Катеринослава прибула бойова машина «Профспілки Катеринославщини», придбана на кошти робітників і службовців місцевих підприємств, та два інші літаки²⁶. Під час таких зустрічей трудящі наочно побачили наслідки своєї участі в патріотичному русі допомоги Радянській державі по створенню РСЧПФ, що сприяло дальшому піднесенню їх ініціативи, активізувало оборонно-масову роботу.

Розглянувши внесок громадськості республіки у будівництво Червоного повітряного флоту, VIII Всеукраїнський з'їзд Рад підкреслив, «що робітничий клас і селянство зрозуміли ту роль, яку має відіграти

²¹ Пролетарий, 1923, 20 листоп.

²² Коммунист, 1923, 20 листоп.

²³ Радянський селянин, 1924, № 6—7, с. 8.

²⁴ УІЖ, 1967, № 5, с. 99.

²⁵ Вісті, 1923, 18 верес.

²⁶ Ляховецький М. Лютчики. К., 1977, с. 116—117.

повітрофлот як у справі військовій, так і в справі мирної господарської діяльності»²⁷. Це дало змогу придбати для ВПС 20 бойових машин. 17 березня 1924 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР звернулися до всіх трудящих із закликом примножити зусилля у боротьбі за створення могутнього Червоного повітрофлоту, насамперед активізувати діяльність організацій ТАПУК, поповнити їх лави новими членами²⁸.

У відозві уряду, підписаній Г. І. Петровським і В. Я. Чубарем, говорилося, що ВПС СРСР, у порівнянні із збройними силами капіталістичних держав, мають ще недостатню кількість літаків для того, щоб успішно захищати повітряні простори Країни Рад.

У наступні роки обсяг та масштаби допомоги населення Української СРР армії у справі зміцнення Військово-Повітряного Флоту СРСР значно зросли, урізноманітнилися, збагатилися новими формами. Робітники, селяни та народна інтелігенція взяли активну участь у будівництві ескадрильї «Розрив». Авіачастини УВО одержали 22 нові бойові машини, серед яких були літаки «Український будівельник», «Сільськогосподарський пролетар», «Незаможник-ударник», «Червоний уманець» та ін.²⁹

На початку 20-х років відчутно зріс інтерес пролетарської молоді до авіації, яка захоплювалася авіамоделізмом. Товариства ТАПУК за допомогою і при активній підтримці місцевих партійних і радянських органів приділяли значну увагу створенню гуртків юних планеристів, проведенню лекцій, присвячених питанням розвитку авіації, організували виставки, друкували спеціальну літературу тощо. Так, у 1923 р. Чернігівський губернський відділ ТАПУК сформував гуртки «Юних повітрофлотівців» і молодих планеристів. Їх члени розробляли нові конструкції літаків. Один із них, планер «Ілліч-6», побудований представниками Конопського планерного гуртка, взяв участь у всесоюзних змаганнях і показав високий результат³⁰. У той же період майбутній конструктор ракетних космічних систем С. П. Корольов, навчаючись в Одеському професійному будівельному училищі № 1, керував авіаційними гуртками в управлінні порту та на судоремонтному заводі і сконструював планер, який було схвалено до серійного випуску³¹.

Важливе значення для розвитку й зміцнення Військово-Повітряних Сил СРСР мало шефство виробничих колективів республіки над бойовими ескадрильями. Зокрема, підприємства «Махортресту» стали шефами 2-го, 8-го авіазагонів, «Маслотрест» — 9-го авіазагону Українського військового округу, робітники київського заводу «Ленінська кузня» разом із своїми харківськими колегами із заводу «Свет шахтера» — 3-ї винищувальної ескадрильї. Шефами 9-го загону винищувальної авіації став трест «Азнафта», 7-го — одеське відділення «Табактресту», авіаескадрильї № 2 — київське відділення «Райшкіртресту»³². За даними на початок 1924 р., трудящі Української СРР здійснювали шефство над 2,2 тис. бійців та командирів авіачастин УВО³³.

Цей патріотичний почин був схвалений ЦК КП(б)У. Так, 13 травня 1923 р. ЦК КП(б)У визнав за доцільне, щоб III Всеукраїнський з'їзд комнезамів доручив командуванню УВО влаштувати святковий парад³⁴.

²⁷ 8-й Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17—20 січня 1924 р. Х., 1924, с. 168.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1640, арк. 87—89.

²⁹ Архіви України, 1979, № 4, с. 43.

³⁰ Державний архів Чернігівської області, ф. Р-2547, оп. 1, спр. 36, арк. 5.

³¹ УІЖ, 1967, № 5, с. 102.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 3489, оп. 1, спр. 39, арк. 1; ф. 46, оп. 1, спр. 69, арк. 3; Красная Армия, 1924, 24 листоп.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1372, арк. 6—7.

³⁴ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 890, арк. 159.

Особливе значення у військово-шефській роботі мало залучення до цієї справи молоді, оскільки безпосереднє спілкування з авіаторами, більш детальне знайомство з технікою під час перебування у підшефних частинах допомогли багатьом юнакам та дівчатам назавжди пов'язати життя з авіацією. Однак у зв'язку з тим, що робітнича молодь не могла регулярно подавати необхідну матеріальну допомогу червоним льотчикам, вона зосередила свої зусилля головним чином на проведенні культурно-освітньої роботи в авіачастинах УВО. 29 жовтня 1923 р. студенти Одеси стали шефами Повітрофлоту.

Значну увагу цій справі приділила Центральна шефська комісія при ВУЦВК. 11 грудня 1923 р. ЦШК при ВУЦВК прийняла рішення, згідно з яким було остаточно визначено організації, які мали здійснювати шефство над ескадрильєю імені Ілліча³⁵.

Лише колективи-шефи нашої республіки протягом 1922—1924 рр. виділили близько 125 тис. крб. золотом³⁶ для поліпшення матеріального становища та умов життя військових льотчиків тих частин, що дислокувалися на території України, а також регулярно забезпечували їх продовольством, одягом, будівельними матеріалами тощо. У багатьох селах було засіяно ділянки на користь Повітрофлоту, виробничі колективи УСРР змагалися за право подати найбільш ефективну допомогу своїм підшефним³⁷.

У відбудовний період, спираючись на всебічну підтримку народу, партія і уряд здійснили ряд важливих заходів для зміцнення Військово-Повітряного Флоту. Помітну роль у підвищенні оборонного потенціалу країни відіграло й населення Української СРР. У той період на кошти трудящих, у тому числі відрухування робітників та селян України, було побудовано понад 200 літаків³⁸. Кількісно й якісно зріс авіаційний парк. Зміцніла й матеріальна база ВПС СРСР. Починаючи із середини 20-х років, усі їх потреби повністю задовольнялися вітчизняною авіаційною промисловістю³⁹.

³⁵ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 873, арк. 108, 125.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1900, арк. 53—54.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 5, спр. 92, арк. 12, 48; Державний архів Запорізької області, ф. Р-75, оп. 1, спр. 79, арк. 32; Державний архів Черкаської області, ф. Р-2127, оп. 1, спр. 2, арк. 8; Державний архів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 179, арк. 76 та ін.

³⁸ УІЖ, 1977, № 1, с. 129.

³⁹ Военно-технический прогресс и Вооруженные Силы СССР. М., 1982, с. 61.

БОРотьБА В III ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ З ПРИВОДУ ЗАКРИТТЯ ПРОФСПІЛКИ МЕТАЛІСТІВ ЗАВОДУ ДОНЕЦЬКО-ЮР'ІВСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ТОВАРИСТВА

П. Ю. ЛЮБАРОВ (Одеса)

Народившись у період піднесення революції 1905—1907 рр., профспілки нашої країни пройшли в дожовтневий період славний і складний шлях розвитку, на якому їм довелося витримати чимало труднощів і випробувань. Особливо жорстоких переслідувань зазнали вони в роки столипінської реакції, про що досить наочно свідчить, зокрема, історія профспілки заводу Донецько-Юр'ївського металургійного товариства. Її діяльність і поліцейська провокаційна розправа над нею висвітлювалися в цілому ряді праць радянських істориків¹. Однак у

¹ Прийменко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма.— Киев — Донецк, 1977; Кузнецов Н. В. Партия и профсоюзы в годы реакции.— Вопр. истории КПСС, 1958, № 4 та ін.

цих дослідженнях не розглядалося ставлення III Державної думи і царського уряду до запиту, внесеного соціал-демократичною фракцією у зв'язку з провокаційним розгромом спілки. Мета даного повідомлення — розкрити цей бік питання та показати боротьбу робітничих депутатів Думи на її захист.

Створена явочним порядком у серпні 1905 р., ця спілка на кінець жовтня налічувала 1200 чол. і володіла оборотними коштами в 2000 крб. До грудня 1906 р. кількість її членів зросла до 1425². Бойовий, пролетарський характер цієї організації дав робітникам можливість вирвати у капіталістів цілий ряд поступок. Після опублікування закону від 4 березня 1906 р. про спілки вона була офіційно зареєстрована губернським у справах товариств і спілок присутством і, таким чином, почала існувати на законних підставах.

У міру спаду революції та наступу реакції поліція дедалі більше переслідувала спілку. Однак передові робітники робили все для того, щоб зберегти її. Не знаходячи ніяких «законних» підстав для закриття цієї пролетарської організації, поліцейський пристав Стоянов вдався до провокаційних методів: 16 липня 1908 р. таємний агент поліції Хорольський приніс на квартиру члена профспілки робітника Токарева дві бомби і вибухівку. Після того, як провокатор пішов, з'явилася поліція і, знайшовши бомби як «речовий доказ» злочинних намірів профспілки, заарештувала Токарева та іншого робітника — члена цієї ж спілки Боборикіна, звинувативши їх у підготовці вбивства помічника директора донецько-юр'ївського заводу і вибуху в приміщенні поліцейського участку.

Сфабрикована таким чином вигадка про «протизаконні» дії профспілки стала тим давно очікуваним приводом, яким негайно скористалися місцеві власті: 22 липня 1908 р. спілка та її відділення були закриті, а Токарев і Боборикін — віддані до військового суду. Розглядаючи в листопаді 1909 р. цю справу, суд на підставі неспростованих документів переконався в тому, що знайдені на квартирі Токарева бомби й вибухівку приніс туди під час відсутності господаря і без його відома агент поліції Хорольський. На цій підставі суд дійшов висновку про відсутність «існування самого злочину», а коли він і мав місце, то лише «з боку Хорольського»³. Останній, незважаючи на це, як і слід було чекати, до відповідальності не притягувався і залишився на свободі. Таким чином, зовсім несподівано саме військовий суд розкрив провокаційний характер розгрому профспілки.

Детально розглянувши на двох своїх засіданнях цю історію, соціал-демократична фракція III Думи, за пропозицією депутатів-більшовиків, вирішила негайно зробити відповідний запит⁴. Він був внесений у Думу 9 грудня 1909 р. за № 76⁵ і констатував «новий факт поліцейської провокації», встановлений військовим судом. Цей факт, зазначалося в запиті, ще раз підтверджує брехливість неодноразових заповнень представників уряду в тому, що провокаційні прийоми своїх агентів вони вважають абсолютно недопустимими.

Автори документа поставили вимогу негайно запитати міністра внутрішніх справ про те, яких вжито заходів до покарання винних, винагородження жертв провокації, відновлення закритої профспілки, а також для відвернення подібних випадків у майбутньому.

Обставини склалися так, що цей запит було внесено невдовзі після обговорення Думою у жовтні — листопаді 1909 р. відповіді уряду

² Вестник труда (Катеринослав), 1906, № 3, с. 13; Приказчик Юга России (Одесса), 1906, № 1, с. 9.

³ Государственная дума: Третий созыв: Стеногр. отчеты (далі — Третья дума: Стеногр. отчеты), сессия четвертая, ч. 1, стб. 1979.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 93, оп. 8, спр. 42 227, арк. 227, 283.

⁵ Текст запиту див.: Государственная дума: Третий созыв. Приложения к стеногр. отчетам (далі — Третья дума: Прилож. к стеногр. отчетам), сессия третья, т. 1, материал № 107.

на попередній запит (№ 17) соціал-демократичної фракції про масове переслідування робітничих профспілок у Росії. Вже під час обговорення останнього більшовики зуміли використати думську трибуну для викриття реакційного характеру політики царизму та буржуазно-поміщицьких партій у робітничому питанні в цілому і, зокрема, для роз'яснення масам антинародної суті закону від 4 березня 1906 р.⁶

І от, не встигла спасти напруга боротьби навколо запиту № 17, як робітничі депутати внесли в Думу новий документ. І хоч у ньому йшлося лише про одну конкретну профспілку, однак більшовики й цього разу зуміли використати «проклятий хліб», як називав III Думу В. І. Ленін⁷, для захисту профспілок та дальшого політичного виховання пролетаріату.

9 грудня 1909 р. під час обговорення в Думі питання про те, чи можна визнати спішність заяви № 76, член соціал-демократичної фракції Покровський, який примикав до більшовиків, заявив, що в Росії провокація є основною пружиною всього державного управління. Це було на сотнях прикладів показано членами фракції ще в ході обговорення подібних запитів у минулому. Не визнаючи такого висновку, III Дума завжди вимагала якихось «незвичайних доказів, незвичайних фактів». І от, продовжував Покровський, саме життя дає факт, достовірність якого заперечити неможливо. Промовець зажадав спішного обговорення запиту не тільки тому, що поліція використала чергову провокацію як привід для закриття інших профспілок, а й тому, що необхідно, нарешті, прямо поставити питання: як ставиться Державна дума до цієї урядової акції⁸.

Своєю політичною загостреністю виступ Покровського викликав замішання серед членів Думи. Головуючий п'ять разів перебивав його. Слово взяв голова октябристської фракції Гучков, який уособлював ту частину буржуазії, що намагалася догодити царизмові якнайбільше. Він бездоказово твердив, що в запропонованому соціал-демократичною фракцією документі, мовляв, міститься цілий ряд неясностей і непорозумінь, у зв'язку з чим його не можна визнати спішним, а слід передати на розгляд комісії по запитах. Дума вхопилася за цю пропозицію і дала комісії два тижні строку для вироблення висновку щодо внесеного запиту.

Комісія двічі обговорювала заяву № 76. Праві та октябристи, які становили абсолютну більшість цього органу, намагалися відкинути запит, «не знаходячи зв'язку», як заявив октябрист Беляєв, між провокацією Хорольського та профспілкою робітників⁹. Проте представник соціал-демократичної фракції продовжував наполягати на своєму, і, врешті-решт, під тиском незаперечних даних комісія змушена була рекомендувати Думі розглянути цей документ. Однак, формуючи його текст, вона вилучила ряд істотних положень і вимог, які містилися в запиті соціал-демократичної фракції. Так, було усунуто фразу про те, що поліція знала про походження бомб, принесених Хорольським. З пропорованих чотирьох запитань до міністра внутрішніх справ комісія залишила тільки одне: яких вжито заходів до покарання винних¹⁰. Таким чином, уже перша думська «хірургічна операція», проведена над запитом № 76 позбавила його політичної гостроти і показала небажання Думи відновити діяльність закритої профспілки.

⁶ Детально про історію запиту № 17 див.: Любаров П. Е. Отношение III Государственной думы к запросам о преследовании профессиональных союзов.— Труды Одесского гидрометеорологического института. Одесса, 1962, вып. XXVI, с. 37—49.

⁷ Ленін В. І. Проти бойкоту: (З заміток с.-д. публіциста).— Повне збір. творів, т. 16, с. 27.

⁸ Третья дума: Стенограф. отчеты, сессия третья, ч. 1, стб. 3285—3286.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 2, спр. 3305, арк. 190—190 зв., 192.

¹⁰ Текст запиту в редакції комісії по запитах див.: Третья дума: Приложения к стенограф. отчетам, сессия третья, т. 1, док. № 218.

Більше року минуло з дня внесення запиту до того часу, коли, нарешті, 24 листопада 1910 р. почалося його обговорення. Про ставлення уряду до запиту свідчив уже той факт, що він навіть не прислав свого представника на засідання Думи. Обговорення запиту перетворилося на ще одну класову сутичку представників пролетаріату з реакційною більшістю поміщицько-буржуазного органу. Та водночас воно виявило й певне незадоволення октябристської і кадетської буржуазії політикою царизму щодо профспілок.

Октябристи розуміли, що зупинити розвиток профспілкового руху вже не можна¹¹. Тому ще при обговоренні запиту № 17 вони заявили урядові, що закон від 4 березня 1906 р. потрібний капіталістам для «впорядкування» їх відносин з робітниками, для створення «внутрішнього миру» між цими класами. І лише в тих випадках, коли профспілки будуть займатися «недозвненою», тобто революційною, діяльністю, царизм повинен застосовувати до них необхідні репресивні заходи. І от через якихось два місяці після висунення октябристами цих пропозицій Думі довелося зштовхнутися з новим небезпечним фактом, який, замість того, щоб заспокоїти робітників, загрожував привести до загострення класової боротьби. Висловивши незадоволення з приводу цього, октябристи заявили, що напрошується висновок про неможливість існування уряду без різного роду мерзенних дій, тимчасом як у його розпорядженні є й інші способи розправи з профспілками.

Підтримка октябристами запиту № 76 зовсім не означала, що вони мали намір захищати профспілки і робітників. Так, октябрист Пилипенко, визнаючи факт провокації¹², категорично заперечував, що вона є системою в діяльності поліцейських органів, і розцінював вчинок Хорольського як поодинокий факт кар'єризму. Октябристів найбільше хвилювало те, що царський уряд не бачить різниці між небезпекою «фіктивною і справжньою»¹³. Висловлюючи невдоволення існуючою системою боротьби проти робітничого класу, представники великої буржуазії з неприхованою тривогою попереджали уряд та його дворянську опору, що такий стан справ може тільки прискорити вибух народного гніву і що Хорольського треба було заарештувати¹⁴.

Точку зору ліберальної буржуазії відбив у своєму виступі кадет Маклаков. Слід зазначити, що при обговоренні в Думі робітничого питання кадети постійно закликали уряд перетворити профспілки на засіб відриву пролетаріату від революції, засіб «встановлення культурної взаємодії між роботодавцями і робітниками, як писала кадетська газета «Речь»¹⁵. Виступаючи в обговоренні запиту № 76, Маклаков на словах засуджував провокацію щодо профспілки заводу ДЮМТ як дію політично непотрібну, таку, що не може бути виправдана навіть в ім'я доцільності¹⁶. Однак ця філіппіка потрібна була йому для захисту царизму. Як і октябристи, кадет Маклаков всіляко заперечував, що провокація є органічною частиною державного управління, і приписував її звичайній винахідливості кар'єриста. Розшаркуючись перед урядом і ніби вибачаючись за свою відвертість, він намагався будь-що допомогти йому замаскувати занадто грубий спосіб розправи з профспілкою. Я думаю, говорив Маклаков, що це — непорозуміння, що уряд «буде радий» на прикладі Хорольського показати, що він є

¹¹ Промышленность и торговля.— СПб., 1909, № 9, с. 527.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 2, спр. 3305, арк. 191 зв.

¹³ Третья дума: Стенограф. отчеты, сессия четвертая, ч. I, стб. 2359.

¹⁴ Третья дума: Прилож. к отчетам, сессия третья, т. I, док. № 213.

¹⁵ Речь, 1907, № 177. Ось як оцінював кадетські погляди на профспілки чиновник міністерства внутрішніх справ Блажчук у «Записці про професійний рух в імперії»: «Професійні спілки необхідні і з погляду громадської безпеки, вони відіграють роль громовідводу... Урядові легше боротися з організованими, ніж з неорганізованими масами». (ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 17, спр. 652, арк. 33).

¹⁶ Третья дума: Стенограф. отчеты, сессия четвертая, ч. I, стб. 2360.

противником провокацій¹⁷. Отже, в оцінці даного факту думка кадетів і октябристів збіглася.

Однак кадети намагалися глибше, ніж октябристи, аналізувати наслідки політики правлячих кіл у робітничому питанні. Не караючи провокаторів, говорив Маклаков, уряд тим самим кидає тінь на державні органи, розкладає систему управління країною, відштовхує народні маси від царизму. Тим часом, повчав він, коли б уряд залучив народ на свій бік, з революцією було б давно покінчено. І якщо Дума «кілька разів засудила революцію, вона мала рацію», але, коли одночасно з цим не буде засуджена й урядова провокація, маси побачать, що й «...Дума не принесла з собою ні нової віри, ні нових ідей і нашого життя не оновить; і країна тоді не піде за Думою»¹⁸. Заклик «берегти авторитет Думи» був, як відомо, лейтмотивом усієї ідеології і політики партії кадетів, що намагалася за допомогою конституційних ілюзій відірвати маси від революції.

Від імені правих фракцій з короткою промовою виступив чорносотенець Марков-2-й. Він заявив, що праві голосуватимуть за прийняття запиту, але не через ті мотиви, на які посилався Маклаков, а тому, що факти про злочинну діяльність агента Хорольського до цього часу ніким не спростовані¹⁹. Отже, не маючи підстав для заперечення факту провокації, праві, однак, не сумнівалися, що уряд своєю відповіддю на запит спростує цей факт. Тим самим було б не тільки зміцнено становище царизму, а й завдано удару його головному ворогові — соціал-демократам, а заодно й кадетам і навіть октябристам, які дозволили собі критикувати уряд.

Аналіз виступів представників поміщицько-буржуазних партій свідчить, що при певній різниці їх поглядів на провокаційне закриття профспілки спільними у них були такі моменти: по-перше, відсутність справжнього захисту свободи спілок і, по-друге, пошуки таких методів проведення політики в робітничому питанні, таких способів розправи з пролетаріатом, щоб виключити можливість нової революції.

Розглянемо тепер позицію соціал-демократичної фракції при обговоренні запиту № 76. Як відомо, її склад був переважно меншовицьким, що призвело до ряду серйозних помилок у роботі фракції, зокрема й при обговоренні запитів про переслідування профспілок. Так, ще під час дебатів, пов'язаних із запитом № 17, меншовицькі депутати Думи виступали за політичну нейтральність профспілок, закликали їх наслідувати приклад західноєвропейських тред-юніонів. Гостро критикуючи такі погляди, більшовицька партія, В. І. Ленін, передові робітники разом з тим подавали соціал-демократичній фракції значну постійну допомогу, дбали про те, щоб по можливості зменшити вплив у ній носіїв подібних шкідливих тенденцій. Це поступово вело до зміцнення позицій депутатів-більшовиків.

Складна обстановка всередині фракції, боротьба двох протилежних ідеологій — більшовицької та меншовицької — дала себе знати і в процесі обговорення запиту № 76. Соціал-демократи надавали йому принципового значення, прагнучи на цьому окремому конкретному факті ще раз показати справжній характер політики царизму і думських партій, які його підтримували, в робітничому питанні взагалі і в ставленні до профспілок зокрема. Крім того, внесенням запиту фракція знову показувала народним масам, що насправді являв собою «оновлений», третьочервневий режим.

Представник соціал-демократичної фракції Кузнецов (ліквідатор) заявив, що запит № 76 розкрив дещо нове в урядовій системі управління: якщо раніше за допомогою провокацій поліція вела боротьбу

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, стб. 2367—2368.

¹⁹ Там же, стб. 2369.

проти підпільних організацій, то тепер цей злочинний засіб використано для зруйнування легальних робітничих об'єднань, які існують на законних підставах. Однак така політика не врятує уряд: робітники вмирали десятками і сотнями, але не здавалися й ніколи не здадуться, «не стануть... друзями сучасного ладу»²⁰.

Центральний орган більшовицької партії газета «Социал-демократ» у статті «Кілька слів про ставлення с.-д. до професійних спілок» (1911, № 19—20) оцінив запит № 76 як «надзвичайно важливий і вдалий». Однак поряд з цим газета піддала критиці меншовицькі погляди Кузнецова у принциповому питанні про відносини між профспілками і партією робітничого класу. Ліквідатор Кузнецов у своєму виступі твердив, нібито з точки зору соціал-демократії профспілки «повинні бути організаціями непартійними». Таке викривлення марксистської лінії, відзначав «Социал-демократ», може завдати «істотної шкоди нашій агітації», оскільки Кузнецов випустив *найголовніше* (підкреслено редакцією газети): хоч у профспілки відкрито доступ усім робітникам без різниці їх партійності й поглядів, хоч у соціал-демократичної партії і профспілок є «свої особливі завдання, у сфері яких переважно працює кожна з цих організацій», однак у класовій боротьбі профспілки лише тоді зможуть добитися справжнього успіху, коли вони керуватимуться вказівками марксистської партії робітничого класу.

Опортуністичні погляди Кузнецова на взаємовідносини між РСДРП та профспілками, а також ряд інших помилкових тверджень, висловлених ним у Думі, були засуджені й катеринославськими робітниками на їх нелегальних зборах²¹.

1 грудня 1910 р. III Дума ухвалила пред'явити урядові запит № 76 у редакції її комісії по запитах, що, як зазначалося вище, позбавила цей документ політичної гостроти, і прийняла послужливо запропоновану кадетами формулу переходу (тобто резолюцію). В ній засуджувалася провокація урядових агентів, яка, мовляв, була вчинена з «їх особистою метою» або ж через «неправильно зрозумілі цілі державної поліції»²². З цього видно, що поміщицько-буржуазні партії відмовилися засудити репресії царизму щодо профспілок і висловилися лише проти відверто провокаційних (а тому небезпечних для самого ж царського уряду) форм їх переслідування. Крім того, прийнята Думою формула захищала й обіляла царизм, оскільки приписувала провокацію або ж окремим кар'єристам, або ж «неправильно зрозумілим» цілям поліції (а отже, вимагала від останньої «розумної» боротьби з профспілками).

Таким чином, обговорення запиту показало, що праві, октябристи і кадети, кваліфікуючи розгром профспілки як наслідок суто кар'єристських дій, чекали від уряду засудження подібних акцій. Це дало б царизму можливість певною мірою зміцнити як свої позиції, так і позиції партій, що підтримували його, у боротьбі проти робітничого класу.

Як же відповів уряд на ці сподівання? Насамперед слід зазначити, що відповідь на поданий йому запит він дав лише через 14 місяців — 25 січня 1912 р. Отже, роз'яснення з приводу внесеної в Думу ще в листопаді 1909 р. заяви довелося чекати загалом більше двох років. Уже сам по собі цей факт є досить промовистим показником тих зусиль, що їх докладала Дума вкупі з урядом для ослаблення політичної сили запиту соціал-демократичної фракції. Викриття, які містилися в ньому, були настільки незаперечними, що царизм так і не знайшов способу їх знешкодження. Це добре видно з відповіді представника міністерства внутрішніх справ Золотарьова, який повністю

²⁰ Там же, стб. 2356.

²¹ Варгатюк П. Партії великої загін.— Дніпропетровськ, 1970, с. 111.

²² Третья дума: Стенограф. отчеты, сессия четвертая, ч. 1, стб. 2370—2371.

заперечував факт провокації, відмовлявся визнати вину і Хорольського і поліцейського пристава Стоянова²³.

Таким чином, уряд не лише виправдовував негідні дії своїх агентів, чим давав зрозуміти, що він і надалі не гребуватиме політикою провокацій щодо робітничого класу, а й відмовлявся прийняти запропоновану йому Думою допомогу для виходу з того становища, в яке він сам себе поставив.

Відданих царизмові законодавців буквально приголомшила така відповідь. Її обговорення було відкладено і відбулося тільки через тиждень — 1 лютого 1912 р. В ході дебатів октябрист Пилипенко знову намагався звести провокацію до дій окремого кар'єриста (тобто продовжував рятувати царський уряд) і вину міністерства внутрішніх справ бачив лише в тому, що воно «байдуже ставиться» до цієї справи²⁴. Однак навіть він не тільки засудив відповідь Золотарьова, а й заявив, що, коли Дума буде вислуховувати такі пояснення з приводу подібних справ, то нехай уряд не дивується, якщо кількість переконаних у його покровительстві провокаціям дедалі більше зростає. На цій підставі Пилипенко від імені фракції октябристів вніс резолюцію, в якій відзначалося незадоволення відповіддю міністерства внутрішніх справ і містилася рекомендація порушити кримінальну справу проти Хорольського²⁵.

Кадет Маклаков, як і Пилипенко, продовжував наполягати на тому, що відповідальність за вчинений злочин повністю лягає на окремого агента. Разом з тим він шкодував, що уряд не використав наданої йому Думою можливості підтвердити свої неодноразові заяви, в яких засуджувалися провокаційні дії. Тому, підтримавши октябристську резолюцію, Маклаков водночас роздратовано заявив, що представник уряду помиляється, коли вважає, ніби при такому його погляді на речі уряд і Державна дума зможуть знайти ту спільну мову, без якої «разом робити справу не можна»²⁶.

Виступ Маклакова — це справжній стогін кадетської буржуазії з приводу того, що поміщицький уряд, не прислуховуючись до її настійних порад, загострює обстановку в Росії, підриває надію заспокоїти країну за допомогою Думи, не готує належним чином свій каральний апарат для вмілої активної діяльності, необхідність у якій стала особливо відчуватися після 1910 р., коли почалося нове піднесення робітничого руху. Критичний тон кадетських виступів у лютому 1912 р. пояснювався, звичайно, ще й тим, що конституційні демократи намагалися не тільки зберегти свій вплив серед тих, хто ще продовжував вірити їх словесним фейерверкам у III Думі, а й надіялися нажити собі додатковий політичний капітал напередодні виборів у нову, IV Думу.

Чорносотенець Замисловський у своєму виступі запевняв, що він «з глибоким обуренням» ставиться до дій Хорольського, але заперечує їх злочинний характер і вважає відповідь уряду правильною²⁷.

Представник соціал-демократичної фракції Кузнецов, відкидаючи «роз'яснення» уряду як брехливі, вказав у своїй промові на те, про що вирішили промовчати як Золотарьов, так і оратори від буржуазних партій, а саме: провокація готувалася з метою за будь-яку ціну закрити профспілку, хоч вона й була легальною. Переслідування робітників-металістів, продовжував Кузнецов, тривають, оскільки вже чотири рази власті відмовляються відновити діяльність незаконно закритої в 1908 р. профспілки. «Роз'яснення» уряду настільки не відповідають дійсності, наголосив на закінчення промовець, що вони не задовольня-

²³ Там же, сессия пятая, ч. 2, стб. 1017—1019.

²⁴ Там же, стб. 1360.

²⁵ Там же, стб. 1361—1362.

²⁶ Там же, стб. 1376.

²⁷ Там же, стб. 1378.

ють не лише соціал-демократичну фракцію, а навіть ту думську більшість, яка систематично з підозрою ставилася до всіх запитів соціал-демократів²⁸.

Однак виступ Кузнецова ослабляв боротьбу соціал-демократичної фракції проти думської політики, применшував політичний успіх, якого добилися депутати від РСДРП внесенням свого запиту. Кузнецов не розкрив справжню суть і мотиви поведінки кадетів при обговоренні цього документа, не показав, що їх зовні ефектні виступи являли собою маску, за якою приховувалися такі ж злісні вороги робітничого класу, як і чорносотенці та октябристи.

Голосами октябристсько-кадетської більшості Думи була прийнята октябристська резолюція, що визнавала незадовільною відповідь уряду на пред'явлений йому запит.

Запит № 76, не тільки сприяв викриттю ще одного злочину царизму проти робітничого класу. Історія цього документа привертає увагу ще й тому, що з усіх 46 запитів з різних аспектів антинародної політики царизму та буржуазії, внесених робітничими депутатами за п'ять років існування ІІІ Думи²⁹, саме він виявився єдиним, який не лише був прийнятий Думою, а й по якому вона висловила своє незадоволення відповіддю уряду³⁰.

Таке рішення Думи, прийняте її правими фракціями, відображало наростаючий страх панівних класів у зв'язку з цілковитим крахом столипінської політики «утихомиріння» країни, відбило певною мірою незадоволення буржуазії царизмом.

²⁸ Там же, стб. 1369.

²⁹ Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва.— СПб., 1912, ч. 1, с. 192.

³⁰ Прийняття Думою такого рішення не означало, звичайно, що з голови викритих провокаторів та їх пособників упала хоча б одна волосина і що припинилося переслідування профспілок. Навпаки, доки запит № 76 проходив через думські та урядові канцелярії, соціал-демократична фракція внесла ще два запити про нові утиски робітничих спілок. Однак аж до кінця повноважень ІІІ Думи (червень 1912 р.) ці запити навіть не дійшли до обговорення на її пленумах.

РЕВАНШИСТСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ — ВОРОГИ НОРМАЛІЗАЦІЇ ВІДНОСИН МІЖ ФРН ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМИ СОЦІАЛІСТИЧНИМИ КРАЇНАМИ

В. В. СОЧНЕВ (Київ)

Внаслідок послідовної і наполегливої боротьби СРСР та інших країн соціалістичної співдружності за мир і безпеку на планеті, за утвердження в міжнародних відносинах ленінських принципів мирного співіснування в 70-х роках вдалося досягти повороту від «холодної війни» до становлення та утвердження процесу розрядки, налагодження рівноправного ділового співробітництва з капіталістичними державами, а також вжити ряд дієвих заходів щодо відвернення загрози війни.

Одним з найважливіших напрямів зовнішньополітичного курсу соціалістичних країн є послідовна боротьба за врегулювання відносин з капіталістичними державами, встановлення з ними відносин добросусідства і взаємовигідного партнерства. Успіхи, що були досягнуті на цьому шляху Радянським Союзом та іншими братніми країнами соціалізму, дали змогу розширити міжнародне співробітництво в усіх га-

лузях, поліпшити взаєморозуміння між народами, зокрема на європейському континенті. «Але,— підкреслював товариш Ю. В. Андропов,— кожен крок на шляху зміцнення миру давався і дається нелегко, вимагаючи напруженої боротьби проти імперіалістичних «яструбів». Вона особливо загострилася тепер, коли на Заході активізувалися найбільш воєвничі угруповання, чия класова ненависть до соціалізму бере гору над почуттям реальності, а часом і просто над здоровим розумом»¹.

Особливо актуальним для радянських суспільствознавців в цих умовах є завдання викриття справжніх цілей найреакційніших імперіалістичних кіл, які, маскуючись демагогічними заявами щодо піклування про захист прав людини, налагодження взаєморозуміння між народами, насправді є запеклими ворогами розрядки, прибічниками конфронтації між народами та ініціаторами гонки озброєнь. Серед них своєю реакційною позицією відрізняються різного роду реваншистські угруповання в деяких капіталістичних країнах, насамперед у Федеративній Республіці Німеччини.

Ударною силою таких об'єднань у ФРН є так звані земляцтва — відверто реваншистські організації, кожна з яких об'єднує німців, що були переселені згідно з рішеннями Потсдамської конференції в Німеччину з окремих місцевостей Польщі, Чехословаччини та Угорщини², а також біженців німецького походження з країн Східної Європи, які переселилися до західних зон окупації Німеччини, або скомпрометували себе співробітництвом з фашизмом.

Після відміни у 1948 р. США, Англією та Францією заборони на створення реваншистських організацій в своїх окупаційних зонах реакційні сили почали активно утворювати об'єднання судетських, померанських, сілезьких, східнопруських німців, цілий ряд інших земляцтв, які висували вимоги перегляду підсумків другої світової війни та відродження німецького рейху в довоєнних кордонах. Новостворені земляцтва всіляко підтримувалися імперіалістичними колами. Зростання числа «вигнаних»* навіть штучно стимулювалося, зокрема тим, що до нього відносили не тільки німців, які переселилися в основному в перші два роки після закінчення другої світової війни в західні зони окупації Німеччини, а й їх дітей, що народилися на території ФРН. У 1958 р. уряд К. Аденауєра сприяв об'єднанню реваншистських організацій в «Союз вигнаних», до якого входять нині 20 реваншистських земляцтв та інших угруповань. Так, правлячі кола ФРН домагалися штучного створення суспільної бази з метою виправдання своїх реваншистських зовнішньополітичних устремлень.

Фактично земляцтва є відвертими виразниками цілей воєнно-промислового капіталу ФРН, апологетами реваншистських та експансіоністських зазіхань його представників. Вони виконують волю тих, хто намагається нав'язати населенню ФРН та деяких інших капіталістичних країн дух реваншизму, націоналізму та антикомунізму, а також прищепити ненависть до соціалістичних держав і їх народів. У тісному співробітництві з правоконсервативним крилом в ХДС/ХСС на чолі з головою ХСС Ф.-Й. Штраусом та неофашистськими організаціями, зокрема такими, як націонал-демократична партія, націонал-демократична спілка вищої школи, німецька народна спілка та ін., керівники земляцтв (здебільшого це депутати від ХДС/ХСС у бундестазі.— В. С.) намагаються нав'язувати переселенцям ідеї про необхідність повернення на батьківщину, примусити їх виступати з реваншистськими вимогами. Багато членів «Союзу вигнаних», зрозумівши абсурдність таких вимог, не беруть участі в політичних акціях. Так, згідно з офі-

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 20.

² Див.: Тегеран — Ялта — Потсдам: Сб. документів.— М., 1967, с. 357.

* «Вигнаними» західнонімецька преса називає переселенців та біженців.

ційними даними, «Союз вигнаних» налічував у 1976 р. 2,1 млн. членів, а фактично в заходах, що їх влаштовує ця організація, брало участь менше, ніж 1,1 млн. членів³⁻⁴. В основному до цього числа входять представники середніх верств населення, які знаходяться під впливом реваншистської та націоналістичної пропаганди.

Зовнішньополітичний курс уряду В. Брандта, спрямований на визнання територіальних та політичних реальностей, що склалися в Європі, розвиток ділового та взаємовигідного співробітництва з соціалістичними країнами, викликав запеклий опір реваншистських об'єднань. Вони всіляко намагалися перешкодити ходу переговорів про урегулювання відносин між ФРН та соціалістичними країнами Східної Європи. З цією метою вони не раз зверталися з петиціями до уряду, вчиняли реваншистські зборища поблизу кордонів сусідніх держав. «Союз вигнаних» пропонував добитися утворення «вільної Німеччини» у «вільній Європі», що насамперед означало б відмову від укладання договорів з соціалістичними країнами, зміну статус-кво на європейському континенті, ліквідацію соціалізму в Східній та Південно-Східній Європі, встановлення впливу західнонімецького імперіалізму на цій території. Для досягнення цієї мети керівники реваншистських організацій закликали до створення «сильного уряду», який міг би захистити «німецькі інтереси» на міжнародній арені. Кульмінацією боротьби реакції з новим курсом стали події 1972 р., коли намагання розколоти Вільно-демократичну партію та винести вотум недовір'я уряду Брандта з метою перешкодити ратифікації Московського та Варшавського договорів зазнали поразки.

Із вступом в дію «східних договорів» * ФРН офіційно визнала існуючі в Європі кордони та зобов'язалася не висувати територіальних претензій в майбутньому⁵. Однак, незважаючи на це, реваншистські земляцтва не тільки не припинили, а, навпаки, ще більше посилили свої домагання, вступивши тим самим у суперечність з статтею 25 Основного закону ФРН, у якій говориться, що загальні норми міжнародного права є складовою частиною права ФРН, що вони мають примат над внутрідержавним правом і породжують права та обов'язки безпосередньо для громадян федерації⁶. Свої територіальні претензії керівники «Союзу вигнаних» намагаються обґрунтувати документами, з яких начебто видно, що «східні договори» не створюють правової основи для існуючих нині кордонів. До таких документів вони відносять: листи про німецьку єдність, які передали представники федерального уряду в МЗС СРСР з нагоди підписання Московського договору та уряду НДР з нагоди підписання Договору про основи відносин між НДР та ФРН⁷; спільну резолюцію бундестагу від 17 липня 1974 р.⁸; рішення конституційного суду ФРН від 31 липня 1973 р. та 7 липня 1975 р.⁹ Вони суперечать тим зобов'язанням, які офіційно взяла на

³⁻⁴ Див.: Herde G. Neofaschistische und rewanchistische Gruppierungen in der BRD. — Marxistische Blätter, 1976, № 4, S. 46.

* Двосторонні договори, укладені СРСР, ПНР, НДР та ЧССР з ФРН.

⁵ Див.: Известия, 1970, 13 серп.

⁶ Див.: Grundgesetz, Verlag C. H. Beck. — München, 1968, S. 35.

⁷ Листи з однаковим текстом, у яких, зокрема, говориться, що укладені ФРН договори «не суперечать політичній меті ФРН — прагнути встановлення такого миру в Європі, який дасть змогу німецькому народу знову об'єднатися шляхом «вільного самовизначення». (Див.: Grundsatzprogramm der Christlich Demokratischen Union Deutschlands. — Köln, 1978, S. 67).

⁸ В цьому документі «обґрунтовується» той факт, що договори з СРСР та ПНР є лише «важливим елементом» *modus vivendi*, який хоче встановити ФРН із своїми східними сусідами, що вони «не становлять правових основ для існуючих сьогодні кордонів» (Див.: Grundsatzprogramm der CDU., S. 67—69).

⁹ У рішеннях конституційного суду ФРН від 3 липня 1973 р. щодо договору Федеративної Республіки Німеччини з НДР та від 7 липня 1975 р. щодо договорів з СРСР та ПНР, зокрема, наголошується на факті існування так званого «німецького громадянства», до якого безпідставно зараховуються і громадяни НДР.

себе ФРН у «східних договорах» і, по суті, широко використовуються «Союзом вигнаних» для продовження своєї реваншистської діяльності, спрямованої на зміну статус-кво на європейському континенті. Реакційні сили ФРН вважають своїм значним успіхом прийняття названих документів, особливо спільної резолюції бундестагу, оскільки в них містяться спроби вихолостити зміст договорів ФРН з соціалістичними країнами. Так, активний діяч земляцтва, депутат бундестагу від ХДС Ф. Віттман, давши позитивну оцінку резолюції, зазначив, що «договори не підвели остаточної риси під минулим — ні в межах внутрішньої*, ні в межах зовнішньої політики...»¹⁰.

Найбільш численним і активним серед реваншистських об'єднань ФРН є «Земляцтво судетських німців», яке має гнучку організаційну структуру і підтримує тісні зв'язки з найреакційнішими неофашистськими організаціями, а також з правоконсервативною групою ХДС/ХСС. Остаточно оформлене у 1950 р., воно проголосило себе «законним представництвом судетських німців»¹¹ і поставило за мету «здійснити правове домагання батьківщини, її повернення і пов'язане з ним право національної групи та окремих співвітчизників на повернення відібраного майна та право на компенсацію, що випливає з цього»¹².

Головним напрямом своєї діяльності лідери цього об'єднання проголосили боротьбу за повернення судетським німцям «втраченої батьківщини» і здійснення ними «права на самовизначення». По суті, такі вимоги спрямовані на те, щоб ліквідувати соціалізм в Чехословаччині і перетворити її на аграрно-сировинний придаток західнонімецького імперіалізму. Зокрема, керівник земляцтва В. Бехер під правом національної групи на самовизначення розуміє утворення федеральної богомо-мораво-словацької держави під владою судетських німців. В інтерв'ю журналу «Der Spiegel» він відверто висловився за урегулювання «судето-німецького питання» на зразок мюнхенської угоди 1938 р.¹³

«Земляцтво судетських німців» стало одним з найбільш запеклих ворогів нормалізації відносин між ФРН та соціалістичними країнами Європи, воно завзято виступало проти підписання «східних договорів» та визнання післявоєнних реальностей. Одними з головних вимог цього об'єднання були: збереження права Німеччини на «відновлення довоєнних кордонів» та незвизнання недійсною мюнхенської угоди. При цьому його лідери посилались на те, що остання нібито має законну силу з точки зору міжнародного права.

Після підписання ФРН договорів з соціалістичними країнами, у яких закріплювалась непорушність кордонів та визнавалась недійсність мюнхенської угоди, земляцтво ще більше активізувало свою реваншистську діяльність. Цьому сприяла посиленна підтримка його «вимог» керівними діячами ХДС/ХСС. Виступаючи на засіданні федеральних зборів судетських німців, що відбулося в листопаді 1976 р. у залі сенату земельного уряду Баварії у Мюнхені, заступник голови урядової ради в баварському міністерстві праці та соціального забезпечення Й. Кундліх заявив, що «головне завдання в роботі Судето-німецького земляцтва — берегти, захищати та зміцнювати домагання (тобто територіальні та матеріальні претензії до ЧССР.— В. С.) там, де тільки є така можливість»¹⁴. Ці заклики знайшли деяких сво-

* Західнонімецькі дослідники і політичні діячі вважають ставлення до НДР складовою частиною своїх внутрішніх справ. У Бонні існує спеціальне міністерство внутрішнімецьких відносин.

¹⁰ Bayern-Kurier, 1972, 25 Mai.

¹¹ Цит. за: Herde G., Wagner A. Rewanchistische Politik: Einfluss, Kräfte, Gefahr.— Frankfurt a/M., 1977, S. 43.

¹² Цит. за: Международная жизнь, 1968, № 12, с. 146.

¹³ Див.: Der Spiegel, 1968, № 31, S. 22.

¹⁴ Цит. за: Herde G., Wagner A. Op. cit., S. 43.

їх прихильників. Так, на збіговиську судетських німців в червні 1976 р. у Штуттгарті голова організації «Судето-німецької молоді» Е. Ваенглер заявив: «Ми не можемо змиритися з кордонами, ...які виникли у 1945 році»¹⁵.

Свідченням розгулу неприхованого реваншизму, що його культивує судето-німецьке земляцтво, є також факт передачі останнім у грудні 1975 р. в ООН петиції, яка містила вимоги перегляду підсумків другої світової війни, територіальні претензії до ЧССР. Зокрема, в ній говорилося, що «судето-німецький народ» вимагає визнання його права на самовизначення та національну незалежність, права повернення на батьківщину та повернення втраченого майна¹⁶.

Складачі петиції, звичайно, забули згадати ті факти, на підставі яких було прийняте рішення про упорядкування переселення громадян німецької нації з різних країн у Німеччину, про активну участь судетських німців у фашистському русі та розділі Чехословаччини, про повну окупацію гітлерівцями території цієї держави і їх злочини по знищенню чеського, словацького та інших народів.

Натхненники цього «звернення» добре розуміли, що воно завчасно приречене на провал, оскільки ООН не підтримала вимоги ревізувати підсумки другої світової війни, порушити територіальну цілісність суверенної держави. Діючи таким чином, реваншисти мали цілком певні цілі. З одного боку, керівництво земляцтва намагалося розпалити антикомуністичну кампанію і нав'язати громадянам ФРН почуття ненависті до народів європейських соціалістичних країн і тим самим підірвати процес розрядки, а з іншого — дискредитувати ООН.

Особливою активністю почали відзначатися дії судето-німецького земляцтва з початку 1983 р. після приходу до влади уряду на чолі з Г. Кодем. Свої збіговиська керівники земляцтва при підтримці правлячих кіл стали проводити не тільки на території ФРН, але й за її межами. Так, у кінці травня 1983 р. у Відні — столиці нейтральної Австрії — під реваншистськими гаслами пройшов 34-й зліт судетських німців. Незважаючи на те, що пропагандистська діяльність реваншистських організацій не тільки суперечить духу та букві Державного договору про встановлення незалежної та демократичної Австрії від 15 травня 1955 р., а й повинна викликати певні санкції з боку держави, цей зліт відкрив федеральний президент Австрії Р. Кірхшлегер, який у своїй промові посередньо підтримав реваншистські вимоги керівників земляцтва¹⁷.

Хоча організаторам цього галасливого заходу й не вдалося досягти своїх цілей, зокрема зібрати очікувану кількість учасників зльоту¹⁸, все ж такого роду акції ставлять певні перешкоди на шляху мирного співробітництва народів. Зневажаючи принципи Хельсінкського заключного акту, нехтуючи договорами, укладеними з соціалістичними країнами, в тому числі й з ЧССР, керівні діячі земляцтва отрують політичну атмосферу у ФРН, нагнітають напруженість у відносинах з соціалістичними країнами.

Другим за величиною з реваншистських об'єднань у ФРН є «Земляцтво німців з Померанії», лідери якого відкрито заявляють про те, що вони не задовольняться до тих пір, доки Померанія не стане знову німецькою землею¹⁹. У 1973 р. на зборах представників земляцтва було прийнято «Маніфест померанських німців», який фактично являє собою програму зміни існуючого статус-кво в Європі, ліквідації соціалістичних країн.

¹⁵ Neue Kommentare, 1976, № 12, S. 10.

¹⁶ Ibid., 1975, № 7—8, S. 7.

¹⁷ Rude Pravo, 1983, 23 kvet.

¹⁸ В зльоті брало участь менше однієї третини запланованої кількості учасників, більшість з яких приїхала до Відня не для підтримки реваншистських вимог, а для зустрічі з своїми близькими та знайомими (Див.: Rude Pravo, 1983, 23 kvet).

¹⁹ Див.: Herde G., Wagner A. Op. cit., S. 45.

лістичного ладу в східноєвропейських країнах. Для досягнення проголошених у цьому документі цілей пропонувалося використати горезвісну доктрину «шаведення мостів»²⁰.

При цьому свої реваншистські наміри керівництво цього об'єднання подає як якусь «визвольну місію». Так, один з керівників земляцтва Ф. Швенклер писав, що «визволення» чехів і поляків від комуністичної диктатури можливе лише за умови «вільного об'єднання» Німеччини²¹.

У своїй діяльності ця організація керується «основними напрямками» політики, що їх визначив у своїй промові на засіданні представників «Земляцтва німців з Померанії» у 1976 р. голова економічної ради ХДС Ф. фон Бісмарк: «Тримати відкритим німецьке питання, збільшувати лави, використовувати будь-які зміни у зовнішній політиці для досягнення своїх цілей»²².

Запеклим ворогом нормалізації і розвитку відносин ФРН з європейськими соціалістичними країнами є «Земляцтво сілезьких німців». Воно стало одним з ініціаторів і найактивнішим учасником розгорнутої реакцією кампанії, спрямованої на зрив підписання та ратифікації «східних договорів». У травні 1972 р. в своїй заяві правління земляцтва відкрито закликала усіх його членів у майбутньому віддавати свої голоси лише тим депутатам і партіям, які виступають проти цих договорів²³.

Висуваючи територіальні претензії до ПНР, керівники земляцтва заперечують правомірність угод ФРН з соціалістичними країнами Європи, домагаються перегляду післявоєнних кордонів і відновлення Німеччини в межах фашистського рейху. Останнім часом вони йдуть на багато далі. Проголосивши перехід до активної наступальної політики в питанні про батьківщину, лідери земляцтва, зокрема його керівник Г. Хупка, домагаються не тільки зміни «східної політики» ФРН в дусі західнонімецьких реваншистських організацій, а й відкритої пропаганди офіційними органами в країні і за кордоном політики «Союзу вигнаних»²⁴.

Сілезьке земляцтво активно виступає за об'єднання усіх реакційних сил в країні для досягнення своїх цілей, намагаючись шляхом облудних заяв зв'язати інтереси різних реваншистських організацій з своїми устремліннями. При цьому воно виставляє себе в ролі захисника «загальнонімецьких» інтересів. Так, у заклику до чергового зборища сілезьких німців у травні 1977 р. в Ессені проголошувалося: «Коли ми говоримо Сілезія, ми маємо на увазі всю Німеччину. І ми не можемо уявити собі всю Німеччину без її невід'ємної частини — Сілезії»²⁵.

У ФРН діє і цілий ряд інших реваншистських організацій — «Земляцтво німців Східної Прусії», «Союз німців із середньої Німеччини», земляцтва німців з Югославії, Угорщини, Румунії, а також литовських, буковинських і бессарабських німців.

Таким чином, «Союз вигнаних», до якого входять усі ці реакційні угруповання, не є представником інтересів колишніх переселенців, як це намагаються зображати керівники земляцтва та деякі буржуазні ідеологи. Їх заяви і цілі насамперед співзвучні реакційним силам ФРН та їх покровителям. Реваншистську діяльність таких організацій не можна охарактеризувати і як «проблему покоління», як це намагаються робити деякі соціал-демократичні та ліберальні політики. Їх за-

²⁰ Neue Kommentare, 1975, № 13, S. 12.

²¹ Див.: Herde G., Wagner A. Op. cit., S. 45.

²² Ibid., S. 46.

²³ Herde G. Die Rewanchistenverbände und die Vertragswirklichkeit.— Marxistische Blätter: Sonderheft, 1972, S. 26.

²⁴ Див.: Herde G., Wagner A. Op. cit., S. 44.

²⁵ Ibid., S. 45.

яви про те, що вона зникне сама по собі із зникненням покоління «вигнаних», розраховані на те, щоб приспати пильність прогресивної громадськості як у ФРН, так і за її межами.

В реалізації своїх реваншистських зовнішньополітичних намірів у другій половині 70-х років «Союзу вигнаних» особливі надії покладав на створення так званої «об'єднаної Європи». Своїми завданнями земляцтва вважали привнесення у цей процес своїх реваншистських цілей, розпалювання антикомуністичних і антирадянських кампаній, спрямованих проти нормалізації відносин ФРН з соціалістичними країнами.

Зазначимо, що вже відразу після утворення ФРН уряд Аденауера, розцінюючи реваншистські об'єднання як ударну силу політики ревізії підсумків другої світової війни, підтримував висунуті ними «конкретні» територіальні домагання в світлі європейських завдань. Так, в декларації, яка визначає політичні і організаційні основи утворення судето-німецького земляцтва, прийнятій в грудні 1949 р., ставилося за мету підпорядкувати боротьбу за «визволення втраченої батьківщини» інтересам «християнсько-гуманістичного відродження Європи»²⁶.

В другій половині 60-х років, коли особливо чітко почав виявлятися позитивний вплив зміцнення міжнародних позицій соціалістичних держав, зокрема НДР, на співвідношення сил між прихильниками і противниками розрядки у ФРН, коли з усією очевидністю постала безперспективність політики «з позиції сили» і «холодної війни», керівники земляцтв зрозуміли, що рано чи пізно уряд країни буде змушений визнати післявоєнні реальності в Європі, а виголошені ними реваншистські цілі не можуть бути здійснені силами однієї тільки Західної Німеччини, що для їх реалізації необхідною буде допомога всього західноєвропейського союзу при підтримці США.

В своїй книзі «Виклик та відповідь — програма для Європи» (1968 р.) Ф.-Й. Штраус сформулював конкретні шляхи здійснення реваншистських цілей на європейському континенті. Він пропонував «залишити німецькі вимоги на державному рівні», а «національні прагнення винести на рівень європейської федерації», тому що Німеччина внаслідок її розколу «ще не готова до зміни статус-кво в Європі та здійснення національних прав і людських свобод»²⁷. Під здійсненням «прав» і «свобод» Ф.-Й. Штраус розумів «відродження» Німеччини в межах фашистського рейху шляхом приєднання східних територій і «стримування» соціалізму, перетворення європейських соціалістичних країн у сферу впливу західнонімецького імперіалізму. Далі, пояснюючи європейську стратегію, Ф.-Й. Штраус пропонував європеїзувати «німецьке питання», що означало повне прийняття усіма західноєвропейськими державами вимоги німців на надання «свободи» розділеній батьківщині, і розуміння Західною Європою цього питання не як націоналістичної вимоги, а як спільного європейського завдання²⁸.

З кінця 60-х років керівники «Союзу вигнаних» почали виробляти свою зовнішньополітичну лінію з урахуванням тих змін, які відбулися на міжнародній арені та у внутрішньополітичному житті ФРН. В листопаді 1969 р. на «європейському конгресі вигнаних» було створено так зване «Європейське коло», до якого, крім основних сил — «Союзу вигнаних», реваншистських земляцтв та представників правоконсервативної групи ХДС/ХСС з ФРН, увійшли також голландські, бельгійські, італійські, французькі, австрійські та шведські політики, що представляли найреакційніші закордонні організації, зокрема, Паризький демократичний центр. Не обійшлося у ньому й без представників іммігрантських організацій у ФРН, таких, як «Судето-німецько-чеський федеративний комітет».

²⁶ Neue Kommentare, 1977, № 1, S. 5.

²⁷ Ibid., 1969, № 9—10, S. 14.

²⁸ Ibid.

Ідейною основою створення цієї організації стала концепція «європейської політики» включення земляцтв з «Союзу вигнаних» в процес європейського об'єднання. Відповідальним за реалізацію цих ідей став віце-президент союзу Р. Вольнер. З 1969 р. під гаслом «нові напрями політики союзу» він почав виступати за повну європеїзацію реваншистських вимог земляцтв, а також за їх активну участь в процесі створення європейської федерації. Говорячи про необхідність термінової переорієнтації на нову політику і визначаючи її сутність, Р. Вольнер зазначав: «Ми повинні... спробувати побудувати позицію вигнаних так, щоб вона збіглася з європейськими завданнями»²⁹. Однією з важливих ланок цього реваншист вважав реалізацію завдання щодо «відбиття в концепції створення європейського союзу права на самовизначення і боротьби за батьківщину»³⁰. Під цим приховувалася вимога змінити післявоєнні кордони. Виходячи з таких позицій, реваншисти вважали своїм головним обов'язком «тримати відкритим німецьке та європейське питання».

Вже під час першого засідання «Європейського кола», яке проходило у 1969 р., реакціонери намагалися реалізувати свої реваншистські наміри, спробувавши нав'язати свої погляди західноєвропейським країнам. При цьому вони цинічно заявляли про те, що їх діяльність служить інтересам розрядки і безпеки в Європі. Намагаючись використати «Європейське коло» як трибуну для боротьби з процесом нормалізації і розвитку відносин між капіталістичними та соціалістичними країнами, у квітні 1973 р. реваншисти розіслали парламентам і урядам західноєвропейських держав заяву, в якій висувалися вимоги припинити діалог із Сходом³¹.

Активним інструментом у боротьбі реакційних кіл імперіалізму проти нормалізації відносин з соціалістичними країнами є також «Паневропейський союз»*. Проповідуючи ідеї західнонімецького реваншизму на європейському континенті, його представники отруюють міжнародну обстановку, докладають всіх зусиль для посилення конфронтації і загострення становища в Європі. В проголошених цим об'єднанням цілях ставиться завдання зміни територіальних реальностей в Європі, ліквідації соціалізму в цьому регіоні. «Для нас,— зазначав його президент О. фон Габсбург,— лінія, проведена в лютому 1945 р. в Ялті, ...не є дійсним кордоном... Ми виступаємо проти співробітництва з комуністичними країнами»³². Останнім часом західнонімецькі реваншисти докладають максимум зусиль для того, щоб перетворити «Паневропейський союз» в «народний рух за визволення Східної Європи». Однак «народні маси», що беруть участь в цьому русі, становлять лише члени «Союзу вигнаних», земляцтв та інших реваншистських організацій.

Залучаючи до союзу всі антикомуністичні сили, О. фон Габсбург і його однодумці намагаються координувати свої акції з діяльністю інших реакційних сил у ФРН. У цьому питанні велику допомогу реваншистам подають інститути вивчення Сходу. Фінансовані державою «Східна академія» в Люнебурзі, марбурзький «Йоганн-Готфрід-Хердер-інститут», мюнхенські «Східноєвропейський інститут», «Коллегіум Кароліnum» і «Судето-німецький архів», а також «Колегія вивчення богемських держав» займаються розробкою політичного, ідеологічного арсеналу і «правових основ» політики реваншистських організацій, забезпечують координацію їх діяльності. Ці установи дають конкретні пропозиції щодо більш успішного перетворення в життя концепції «європейської політики» «Союзу вигнаних» і реваншистських земляцтв. За допомогою «нау-

²⁹ Ibid., S. 15—16.

³⁰ Deutscher Ostdienst, 1969, 9. Jan.

³¹ Див.: Herde G., Wagner A. Op. cit., S. 62.

* Крайньо права, антикомуністична організація, створена в 1923 р. Відновивши свою діяльність у 1947 р. під керівництвом Отто фон Габсбурга, вона об'єднала найреакційніші реваншистські організації Західної Європи.

³² Цит. за: Herde G., Wagner A. Op. cit., S. 66.

кових» рекомендацій впливові кола у ФРН намагаються вивести зовнішньополітичну діяльність реваншистів з кризи та ізоляції.

Проголошуючи гасло: «Тільки шляхом європейського об'єднання можна повернути Прусію, Сілезію, Судети та інші території», керівники «Союзу вигнаних» жадають, з одного боку, активізувати діяльність самого об'єднання і насамперед тієї частини його членів, які лише формально належать до його складу, а з іншого — знайти собі прихильників серед тих, хто прагне до європейського об'єднання. У зв'язку з цим великі надії покладаються на участь діячів «Союзу вигнаних» та земляцтв у європейському парламенті, що обирається прямим голосуванням. Вони намагаються використати його як трибуну для антикомуністичної реваншистської та мілітаристської пропаганди, подібно до західнонімецького бундестагу.

Великої шкоди справі миру і нормалізації відносин між ФРН і соціалістичними країнами завдає мілітаристська пропаганда реваншистських об'єднань. Вони з великим піднесенням зустріли рішення Брюссельської 1979 р. сесії ради НАТО про доозброєння, покладаючи великі надії на здійснення своїх реакційних планів за допомогою американської ядерної зброї. «Традиційно» тісні зв'язки існують між реваншистськими об'єднаннями та підрозділами бундесверу. На багатьох галасливих збориськах земляцтв, де висуваються територіальні претензії до соціалістичних країн, «почесними гостями» є генерали, командири військових частин і начальники гарнізонів.

Відверта реваншистська діяльність керівництва «Союзу вигнаних» і земляцтв стала можливою завдяки підтримці і покровительству з боку найреакційніших кіл західнонімецького імперіалізму. Одержуючи мільйонні грошові внески з прибуткових надходжень федерацій та земель, реваншистські союзи, залишаючись в окопах «холодної війни», силкуються повернути хід історії. Їх існування і діяльність повністю суперечать договорам між ФРН і східноєвропейськими соціалістичними країнами, а також духові та букві Хельсінкського заключного акту³³.

Виступаючи проти об'єктивного ходу історичного розвитку, реваншистські об'єднання ФРН задалегідь прирекли свою діяльність на крах. Це переконливо довів хід успішного розвитку співробітництва та нормалізації відносин між ФРН і європейськими соціалістичними країнами в 70-х роках. Проте західнонімецькі реваншисти, виступаючи в союзі з найреакційнішими силами, ще становлять серйозну загрозу справі миру та розрядки, особливо на сучасному етапі, коли з вини імперіалістів значно загострилося міжнародне становище. Тому особливе значення для ФРН має нині згуртування всіх прогресивних сил, що борються проти політики реваншу, політики, яка намагається повернути хід історії. У авангарді цих сил виступає НКП, яка мобілізує свої зусилля на боротьбу проти одного з найреакційніших напрямів у політичному житті ФРН, вносячи великий вклад у розвиток мирного співробітництва між народами.

³³ Див.: Die Sozialistische Nachrichten, 1975, № 8, S. 15.

Д. П. ПОЙДА (Дніпропетровськ),
А. В. ОПРЯ (Кам'янець-Подільський)
**З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ
ТРУДЯЩОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ
ПРОТИ ГРАБІЖНИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ
СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ
(1906—1916 рр.)**

Питання боротьби селянських мас України проти сталинської аграрної реформи давно привертають увагу радянських істориків. Тільки в останні роки було опубліковано кілька досліджень з даної теми¹. Однак слід відзначити, що у названих працях не висвітлено боротьбу

трудящого селянства проти політики Селянського поземельного банку, який був важливим знаряддям сталинської реформи².

Цінні дані з історії селянського руху у той період дають археографічні збірники³. Однак вони містять лише кілька матеріалів, що стосуються досліджуваної проблеми.

Вивчення боротьби селян проти політики поземельного банку (1906—1916 рр.) має важливе значення для спростування концепції сучасної буржуазної історіографії, яка ідеалізує сталинську реформу.

Як відомо, остання переслідувала реакційну політичну мету — збереження економічної бази царизму — поміщицького землеволодіння. В. І. Ленін підкреслював, що уряд «...хоче прискорити повне розорення селян, зберегти поміщицькі землі, допомогти мізерній купці багатих селян «вийти на хутори», відтягати якомога більше общинної землі»⁴.

Діяльність Селянського банку у період проведення в життя сталинської реформи була підпорядкована насамперед інтересам поміщиків. Про це свідчив уже той факт, що він платив їм більше, ніж іншим продавцям землі. Так, поміщики одержували у середньому 121 крб., купці — 118, міщани — 113, а селяни — лише 64 крб. за десятину⁵.

Переважна частина земель, які розпродувалися, потрапляла до рук одноосібних хазяїв-куркулів. За 1907—1915 рр. тільки на Україні вони придбали в банку і через його посередництво 736 737 дес. землі*.

Політика Селянського банку щодо трудового селянства мала грабіжницький характер. Платежі в нього сприяли дальшому розоренню селян. У 1911 р., наприклад, частина хуторян Балтського повіту Подільської губернії була змушена продати весь зібраний врожай та робочу худобу, щоб виплатити банківську позику⁶. Аналогічна картина спосте-

¹ Лось Ф. Є., Михайлюк О. І. Класова боротьба в українському селі 1907—1914.— К., 1976; Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни.— УІЖ, 1978, № 8, с. 117—124; Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма.— М., 1980.

² Хромов П. А. Экономическое развитие России: Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции.— М., 1967; Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2-х т.— М., 1976, т. 1.

³ Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г.— июль 1914 г.: Сборник документов.— М.—Л., 1966; Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г.— февраль 1917 г.: Сб. документов.— М.—Л., 1965.

⁴ Ленін В. І. Що робиться на селі? — Повне зібр. творів, т. 20, с. 72.

⁵ Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба..., с. 46.

* Підраховано за додатками до кн.: Отчет Крестьянского поземельного банка за 1907 г.— СПб., 1909, с. 100—109, 166—171; за 1908 г.— СПб., 1910, с. 18—21, 34, 35; за 1909 г.— СПб., 1910, с. 18, 19, 32, 33; за 1910 г.— СПб., 1911, с. 18, 19, 34, 35; за 1911—1915 гг.— СПб., 1912—1916, с. 16, 17, 34, 35.

⁶ Хмельницький обласний державний архів (ХОДА), ф. 46, оп. 3, спр. 4, арк. 26, 27, 34.

рігалася у Васильківському повіті Київської губернії та в інших районах⁷.

Грабіжницька політика банку, що був великим землевласником, викликала обурення трудящих, які піднімалися на боротьбу проти неї. Форми її були найрізноманітніші. Одна з них — відмова від купівлі землі через посередництво банку, оскільки його продажні ціни здебільшого значно перевищували її справжню вартість. Наприклад, селяни Балтського повіту Подільської губернії, незважаючи на посилену агітацію царських урядовців, категорично відмовилися від такої купівлі⁸.

Аналогічні відмови трудящих селян були характерні для Правобережної й Лівобережної України в цілому⁹.

Бідняцько-середняцька маса селянства боролася проти політики банку також шляхом відмови від сплати платежів. Так, Богданівсько-Щербатівське товариство Павлоградського повіту Катеринославської губернії, яке складалося з 346 домохазяїв, придбало в 1909 р. через посередництво банку біля с. Хорошого 3206 дес. 2318 саж. поміщицької землі. Її було розподілено відповідно до грошових внесків кожного покупця. В зв'язку з цим куркулі захопили великі земельні ділянки, які досягали 27 дес. на домохазяїна, тоді як бідноті вони дісталися, відповідно, лише по 3 дес. $\frac{1}{3}$ частина членів товариства відмовилася вносити банківські платежі, що викликало серйозне занепокоєння куркулів за долю купленої землі. Це знайшло відображення в листі уповноважених товариства С. Остапенка та К. Бузова до міністра фінансів, у якому вони поставили питання про ліквідацію кругової поруки і підкреслили небажання заможних селян платити за боржників¹⁰.

Значного поширення в роки столипінської аграрної реформи набули випаси й травми на банківських землях. Тільки на Волині у 1913—1916 рр. чиновники банку дали на селян 956 позовів з цього приводу*.

Типовим прикладом цієї форми боротьби може бути виступ селян с. Шпилівка Сумського повіту Харківської губернії, який відбувся в 1909 р. Понад 70 жителів села протягом двох тижнів самовільно випасали свою худобу у лісі, який належав Селянському банку. В результаті йому було завдано збитків на суму 150 крб. Організаторів цього виступу було заарештовано й ув'язнено строком на три місяці¹¹.

У боротьбі проти банку трудяще селянство вдавалося й до більш рішучих дій, зокрема до захвату його земель. Один з таких виступів відбувся восени 1914 р. в с. Стара Сабатинівка Балтського повіту Подільської губернії. Місцеві селяни тривалий час орендували землю удільного відомства, сплачуючи за десятину по 5 крб. 55 коп. На початку першої світової війни ця земля була куплена банком, який підвищив орендну плату до 13 крб. Його чиновники відхилили прохання жителів села залишити стару плату принаймні на період війни. Тоді 13 селян на чолі з В. Жовніром самовільно захопили банківську землю, зорали та засіяли її. На місце інциденту прибули мировий посередник і балтський повітовий справник. До селян було вжито репресивних заходів: В. Жовніра, як організатора заворушення, вислали під нагляд поліції до Іркутської губернії, решту селян засудили до тюремного ув'язнення строком від одного до трьох місяців¹².

⁷ Кореневский П. Месяц в деревне : На хуторах.— Киев. мысль, 1913, 6 июля, с. 3.

⁸ ХОДА, ф. 46, оп. 1, спр. 25, арк. 162, 175, 176.

⁹ Аграрное движение в России в 1905—1906 гг.— СПб., 1908, ч. II, с. 44, 391. ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 4 д-во, 1907 р., спр. 84, арк. 118.

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 592, оп. 10, спр. 862, арк. 2, 36, 41.

* Підраховано за: Житомирський облдержархів, ф. 132, оп. 1, спр. 12706, арк. 24, 68, 123, 162.

¹¹ Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 287, спр. 2759, арк. 2—10, 13.

¹² Хмельницький обласний державний архів, ф. 228, оп. 1, спр. 8440, арк. 1, 2, 6, 7, 9, 21, 29, 50.

Загальна картина боротьби трудящого селянства України проти грабіжницької політики поземельного банку у 1906—1916 рр. відображена в таблиці 1*.

Таблиця 1

Реґіон	Кількість сіл, охоплених виступами проти банку	В тому числі			
		сіл, в яких відбулися масові виступи селян		сіл, в яких мали місце групові виступи селян	
		кількість	%	кількість	%
Правобережжя	22	16	72,7	6	27,3
Лівобережжя	6	6	100	—	—
Південь	4	4	100	—	—
По всій Україні	32	26	81,3	6	18,7

Таблиця 2

Форми боротьби селянства проти банку	Кількість сіл, охоплених виступами проти банку	
	кількість	%
Відмови від купівлі землі у банку і через його посередництво	7	21,9
Відмови від сплати платежів	4	12,5
Випаси і потрави	8	25,0
Порубки	1	3,1
Захвати землі	4	12,5
Виступи проти позичальників банку і орендаторів його землі	8	25,0
Всього	32	100

При її складанні за основу взято критерії М. Н. Лещенка, який до групових виступів відносить заворушення селян з кількістю учасників від 3 до 14 осіб, а до масових — не менш як 15¹³.

Отже, найактивнішою боротьба проти грабіжницької політики поземельного банку була на Правобережжі. Це пояснювалося тим, що соціально-економічні суперечності там на початку ХХ ст. відзначалися найбільшою гостротою у порівнянні з іншими регіонами України. Правобережні губернії на той час були центром дворянського землеволодіння. Середній розмір поміщицьких латифундій становив там 1915,4 дес.¹⁴

* Підраховано за: ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 4 д-во, 1907 р., спр. 18, ч. I, арк. 29—29 зв.; спр. 53, ч. I, арк. 92, 118—121; спр. 84, ч. I, арк. 118, 215—215 зв., спр. 85, ч. I, арк. 1—1 зв.; 1909 р., спр. 108, ч. 53, арк. 43—43 зв., 1914 р., спр. IX, ч. I, арк. 4—4 зв.; ЦДА СРСР, ф. 592, оп. 10, спр. 862, арк. 2, 36, 41; ЦДА, ф. 336, оп. 1, спр. 2502, арк. 108, 109; ф. 442, оп. 706, спр. 413, арк. 2—13, 21, 24; Житомирський облдержархів, ф. 182, оп. 1, спр. 12101, арк. 28, 29, 50—52; спр. 12259, арк. 73, 74, 77; оп. 1 дод., спр. 112, арк. 1—6, 41, 42, 69; спр. 169, арк. 2—4; ф. 226, оп. 1, спр. 40, арк. 51; Київський облдержархів, ф. 1635, оп. 11, спр. 181, арк. 1; Кіровоградський облдержархів, ф. 323, оп. 1, спр. 10, арк. 56, 57, 204; Харківський облдержархів, ф. 3, оп. 287, спр. 2759, арк. 2—10, 13; Хмельницький облдержархів, ф. 46, оп. 1, спр. 25, арк. 162, 164, 175—177; спр. 69, арк. 70, 73, 74; ф. 112, оп. 2, спр. 3584, арк. 6, 10, 11, 82, 148, 149, 322, 323, 330—333, 339—341, 434, 435, 464; спр. 3630, арк. 135; ф. 228, оп. 1, спр. 8134, арк. 1, 18; спр. 8440, арк. 1, 2, 6, 7, 9, 21, 29, 50; ф. 234, оп. 25, спр. 498, арк. 1—13; ф. 281, оп. 1, спр. 8095, арк. 56; Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г.— февраль 1917 г., с. 410—415, 457; Лось Ф. Е., Михайлюк О. Г. Класова боротьба..., с. 221; Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906—1910 гг.—СПб., 1910 г.—СПб., 1910, с. 116.

¹³ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр.—К., 1977, с. 28, 29.

¹⁴ Лось Ф. Е., Михайлюк О. І. Класова боротьба..., с. 21.

Матеріали таблиці 1 свідчать, що в період столипінської аграрної реформи на Україні домінували масові виступи проти політики банку.

За формами боротьби їх можна простежити на підставі даних таблиці 2.

Таким чином, у період проведення в життя столипінської аграрної реформи на Україні переважали активні виступи селян проти політики поземельного банку. Вони охопили 65,6% усіх сіл, що брали участь у цій боротьбі.

Як бачимо, жителі четвертої частини сіл виступали проти банківських хуторян і відрубників. Ця боротьба була складовою частиною другої соціальної війни на селі, яка помітно посилилася в роки проведення реформи.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

Санцевич А. В.

МЕТОДИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

Російською мовою. 13 арк. 2 крб.

У монографії висвітлюється методика вибору істориком теми для дослідження, складання плану, визначення структури праці, збирання і систематизації джерел, підготовки матеріалу до друку. Характеризуються основні складові частини історичного дослідження, розглядається формування висновків і узагальнень, визначення закономірностей розвитку явища, що вивчається, порушуються проблеми масштабності дослідження.

Для істориків, викладачів і студентів гуманітарних факультетів.

Панченко П. П.

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУЧАСНОГО СЕЛА.
[НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960—1983)].**

Російською мовою. 19 арк. 3 крб.

У монографії розглядаються закономірності активізації суспільно-політичної діяльності трудівників села Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. Показується зростання керівної ролі КПРС у розвитку творчої активності мас, удосконалення суспільно-політичного життя на основі рішень XXVI з'їзду КПРС, травневого (1982 р.), червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС. Розкривається багатоманітність форм суспільно-політичної практики, вклад трудящих у виконання Продовольчої програми.

Для наукових працівників, викладачів і студентів історичних факультетів, ідеологічного активу, всіх, хто цікавиться розвитком сучасного села.

Попередні замовлення на ці книги надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

Трибуна молодого автора

В. С. ЧИШКО (Бровари)

ЗРОСТАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1966—1970 рр.)

Дослідження проблеми становлення і розвитку соціалістичного способу життя—важливе завдання радянських суспільствознавців. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, прийнятих XXVI з'їздом партії, вивчення соціалістичного способу життя виділено як одне з головних напрямів дослідження в галузі суспільних наук¹. На цьому питанні загострив свою увагу червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, який вказав на необхідність «...уміло і творчо пропагувати радянський спосіб життя»².

Однією з найважливіших рис соціалістичного способу життя є активна громадсько-політична діяльність трудящих. Формування всебічно розвиненої особи, яка гармонійно поєднує у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість, передбачає разом з тим її високу соціальну активність, повсякденну участь в управлінні державними і громадськими справами. Проводячи багатогранну роботу по формуванню в трудящих села марксистсько-ленінського світогляду, КПРС, особливо після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК, здійснює цілеспрямовану діяльність по розвитку соціально-політичної активності спеціалістів сільського господарства, їх широкому залученню до вирішення завдань комуністичного будівництва на селі.

Зростання громадсько-політичної активності фахівців сприяють стрункою система державних і громадських організацій у радянському суспільстві, а також кількісні й якісні зміни в їх складі. Сільськогосподарські навчальні заклади в 1966—1970 рр. підготували і випустили 44 682 спеціаліста сільського господарства з вищою³ і 130 536 чол. з середньою спеціальною освітою⁴.

В аграрному виробництві Української РСР відбулося значне збільшення кількості дипломованих кадрів, підвищився їх професійний рівень. Якщо на 15 листопада 1965 р. чисельність спеціалістів, зайнятих у колгоспах, радгоспах, державних підсобних сільськогосподарських підприємствах, включаючи й організації по обслуговуванню сільського господарства, а також науково-дослідні установи, становили 157,5 тис. чол., в тому числі в колгоспах—81,8, радгоспах і підсобних підприємствах—38,2, то вже на 16 листопада 1970 р. їх кількість досягла, відповідно—234,2, 127,4 і 55,1 тис.⁵

Таким чином, на кінець 1970 р. більшість господарств республіки були зміцнені політично зрілими, ідейно стійкими, кваліфікованими

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 171.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 69.

³ Підраховано за матеріалами: ЦДНГ СРСР, ф. 7486, оп. 17, спр. 3666, арк. 6; спр. 4002, арк. 2; спр. 4279, арк. 1; спр. 4536, арк. 1; спр. 4796, арк. 1; спр. 3667, арк. 1; спр. 4003, арк. 1; спр. 4280, арк. 1; спр. 4537, арк. 1; спр. 4797, арк. 1.

⁴ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Стат. збірник.— К., 1973, с. 164.

⁵ Підраховано за даними: Народне господарство Української РСР в 1965 році: Стат. щорічник.— К., 1966, с. 381; Народне господарство Української РСР в 1970 році: Стат. щорічник.— К., 1971, с. 296.

й авторитетними працівниками. Це сприяло дальшому піднесенню ролі кадрів у розвитку сільського господарства України і зростанню їх громадсько-політичної активності.

Радянський спосіб життя передбачає різні форми виявлення політичної активності трудящих. Одним з дієвих напрямів є їх участь у роботі партійних, радянських і громадських організацій. У досліджуваній період збільшувалася кількість спеціалістів, які були обрані до складу Рад депутатів трудящих, де вони активно працювали. Якщо в складі депутатів Верховної Ради Української РСР у березні 1967 р. було 30 фахівців і керівників господарств, то в червні 1971 р. — 35⁶. Керівники сільськогосподарських підприємств, агрономи, зоотехніки, ветпрацівники в березні 1967 р. становили близько 11%⁷ проти 10,3% у 1965 р. серед депутатів місцевих Рад республіки⁸. Вони брали активну участь у роботі виконкомів, постійних комісій, депутатських груп і постів. Наведені дані свідчать про широке застосування висококваліфікованих кадрів у роботі органів державної влади, що сприяло дальшому вдосконаленню демократичних основ практичної діяльності Рад.

У роки п'ятирічки поряд з постійним зростанням в аграрному виробництві чисельності фахівців спостерігається посилення їх участі в суспільно-політичному житті села. Так, з 7,8 тис. спеціалістів Черкаської області, які на кінець 1970 р. працювали безпосередньо в колгоспах і радгоспах, 1160 комуністів очолювали первинні партійні організації, були членами партбюро або парткомів, 282 — входили до складу райкомів Компартії України, 1450 — працювали головами і членами профспілкових комітетів, понад 1700 — були обрані депутатами сільських, районних і обласної Ради депутатів трудящих. Необхідно також відзначити їх активну участь у громадській роботі. Так, 4050 чол. працювали позаштатними лекторами і пропагандистами, понад 2 тис. виконували обов'язки народних засідателів у судах і народних контролерів⁹.

Слід підкреслити, що високу соціальну активність виявляли кадри спеціалістів і в інших областях Української РСР. Наприклад, у 1969 р. у Бершадському районі Вінницької області в сільському господарстві працювали 540 фахівців. Там не було такої ділянки громадсько-політичного і культурного життя, до якої вони не внесли б гідний вклад. З 187 спеціалістів-комуністів понад 30 були членами і кандидатами в члени райкому Компартії України, 7 — членами його ревізійної комісії, 72 — входили до складу комітетів та бюро парторганізацій. Головний зоотехнік колгоспу ім. 12-річчя Жовтня З. В. Загоруйко був обраний депутатом обласної Ради, 14 чол. були депутатами районної і 173 — сільських Рад. Чимало з них входили до складу правлінь колгоспів, бригадних рад, бюро економічного аналізу, рад НОП та ін. Більшість вела масово-політичну і виховну роботу. 107 чол. працювали пропагандистами, 128 — лекторами, 52 — політінформаторами і 175 — агітаторами¹⁰. Таке явище було загальною закономірністю для всіх областей і районів республіки. Воно демонструвало невичерпні можливості соціалістичного ладу і сприяло дальшому розвитку нового способу життя.

⁶ Підраховано за даними: Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1967 р.: Стат. збірник.— К., 1968, с. 17; Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1971 г.: Стат. сборник.— М., 1971, с. 36, 37.

⁷ Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1967 р.— К., 1968, с. 63, 64.

⁸ Соломко Є. Т. Зростання соціальної активності трудівників села.— Львів, 1982, с. 142.

⁹ Черкаська правда, 1971, 11 лют.

¹⁰ Качур В. Райком і спеціалісти.— Під прапором ленінізму, 1969, № 11, с. 33—35.

На етапі зрілого соціалізму на селі дедалі більше зростає роль політичної освіти мас. В умовах підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудящих, посилення ролі засобів масової інформації життя вимагає від пропагандистів широкої ерудиції, творчого мислення, вміння з марксистсько-ленінських позицій аналізувати й узагальнювати складні процеси комуністичного будівництва. Відповідати цим вимогам можуть лише всебічно освічені люди. Такою категорією працівників на селі є дипломовані спеціалісти. Навчаючись у вузах і технікумах поряд з професійними знаннями вони одержують глибоку марксистсько-ленінську підготовку через систему курсів, шкіл, семінарів молодого лектора-пропагандиста, вечірніх університетів марксизму-ленінізму, факультетів громадських професій (ФГП) та ін. Так, у червні 1966 р. 252 випускники Мелітопольського інституту механізації й електрифікації сільського господарства при кафедрі марксизму-ленінізму закінчили курси пропагандистів. У 1969—1970 рр. тут також працював семінар по підготовці лекторів-пропагандистів, де навчалось 260 чол.¹¹ У 1970 р. понад 200 студентів Житомирського сільськогосподарського інституту навчалися в школі молодого лектора, 112— у вечірньому університеті марксизму-ленінізму¹².

Заняття в них проходили на високому ідейно-теоретичному і методичному рівні й безпосередньо були зв'язані з майбутньою трудовою і громадською діяльністю фахівців. Наприклад, у Харківському зооветеринарному інституті в системі ФГП у 1968/69 навчальному році було введено викладання 60-годинного курсу «Організація політико-виховної роботи на селі»¹³. Кількість слухачів, які закінчили відділення ФГП, постійно зростає. Якщо в 1968/69 навчальному році факультети громадських професій при 17 сільгоспвузах України закінчили 1708 чол., то в 1969/70 навчальному році — 2750¹⁴. Найбільший процент студентів, які на кінець п'ятирічки одержали посвідчення про закінчення ФГП, включаючи школу молодого лектора, від загальної кількості студентів стаціонарної форми навчання був у Дніпропетровському сільгоспінституті і становив — 41,6%, Кам'янець-Подільському — 30,8 і в Уманському — 29,4%¹⁵.

У процесі набуття громадської професії у майбутніх фахівців розвивалось уміння з марксистсько-ленінських позицій аналізувати й узагальнювати складні явища соціальної практики, їм прищеплювались практичні навички по підготовці і читанню лекцій, вони навчалися мистецтву спілкування з людьми, що сприяло зростанню їх громадсько-політичної активності.

Виходячи з цього, в постанові ЦК КПРС (вересень 1968 р.) «Про роботу Добринського райкому партії Липецької області» вказувалося на необхідність активніше залучати керівні кадри, сільську інтелігенцію, всіх членів партії до ідейно-політичного виховання населення¹⁶. Враховуючи ці вимоги, місцеві партійні організації, залучаючи спеціалістів до пропагандистської діяльності, відводили їм важливу роль у формуванні духовного і морального обліку трудівників села.

Втілюючи в життя рекомендації КПРС про перебудову з 1965/66 навчального року системи партійної освіти¹⁷, республіканська партійна організація провела велику роботу по вдосконаленню марксистсько-ленінського навчання комуністів і безпартійного активу, чітко розмежувала партійну, комсомольську освіту і масові форми пропаганди.

¹¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 7486, оп. 17, спр. 3591, арк. 183; спр. 4729, арк. 107.

¹² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 670, арк. 15.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 22, спр. 1866, арк. 74, 75.

¹⁴ Підраховано за матеріалами: ЦДАНГ СРСР, ф. 7486, оп. 17, спр. 4088, арк. 1—82; спр. 4371, арк. 1—84.

¹⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 7486, оп. 17, спр. 4650, арк. 8.

¹⁶ Див.: Рішення партії і правительства по сільському господарству (1965—1974 гг.).— М., 1975, с. 289.

¹⁷ Правда, 1965, 4 авг.

На засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК постійно розглядалися питання дальшого вдосконалення мережі політосвіти, підвищення ідейно-теоретичного рівня занять. Важливу роль у цій справі відіграла постанова ЦК Компартії України «Про стан політичного навчання в Кіровоградській партійній організації» (лютий 1968 р.)¹⁸.

Завдяки вжитим заходам, кількість спеціалістів народного господарства в роки восьмої п'ятирічки на Україні збільшилася на 3 тис. чол., досягнувши 57 тис. чол.¹⁹ Чисельність слухачів, охоплених політичним навчанням у той період, також зросла. Якщо в 1965/66 навчальному році їх налічувалося 2,1 млн. чол., в тому числі 1,1 млн. комуністів²⁰, то в 1970/71 навчальному році—2,7 млн. комуністів і безпартійних активістів²¹.

З числа спеціалістів сільськогосподарського виробництва виросло багато кваліфікованих пропагандистів. На високому ідейно-теоретичному і методичному рівні проводив, наприклад, заняття пропагандист школи основ марксизму-ленінізму комуніст В. І. Діброва (колгосп «Заповіт Леніна» Гадяцького району Полтавської області). У своїх лекціях він тісно пов'язував теоретичні питання з життям, з практичними завданнями господарства, широко застосовував технічні засоби пропаганди, регулярно проводив індивідуальні і групові консультації. В. І. Діброва вчив слухачів самостійно працювати з книгою, конспектувати першоджерела, усвідомлювати матеріал і вміти чітко його пояснювати. Копітка робота пропагандиста дала відчутні результати. З 25 слухачів школи виросли два Герої Соціалістичної Праці—Г. М. Скаженик та І. Ф. Савченко, 6 лекторів товариства «Знання» і 8 політінформаторів²².

З таким же успіхом працювали пропагандисти в господарствах Теплицького району Вінницької області—економіст артілі ім. Шевченка А. Ю. Семенюк, агроном колгоспу «Комунар» І. М. Дячук, агроном колгоспу «Україна» М. Г. Краснозей, інженер ордена Леніна колгоспу ім. Леніна Д. М. Соловей, бухгалтер колгоспу ім. К. Маркса С. М. Задорожний. Райком партії вивчив й узагальнив їх передовий досвід, рекомендував його всім пропагандистам²³.

Значну роботу по комуністичному вихованню молоді проводили спеціалісти сільського господарства. Кількість фахівців у складі пропагандистських кадрів колгоспів і радгоспів постійно зростала. Якщо в 1969/70 навчальному році в початковій, середній і вищій ланках комсомольської політосвіти Донецької області їх працювало 197 чол., Запорізької—301, Київської—167, Львівської—361, Ровенської—63, то в 1970/71 навчальному році, відповідно—374, 349, 760, 711 і 193²⁴.

На високому ідейно-політичному рівні, з використанням технічних засобів пропаганди проводив заняття зоотехнік колгоспу «Комуніст» Віньковецького району Хмельницької області М. Г. Тарнавський. За п'ять років роботи пропагандистом комсомольського політгуртка він зарекомендував себе здібним вихователем молоді. Виклад програмного матеріалу Микола Григорович пов'язував з життям села, завданнями колгоспного виробництва. Він часто виступав перед сільською молоддю з лекціями, брав участь у проведенні диспутів, читачьких конференцій, тематичних вечорів. За сумлінне ставлення до пропагандистської робо-

¹⁸ Комуніст України, 1968, № 3, с. 3—6.

¹⁹ Партійна освіта і життя.—К., 1971, с. 9—10; Василенко В. К. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.).—К., 1974, с. 67.

²⁰ Панченко П. П. Научные основы развития общественно-политической жизни села (на материалах Украинской ССР).—К., 1979, с. 153, 168.

²¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії України: Стенограф. звіт.—К., 1972, с. 57.

²² Зоря Полтавщини, 1971, 19 черв.

²³ Сільські вісті, 1972, 11 лип.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 628, арк. 5, 14, 16, 18, 25; спр. 626, арк. 45, 86, 124.

ти М. Г. Тарнавський був нагороджений грамотами райкому та обкому ЛКСМ України. Комсомольці області виявили йому високе довір'я, обравши делегатом XVI з'їзду ВЛКСМ²⁵.

З таким же натхненням спеціалісти сільськогосподарського виробництва працювали пропагандистами комсомольської політосвіти і в інших господарствах Української РСР. Серед них голова колгоспу ім. Мічуріна Старобільського району Ворошиловградської області Т. І. Якуб, агроном колгоспу «Победа» Кіровоградського району Кіровоградської області Л. В. Гамза, механік радгоспу «Родехівський», що на Львівщині, Л. Я. Щербатюк. Їх досвід був вивчений і узагальнений ЦК ЛКСМ України, а вони в 1970 р. були нагороджені Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР²⁶.

Активна участь спеціалістів і керівних працівників господарств у пропагандистській роботі сприяла піднесенню ідейно-політичної й економічної освіти трудящих, виконанню і перевиконанню складних завдань п'ятирічки в галузі сільського господарства.

Велику роль у розповсюдженні політичних і наукових знань, у піднесенні культурного рівня і суспільної свідомості трудящих відіграє лекційна пропаганда. Конкретність і цілеспрямованість лекцій, максимальний їх ефект значною мірою залежать від рівня підготовки лекторського складу. Такими працівниками на селі були спеціалісти, об'єднані в організації республіканського товариства «Знання», які вели активну роботу по пропаганді ленінської теоретичної спадщини і практичних завдань будівництва нового суспільства, по формуванню наукового світогляду і комуністичної моралі сільських трудівників.

За восьму п'ятирічку чисельність членів колгоспних і радгоспних організацій товариства «Знання» УРСР постійно зростала. Так, їх кількість у досліджуваній період збільшилася з 272 тис. до 300 тис. чол. На кінець 1970 р. вони були об'єднані в 12 648 первинних організацій. Половину з них становили комуністи і комсомольці, третину — жінки. Серед членів Товариства число агрономів, зоотехніків, механізаторів, директорів радгоспів і голів колгоспів зросло з 44,3 тис. до 51,4 тис., досягнувши понад 9% їх загальної кількості на Україні²⁷.

Поряд із збільшенням чисельності членів сільських організацій товариства «Знання» зростала і кількість прочитаних ними лекцій, про що свідчать дані таблиці.

Участь спеціалістів сільського господарства Української РСР
у лекційній пропаганді (в тис.)*

Тематика	Роки					
	1966	1967	1968	1969	1970	за 1966 1970 рр.
Сільськогосподарська	265,6	253,3	257,1	261,6	286,9	1324,5
Про досвід передовиків і новаторів сільськогосподарського виробництва	96,3	87,5	85,2	85,4	88,0	442,4
Економіка сільського господарства	129,2	116,8	113,4	111,2	119,8	590,4
Всього:	491,1	457,6	455,7	458,2	494,7	2357,3

* Таблиця складена за матеріалами: ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 887, арк. 7; спр. 1012, арк. 5; спр. 1105, арк. 6; спр. 1206, арк. 5; спр. 1303, арк. 6.

Наведені дані показують, що партійні організації приділяли значну увагу пропаганді спеціалістами знань з сільськогосподарської тематики, досягнень науки і передового досвіду. В цілому по республіці кожна 9-а прочитана лекція за п'ятирічку була присвячена сільському господарству, майже половина з них торкалася питань економіки аграрного

²⁵ Там же, спр. 607, арк. 5.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 607, арк. 2, 3, 7.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 2010, арк. 4; спр. 1303, арк. 2, 8, 9.

виробництва, досвіду передовиків і новаторів. Всього за роки восьмої п'ятирічки для трудівників села було прочитано понад 12,3 млн. лекцій, що становило 56,6% від загальної кількості всіх прочитаних лекцій на Україні²⁸.

Таким чином, аналіз архівних джерел дає змогу зробити висновок, що в 1966—1970 рр. постійно збільшувалася питома вага участі спеціалістів сільського господарства в лекційній пропаганді, значно поліпшився якісний склад лекторів, що в свою чергу сприяло збагаченню трудящих знаннями із суспільно-політичної і сільськогосподарської тематики, пропаганді передового досвіду, формуванню комуністичного світогляду.

З метою поширення марксизму-ленінізму серед широких мас колгоспників і робітників радгоспів фахівці використовували й інші форми масової пропаганди. Вони працювали агітаторами, політінформаторами, пропагандистами народних університетів, ленінських народних шкіл, економічних шкіл, шкіл комуністичної праці, дворічних шкіл землеробського всеобучу і підвищення кваліфікації та ін.

Вклад спеціалістів у проведення ідейно-виховної роботи на селі був високо оцінений партією й урядом. За багаторічну і плідну роботу по комуністичному вихованню колгоспників та працівників радгоспів багатьом спеціалістам і керівникам господарств було присуджено почесне звання заслуженого працівника культури Української РСР. У 1968 р. це звання було присуджено пропагандистам голові колгоспу «Росія» Рожищенського району Волинської області Й. А. Василенку, директору радгоспу «Кушугумський» Запорізького району Запорізької області М. І. Дмитренку та ін.²⁹ У 1969 р. почесним званням було відзначено 23 агітатори і політінформатори³⁰. Серед них бригадир винрадгоспу «Плодове» Бахчисарайського району Кримської області агітатор Д. Н. Бондар, агроном колгоспу «Дружба» Долинського району Кіровоградської області, політінформатор Л. Г. Малецький, голова колгоспу «Прикордонник» Ужгородського району Закарпатської області Д. Я. Балоба та ін.³¹ Майстри лекційної пропаганди республіки в зв'язку з 20-річчям створення Всесоюзного товариства «Знання» були занесені в Книгу пошани, нагороджені настільною медаллю ім. академіка С. І. Вавилова. В їх числі були заслужені агрономи УРСР Г. П. Андрієнко і лектор колгоспу «Третій вирішальний» Крижопільського району Вінницької області М. І. Новицька³².

Таким чином, існуюча широка система державних і громадських організацій на селі, збільшення кількості фахівців в аграрному виробництві республіки позитивно позначилися на зростанні суспільно-політичної активності спеціалістів сільського господарства Української РСР, участь яких в ідейно-виховній роботі сприяла піднесенню виробничої і громадської діяльності широких мас трудящих села, вихованню нової людини, комуністичних відносин між людьми, дальшому формуванню і розвитку соціалістичного способу життя.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1010, арк. 9, 17, 21, 22; спр. 1011, арк. 9, 12; спр. 1401, арк. 5—7.

²⁹ Рад. Україна, 1968, 27 верес.

³⁰ Блокнот агітатора, 1969, № 3, с. 11—12.

³¹ Правда України, 1969, 16 січ., 15 жовт.

³² Університет мільйонів.— К., 1974, с. 34.

ПРО ШЕФСТВО КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ
НАД ЧОРНОМОРЬСЬКИМ ФЛОТОМ І ДНІПРОВСЬКОЮ
ВІЙСЬКОВОЮ ФЛОТИЛІЄЮ У 1932—1941 рр.

Ю. Г. БАДАХ (Київ)

У жовтні 1922 р. відбувся V з'їзд Російської Комуністичної Спілки Молоді. На ньому з ініціативи В. І. Леніна комсомол узяв шефство над Військово-Морським Флотом. Це був акт великого політичного значення, за допомогою якого партія довірила комсомолу відроджувати і зміцнювати флот.

Важливе місце у військово-шефській роботі належить одному з бойових загонів ВЛКСМ — комсомолу України, який з січня 1923 р. має тісні зв'язки з моряками-чорноморцями, а з 1926 р. — підтримував з моряками Дніпровської військової флотилії. Особливо посилилася шефська робота в 1932—1941 рр. Саме цей період став одним з найважливіших в історії будівництва і зміцнення флоту. То були роки реконструкції народного господарства і побудови соціалізму в Радянському Союзі, період, коли фашизм почав активну підготовку до війни проти СРСР.

Враховуючи цю складну міжнародну обстановку, Комуністична партія розгорнула велику роботу по зміцненню і будівництву Робітничо-Селянської Червоної Армії, в тому числі Військово-Морського Флоту. Було вирішено створити нові флоти на Сході і Півночі, зміцнити Балтійський і Чорноморський флоти, річкові флотилії. Великі обов'язки у розв'язанні цього складного завдання КПРС покладала на комсомол.

Виконуючи настанови партії, комсомольці України активно працювали на всіх ділянках шефської роботи. Вони, зокрема, багато уваги приділяли формуванню у захисників Батьківщини високої політичної свідомості, організованості, активності і дисципліни. Широку діяльність у цій справі розгорнули виробничі колективи ЛКСМУ, що шефствували над морськими силами Чорного моря й Дніпровської флотилії. Комсомольські організації встановили тісні зв'язки з моряками. Їх активісти постійно відвідували кораблі і частини флоту, брали участь у роботі партійних, комсомольських зборів і конференцій, виступали з доповідями і повідомленнями, в яких розповідали про життя і діяльність трудових колективів. За рішенням ЦК ЛКСМУ комсомольські організації постійно, один раз у місяць направляли делегації на підшефні кораблі і в з'єднання Чорноморського флоту¹.

В свою чергу, моряки брали участь у роботі комсомольських зборів і конференцій. На Чернігівську обласну комсомольську конференцію, наприклад, було запрошено 11 делегатів-підводників Чорноморського флоту². Моряки останнього (10 чол.) брали також участь у роботі X з'їзду ЛКСМУ, що відбувся в 1937 р.³

Однією з форм шефських зв'язків була ділова переписка, що її широко здійснювали комсомольські організації червонофлотців з виробничими колективами і комітетами комсомолу. Командування, політоргани використовували ці листи у виховній роботі, розв'язанні завдань по зміцненню дисципліни й організованості, в підвищенні якості бойової і політичної підготовки моряків.

Важливою формою шефства комсомолу над флотом було вручення червоних прапорів кращим кораблям і частинам, які виконували плани бойової і політичної підготовки. Так, червоними прапорами ЦК ЛКСМУ були нагороджені бойові кораблі, крейсери «Коминтерн»,

¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 21, арк. 93.

² Молодий комунар, 1933, 10 черв.

³ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 41, арк. 34.

«Червона Україна», частина № 17 Дніпровської військової флотилії⁴.

В свою чергу, моряки вручали прапори комсомольським організаціям, які досягли високої продуктивності праці, своєчасно виконували виробничі завдання. Так, у липні 1933 р. шефський Червоний прапор крейсера «Коминтерн» був вручений Донецькому заводу ім. Сталіна⁵.

Великою популярністю в шефських стосунках користувалися радіо-переклички. Одна з таких перекличок, присвячена IX з'їзду ЛКСМУ і X з'їзду ВЛКСМ, відбулася в лютому 1937 р. Мікрофони були встановлені на крейсері «Червона Україна», підводному човні та в Будинку офіцерів флоту. Перед мікрофоном виступили представники ЦК ЛКСМУ, Політуправління Чорноморського флоту і стахановці ВМФ. З Будинку офіцерів передавали окремі номери червонофлотської самодіяльності, з Києва транслювався концерт, в якому взяли участь кращі сили столиці України⁶.

Велике значення в зміцненні шефських зв'язків мала ініціатива комсомольців Свердловського району міста Одеси про вміщення на районній Дошці пошани разом з передовиками виробництва відмінників бойової і політичної підготовки підшефних частин флоту. В свою чергу, на багатьох кораблях і в частинах ВМФ на Дошках відмінників з'являлися портрети кращих молодих виробників⁷.

Значну допомогу комсомол України подавав флоту в організації культурно-освітньої роботи. Зокрема, комсомольці республіки забезпечували моряків літературою, музичними інструментами, допомагали їм організовувати художню самодіяльність, проводили спільні вечори відпочинку, спортивні змагання. Так, у 1933 р. Харківський обком ЛКСМУ направив у підшефну бригаду крейсерів Чорноморського флоту пропагандистську групу в складі 15 чол.⁸ У розпорядження політвідділу Дніпровської військової флотилії Київський обком ЛКСМУ направив таку ж групу з 10 чол.⁹

Завдяки допомозі шефів на крейсері «Червона Україна» діяли бібліотека, в якій налічувалося 12 тис. книг, клуб, кінозал, радіовузол, оркестри духової і народної музики. Вперше у світі на палубі бойового корабля силами Харківського оперного театру була поставлена опера «Запорожець за Дунаєм»¹⁰. Все це сприяло підвищенню ідейного, наукового і культурного рівня військових моряків.

У роки довоєнних п'ятирічок одержала поширення така форма зв'язку, як підписання договорів на соціалістичне змагання між заводами, фабриками, бригадами, з одного боку і кораблями, частинами, групами, відділеннями, з другого. У травні 1933 р. такий договір заключили Сталінська комсомольська організація з своїми підшефними — об'єднаною школою Чорноморського флоту¹¹. Це сприяло забезпеченню виконання й перевиконання виробничих завдань і планів бойової й політичної підготовки, посиленню впливу робітників на червонофлотців і командирів.

Значну увагу приділяли комсомольські організації підготовці висококваліфікованих кадрів для ВМФ. Вони направляли у військово-морські навчальні заклади своїх кращих представників. Партія вимагала, щоб 100% відібраного контингенту для навчання були партійного і комсомольського складу (10% — членів і кандидатів партії та 90% —

⁴ Страницы мужества и славы.— Севастополь, 1968, с. 37; Левченко В. А., Фекличев Г. Н. Шефству крепнуть.— М., 1983, с. 18; ПА ИП при ЦК Компартии України, ф. 7, оп. 1, спр. 1251, арк. 60.

⁵ Комсомолец Донбасу, 1933, 17 лип.

⁶ Морской сборник, 1936, № 2, с. 145.

⁷ Карпов М. Ю. Юний шеф.— К., 1958, с. 34.

⁸ ПА ИП при ЦК Компартии України, ф. 7, оп. 1, спр. 1323, арк. 81.

⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 23, арк. 64.

¹⁰ Комсомолец України, 1937, 26 лют.

¹¹ Комсомолец Донбасу, 1933, 6 серп.

комсомольців)¹². Так, у 1933 р. комсомол України направив у військово-морські училища 1524 чол., у 1934 р. — 1985 чол. Активну діяльність у цій справі розгорнули комсомольські організації Київської, Харківської і Донецької областей¹³.

Комплектування флоту й училищ відбувалося також за рахунок спеціальних наборів. У 1939 р. 32 обласні і міські комсомольські організації країни мобілізували по спецнабору і направили на флот 20 тис. своїх вихованців¹⁴. Серед них було 2500 комсомольців з України¹⁵, в тому числі 600 чол. — з Київської міської комсомольської організації¹⁶.

Успіхи соціалістичного будівництва, зміцнення морально-політичної єдності радянського народу, розмах культурної революції дали змогу в 1940 р. повністю перейти від комсомольських вербувань і спецнаборів до вільного вступу на основі складання конкурсних вступних екзаменів у військово-морські навчальні заклади. Потяг молоді до навчання був таким великим, що, наприклад, на одне місце в училищах ім. Фрунзе було 13 чол., ім. Дзержинського — 25 чол., в Каспійському — 26 чол.¹⁷

В 1940 р. у країні було організовано 7 спеціальних училищ, які готували молодь до вступу у військово-морські навчальні заклади¹⁸. Два з них діяли в Києві й Одесі.

Велику роль у підготовці молоді для флоту відіграли організації Тсоавіахіму республіки. Значну допомогу останнім щодо зміцнення оборонних товариств, створення військово-морських гуртків, шкіл, клубів і загонів подавав комсомол. У 1932 р. з метою зміцнення Товариства бюро ЦК ЛКСМУ направило на відповідальну роботу в Тсоавіахім 200 чол. керівного і 500 чол. низового складу комсомольської активу¹⁹. У 1937 р. у республіці діяло 103 військово-морських загони, в яких налічувалося 5 тис. чол.²⁰. Ті, хто пройшов підготовку в цих організаціях, могли працювати на кораблях і в частинах ВМФ.

Велике значення у підготовці молоді до служби на флоті мало звернення комуністів-орденоносців Миколаївського чорноморського заводу, які 23 липня 1939 р. через газету «Советская Украина» звернулися до всіх трудящих України із закликом: «Підготуємо тисячі спеціалістів військово-морської справи!». Цю ініціативу схвалили Нарком ВМФ, IX Пленум ЦК ВЛКСМ (серпень 1939 р.), який рекомендував усім комсомольським організаціям країни створювати в приморських і приозерних районах військово-морські гуртки, яхт-клуби, водяні станції, проводити масове ходіння молоді на шлюпках, вчити її штурманської справи, радіосигнального зв'язку тощо²¹.

Виконуючи вказівку Пленуму, комсомол України під керівництвом партійних організацій почав організовувати військово-морські гуртки. Наприкінці 1939 р. в Одесі їх уже діяло 100. В них було підготовлено 113 інструкторів військово-морської справи, 845 значківців «моряк», 163 радисти і 154 рульових. У Миколаєві налічувалося 200 морських гуртків, що об'єднували 2632 чол. План підготовки спеціалістів для флоту вони виконали на 150%²².

¹² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 12, спр. 605, арк. 17.

¹³ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 102, арк. 31; спр. 1171, арк. 5; спр. 1170, арк. 17.

¹⁴ Военно-исторический журнал, 1972, № 9, с. 86.

¹⁵ XV з'їзд КП(б) України: Стеногр. звіт. — К., 1940, с. 56.

¹⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 192, арк. 63.

¹⁷ Комсомолец України, 1940, 27 лип.

¹⁸ Военные вопросы в документах КПСС и Советского государства, М., 1980, с. 213.

¹⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 19, арк. 120.

²⁰ Морской сборник, 1976, № 12, с. 8.

²¹ Товарищ комсомол: Документы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ. 1918—1968 гг. — М., 1969, с. 583.

²² Морской сборник, 1976, № 12, с. 42.

Велику допомогу в організації військово-морського навчання надавали партійні організації республіки. Так, Київська міська парторганізація провела разом з редакцією газети «Советская Украина» збори оборонного активу міста. На них були запрошені керівники міськкому комсомолу, Тсавіахіму, водяних станцій і командно-політичний склад запасу флоту²³. На зборах було вирішено організувати 45 військово-морських гуртків, які б об'єднували не менш як 1 тис. чол.²⁴

Виконуючи свої шефські обов'язки, комсомольці і молодь активно включалися в боротьбу за своєчасне виконання замовлень для флоту, організовували соціалістичне змагання між членами бригад, між бригадами, цехами і підприємствами, проводили рейди по перевірці і виконанню замовлень для ВМФ, здійснювали огляди громадського устаткування. На миколаївських суднобудівних заводах зародилася нова ініціатива проведення стахановських «днів», «тижнів», «декад». Все це сприяло підвищенню продуктивності праці, зростанню числа учасників стахановського руху тощо.

У зв'язку з різким загостренням міжнародної обстановки і небувалою гонкою морських озброєнь капіталістичних держав, Комуністична партія і Радянський уряд прийняли рішення про будівництво великого морського й океанського флоту. На 1-й сесії Верховної Ради СРСР першого скликання, що відбулася в січні 1938 р., Радянський уряд заявив: «У могутньої Радянської держави має бути відповідний їй інтересам, достойний нашої великої справи морський і океанський флот»²⁵.

Розв'язання цього завдання вимагало від комсомолу посилення і перебудови деяких ділянок шефської роботи. Комсомольці і молодь особливо велику увагу звертали на зміцнення технічного шефства, спрямованого на прискорення випуску бойових кораблів для флоту. Велику роль у цьому відіграли миколаївські суднобудівні та інші заводи України (всього 70 заводів республіки взяли активну участь у будівництві великого морського й океанського флоту). На Чорноморському суднобудівному заводі в 1939 р., наприклад, працювало 150 комсомольських бригад і дільниць, які виконували завдання на 250—300%. На заводі 61 Комунара в 1940 р. працювало 82 комсомольські бригади, які об'єднували 1870 чол.²⁶ На Київському суднобудівному заводі «Ленінська кузня» було близько 300 комсомольців-стахановців, які зміцнювали могутність флоту²⁷. За три з половиною роки третьої п'ятирічки Військово-Морський Флот отримав кораблів у 2 рази більше, ніж у другій п'ятирічці і в 18 разів більше, ніж у першій²⁸.

Великий вклад у зміцнення флоту внесли комсомольці суднобудівних заводів України. На їх долю припадало 35% усього випуску бойових кораблів²⁹. Виконуючи свої шефські зобов'язання по якісному випуску кораблів, комсомольці України створювали стахановські бригади, які виїздили в підшефні частини Чорноморського флоту і Дніпровської військової флотилії, де передавали морякам досвід опанування складною технікою. Це сприяло підвищенню бойової готовності флоту. Активну участь у цій справі брали комсомольські організації Києва, Дніпропетровська, Донецька, Миколаєва, Одеси і Харкова³⁰.

²³ Партархів Київського обкому комсомолу України, ф. 1, оп. 1, спр. 231, арк. 28.

²⁴ Коваленко Л. Г. Деятельность Коммунистической партии по укреплению ВМФ.— К., 1975, с. 56.

²⁵ Первая сессия Верховного Совета СССР первого созыва: Стеногр. отчет.— М., 1938, с. 114.

²⁶ Шляхами комсомольської слави: Довідник.— К., 1968, с. 265, 268.

²⁷ Комсомолец України, 1939, 11 серп.

²⁸ Великая Отечественная война Советского Союза: Краткая история.— М., 1970, с. 43.

²⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 1234, арк. 186.

³⁰ Комсомолец України, 1934, 12 квіт.

Крім того, комсомольці республіки подавали ВМФ і велику матеріальну допомогу. Вони робили внески на шефство над флотом, брали активну участь у суботниках, спектаклях, концертах, кошти від яких надходили на зміцнення флоту. Наприклад, у лютому 1934 р. відбувся суботник, у результаті якого Червона Армія і флот одержали від комсомолу України 2245 тис. крб.³¹ У 1935 р. ЦК ЛКСМУ виділив своїм підшефним 250 тис. крб.³² Комсомольці харківської обласної організації в 1933—1934 рр. перерахували своїм підшефним 100 тис. крб. і відправили 10 бібліотечок з політичною й художньою літературою, різний спортивний і музичний інвентар³³. Для моряків Дніпровської військової флотилії згідно з рішенням ЦК ЛКСМУ виділялися безплатні місця в суботу і неділю в три київські театри³⁴.

У військово-шефському фонді, створеному в ЦК ЛКСМУ, на 20 лютого 1939 р. налічувалося понад 1 134 тис. крб.³⁵ Обласні комсомольські організації використовували ці кошти на будівництво бойових одиниць для флоту, на культурно-побутове обслуговування, оздоровлення особового складу, придбання спортивного інвентаря, нагородження переможців бойової і політичної підготовки тощо. Тільки в 1934 р. матеріальна допомога морякам Чорноморського флоту і Дніпровської військової флотилії становила 420 тис. крб.³⁶

Комсомол України проводив велику роботу по збору коштів на будівництво дивізіонів підводних човнів ім. Ленінського комсомолу та ім. Кірова. У жовтні 1933 р. відбувся Перший Всеукраїнський зліт ударників оборони, які зобов'язалися побудувати підводний човен ім. 15-річчя ВЛКСМ³⁷. Понад 150 бойових кораблів і катерів, побудованих на кошти комсомолу і молоді країни, громили ворога у роки Великої Вітчизняної війни.

Комсомол України брав також активну участь у будівництві укріплених районів Північно-Західного узбережжя Чорного моря. В 1934 р. ЦК ЛКСМУ направив туди 228 чол.³⁸ Понад 300 комсомольців було направлено на будівництво військово-морської бази — Севастополя³⁹.

Таким чином, шефська робота комсомолу України сприяла зміцненню обороноздатності флоту, формуванню у моряків високих морально-політичних і бойових якостей, виховувала трудящих у дусі любові й поваги до Військово-Морського флоту.

³¹ Партархів Миколаївського обкому комсомолу України, ф. 81, оп. 1, спр. 70; арк. 193; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 121, спр. 604, арк. 5.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1370, арк. 40.

³³ Там же, спр. 1323, арк. 82.

³⁴ Там же, спр. 742, арк. 5.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ Комсомолец України, 1933, 1 листок.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1007, арк. 28.

³⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 239, арк. 23.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Після завершення Великої Вітчизняної війни відомий радянський педагог Василь Олександрович Сухомлинський викладав у Павлівській середній школі історію. Приступаючи до роботи в складних повоєнних умовах, комуніст, політрук-фронтвик В. О. Сухомлинський був глибоко переконаний, що цей предмет відкриває особливо широкі можливості в справі формування радянського громадянина, патріота соціалістичної Вітчизни, виховання молоді на героїчних традиціях народу.

Як би не склалася доля нашого вихованця в майбутньому, говорив В. О. Сухомлинський, він обов'язково повинен у роки дитинства, отрочтва і юності з відкритим серцем і чуйною душею пройти всіма шляхами і стежками соціалістичної Вітчизни. «Бути громадянином вже за шкільною партою, — писав Василь Олександрович у книзі «Як виховати справжню людину», — значить особисто зацікавлено знати Радянську Батьківщину — її славне минуле, героїчне сучасне й величне майбутнє. Бачити сучасність очима патріота-ленінця може лише той, хто всією душею любить Батьківщину. Хто перестраждав її стражданнями і переболів її болями, хто почуває себе часточкою народу»¹.

Своїм досвідом викладання історії В. О. Сухомлинський поділився вже тоді на сторінках «Учительской газеты»². Основні положення тієї статті, яка була вміщена під рубрикою «Досвід кращих», Василь Олександрович розробив згодом у пізніших своїх працях. Ми вважаємо за доцільне розглянути їх у даній статті, незважаючи на сорокарічний період, що пройшов з того часу. Своєрідність застосування В. О. Сухомлинським дидактичних принципів і методів навчання, безперечно, збагачить арсенал навчального і виховного впливу на учнів сучасного вчителя-історика.

Успіх будь-якого уроку, вважав В. О. Сухомлинський, залежить насамперед від підготовки до нього. Ось чому він ретельно готувався до кожного з них, використовуючи при цьому твори класиків марксизму-ленінізму, історичні документи, художню літературу. Великою підмогою в цьому була його особиста бібліотека, в якій налічувалося тоді близько 9 тис. книжок. Готуючись до уроків, Василь Олександрович складав докладні конспекти, ретельно обдумував зміст матеріалу, передбачав нормування часу, визначав можливі запитання учнів. Не залишити жодного з них без уваги — було правилом у його роботі.

Вивчення історії В. О. Сухомлинський завжди тісно пов'язував з політикою Комуністичної партії і Радянської держави, з сучасним життям країни, міжнародним становищем. «Я прагну вести викладання історії так, — писав В. О. Сухомлинський, — щоб воно було пройнято духом партійності, щоб усі історичні факти, події, явища, що вивчаються, перш за все виховували в школярів правильний, науковий світогляд, правильні погляди на розвиток природи і суспільства»³. Усі його учні система-

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах.— К., 1976, т. 2, с. 355—356.

² Сухомлинський В. Заметки преподавателя истории.— Учительская газ., 1949, 5 окт.

³ Там же.

тично читали газети. За дорученням учителя вони робили тематичні конспекти газетних статей, реферати з питань внутрішнього і міжнародного становища. Ось назви окремих з них: «Агресивна політика США в Латинській Америці», «Демократичні перетворення в країнах народної демократії», «Національно-визвольний рух народів Азії» тощо. Потім учні виступали з повідомленнями на ці теми. Все це привчало їх до самостійної роботи, розвивало мову, сприяло вихованню культури розумової праці, активізації процесу мислення.

В. О. Сухомлинському належить певний внесок у розробку питання про формування в учнів світоглядних понять у ході вивчення курсу історії, прийомів використання навчальних посібників, у вдосконалення методів навчання в цілому. Найважливішою професійною якістю вчителя історії він вважав вміння використовувати виховні можливості предмета. «Якщо тільки вчитель — справжній вихователь, — писав Василь Олександрович, — тоді його слово — не безпристрасний «вклад матеріалу», а звернення до свідомості й серця дітей. Що б не вивчалось на уроці, але, коли йдеться про суспільство, народ, державу, класову боротьбу, людину, ідеологію, боротьбу прогресивного проти реакційного, художнє втілення думок і пристрастей, слово вчителя має бути зверненням до думки й сумління, закликом, світлом, яке осяває сучасність»⁴. Саме в активному впливі матеріалу, що вивчається в курсі історії, не тільки на розум, а й на почуття вихованця вбачав В. О. Сухомлинський один з проявів виховного ефекту історичних знань: «Учитель-вихователь розповідає, наприклад, про давно минулі події так, що його слухач-вихованець, переносячись в минуле, ніби відчуває себе і рабом, прикутим до трієри, і гордим, вільним воїном армії Спартака, і торжествуючим переможцем — мучеником науки Джордано Бруно, якого ведуть на страту»⁵.

Різноманітний і надзвичайно повчальний матеріал для виховання в учнів діалектико-матеріалістичного світогляду і соціалістичних норм моралі дає вчителю історія нашої Батьківщини. В. О. Сухомлинський, як уже відзначалося, підкреслював виняткову важливість уроків громадянського піклування про інтереси народу. Треба, говорив він, щоб кожен учень «...переболів, перехвилювався, перестраждав за те, що особисто його ніби не стосується»⁶. Тільки тоді він буде не тільки «знати» і «запам'ятовувати», він буде жадібно вбирати в себе знання про нашу соціалістичну Вітчизну, глибоко переживати їх. «Для людини, яка до 17—18 років сидить за партою, для якої створення матеріальних і духовних благ стане основною діяльністю у майбутньому, — писав Василь Олександрович, — знання про Батьківщину повинні бути не просто певним колом фактів і висновків, що підлягають «засвоєнню». Наш вихованець стає громадянином тільки тоді, коли він живе долею Вітчизни, коли він з гордістю, хвилюванням і захопленням читає і перечитує кожний рядок героїчної історії радянського народу»⁷.

В. О. Сухомлинський звертав особливу увагу вчителів на необхідність розкриття тих ідей, характер яких зумовлений специфікою науки, що викладається. «...Виховна роль історії як навчального предмета, — писав він, — цілком здійснюється тільки тоді, коли під час вивчення багатьох конкретних фактів, подій, явищ розкриваються такі провідні ідеї предмета, як залежність виробничих відносин від продуктивних сил; вирішальна роль народних мас у соціальному прогресі; боротьба передового, прогресивного проти реакційного, відживаючого; непримирненість інтересів експлуатованих і експлуататорів; класова боротьба як рушійна сила суспільного прогресу в експлуаторському су-

⁴ Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах. — К., 1976, т. 1, с. 117.

⁵ Там же.

⁶ Там же, с. 146.

⁷ Там же, с. 147.

спільстві; боротьба експлуатованих проти експлуататорів як вищий прояв гуманізму; любов трудового народу до Батьківщини і ненависть до іноземних загарбників та поневолювачів; неминучість перемоги комунізму в усьому світі; вирішальна роль творчості народних мас, керіваних Комуністичною партією, у перемозі комунізму»⁸.

Формування світоглядних переконань, вважав В. О. Сухомлинський, великою мірою залежить від того, наскільки переконливо зуміє вчитель подати факти, події, явища історії у світлі цих ідей. Він рішуче виступав проти поверхової ілюстративності у навчанні, заучування готових висновків. Дбаючи насамперед про формування ідейних переконань, від яких залежить активна життєва позиція учня, він підкреслював важливість глибокого усвідомлення ним сутності фактів, явищ, подій, з яких зроблено висновок⁹. Щоб досягти цього, виклад матеріалу треба робити яскравим, емоційним, захоплюючим. Факти мають відображати колорит тієї епохи, про яку йде мова.

Факти, події, явища повинні підводити учнів до розуміння ідеї, до того ж зовсім не обов'язково багато говорити про неї. Вона повинна осмислюватися, переживатися як боротьба конкретних осіб за світлі ідеали людства. Думка про необхідність «олюднення» історії звучить у багатьох творах В. О. Сухомлинського. «Якщо учень відчуває образ живої людини на уроці історії, — підкреслював він, — якщо ідеї розкриваються перед ним у плоті й крові, якщо вчитель найменше говорить про ідеї, а ідея усвідомлюється, переживається як пристрасна боротьба живої людини за щастя, учень ніколи не буде байдужим «споживачем знань» — йому буде не байдужий наслідок тієї чи іншої історичної події, він співчуватиме добру і ненавидітиме зло»¹⁰.

Для цього, підкреслював Василь Олександрович, необхідно при підготовці і викладі матеріалу бачити перед собою не абстрактного, а конкретного учня з його духовним світом і віковими особливостями. Це один з принципів радянської дидактики. «Про що б ви не розповідали своїм вихованцям, — писав В. О. Сухомлинський, — про повстання рабів під проводом Спартака чи про двірцеву змову проти російського імператора Павла, про таємну кухню підготовки другої світової війни чи про героїчну Сталінградську битву, — завжди звертайтеся безпосередньо до духовного світу конкретного підлітка, юнака, дівчини»¹¹.

Великого значення Сухомлинський надавав реалізації в ході викладання історії одного з найголовніших дидактичних принципів — свідомості, активності і самостійності учнів у навчанні. Учні повинні не споживати готове, а добувати знання. Треба вчити їх бути мислителями і трудівниками, підкреслював Василь Олександрович. При аналізі того чи іншого історичного явища необхідно звертати головну увагу на розкриття його причин. Це сприяє свідомому й міцному засвоєнню матеріалу, привчає учнів робити висновки і узагальнення.

У цьому зв'язку В. О. Сухомлинський надавав великого значення постановці проблемних питань, застосуванню припущень. Цінність цього прийому полягає в тому, що він спонукає учнів до роздумів. При цьому дуже важливо, на думку В. О. Сухомлинського, щоб учні формально не повторювали того, що говорив учитель, або того, що вони читали в підручнику. Наприклад, вивчаючи тему «Падіння кріпосного права в Росії», учитель розповідав про факти і закономірності історичного процесу. Жодна відповідь учня (під час перевірки знань на узагальнюючих уроках) не повторювала того, що вони чули, а потім читали. Ось окремі запитання, на які відповідали учні на уроках історії:

⁸ Там же, т. 2, с. 112.

⁹ Там же, с. 113.

¹⁰ Там же, т. 4, с. 223.

¹¹ Там же, т. 2, с. 632.

Чому неможливо було зберігати далі кріпосне право в Росії? Що сталося б, якби царизм не звільнив селян від кріпосної залежності? Як розвивалося б при цьому виробництво? Які суспільні сили і групи були зацікавлені в збереженні кріпосного права і які — в його ліквідації? Чому? Який можна зробити висновок про місце тієї чи іншої соціальної групи в суспільній боротьбі на підставі ставлення їх до питання про звільнення селян? Чому після реформи в Росії збереглися залишки кріпосництва, хто був зацікавлений у їх збереженні? Позиції яких класів посилювалися у зв'язку з реформою 1861 р.? Як розуміти слова Некрасова: «Порвався цеп великий, порвався і ударив одним кінцем по панові, другим по мужику»? Таким чином, знання виявлялися не в простому відтворенні фактів і закономірностей, а в ході аналізу, порівняння¹².

Такий спосіб опанування знань, відзначав В. О. Сухомлинський, сприяє поглибленому вивченню матеріалу, виключає механічне запам'ятовування, зубріння, виховує в учнів інтерес до навчання¹³.

Важко переоцінити роль знань, які добуваються самостійними розумовими зусиллями учнів, через осмислення і узагальнення ними численних фактів, подій і явищ. Приділяючи багато уваги формуванню в учнів навичок самостійної роботи, В. О. Сухомлинський підкреслював, що читання підручника, хрестоматії, робота з історичним документом «є тільки формою розумової праці, способом досягнення мети, а сама мета полягає в дослідженні, в аналізі тих причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей, які ніби приховані, не освітлюються прямо»¹⁴.

Нітрохи не применшуючи, а, навпаки, наголошуючи на важливості засвоєння учнями великого фактичного матеріалу, передбаченого шкільною програмою з історії, В. О. Сухомлинський категорично виступав проти механічного заучування ними дат і подій¹⁵. Це веде, підкреслював він, до розриву між історичною освітою і вихованням. Повноцінна розумова праця учнів, писав Василь Олександрович, полягає у глибокому осмислюванні ними закономірностей історичного процесу, свідомому вивченні фактів минулого в їх системі та взаємозв'язку між місцем і часом.

В. О. Сухомлинський проілюстрував це на прикладі теми «Нідерландська буржуазна революція». Під час її вивчення вирішальне значення має розуміння учнями ряду закономірностей, зумовлених багатьма історичними явищами, які ніби не пов'язані з конкретними подіями. Такими закономірностями є, зокрема, зародження елементів капіталістичного способу виробництва в надрах феодалізму, підвищення продуктивності праці й посилення експлуатації на мануфактурах, використання буржуазією незадоволення народних мас для боротьби проти феодального ладу в своїх класових інтересах тощо. «Чим глибше розкрив учитель ці закономірності на живих фактах Нідерландської революції, — пише В. О. Сухомлинський, — тим менша потреба запам'ятовувати всі факти, деталі, подробиці. Поняття про перелічені закономірності зберігаються в пам'яті без заучування, в силу своєї логіки, вони такі, що їх неможливо не запам'ятати»¹⁶.

Така методика допомагає учневі, спираючись на вже здобуті знання, міцно засвоювати новий фактичний матеріал: «Після Нідерландської буржуазної революції учневі доводиться вивчати багато буржу-

¹² Див.: Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах.— К., 1977. т. 5, с. 225—226.

¹³ Див.: Сухомлинський В. Главное — качество урока.— Учительская газ., 1950, 11 нояб.

¹⁴ Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах, т. 5, с. 60.

¹⁵ Див.: Сухомлинський В. Этюды о коммунистическом воспитании.— Народное образование, 1967, № 4, с. 47.

¹⁶ Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах, т. 5, с. 224.

азних революцій, і кожного разу знання перелічених закономірностей поглиблюються, якщо вчитель не ставить мету — завчити матеріал про кожну конкретну революцію,— писав Василь Олександрович.— І чим глибше знання загальних закономірностей, тим краще орієнтується учень у конкретних фактах, тим краще він знає їх, але знає без заучування. **Завдяки цьому учневі тим легше вчитися, чим більше він знає»**¹⁷. Цей приклад є зразком розв'язання складної дидактичної проблеми — системності і послідовності в навчанні. Водночас це і приклад реалізації принципу міцності знань, умінь та навичок.

В методичному арсеналі вчителя-історика В. О. Сухомлинський особливо виділяв розповідь, бесіду, лекцію¹⁸. До цього переліку форм навчання слід додати і уроки-конференції. Висвітлюючи досвід проведення їх у Павлівській середній школі, В. О. Сухомлинський писав: «Виховна цінність цих уроків полягає в тому, що особистий життєвий досвід учнів, які стоять на порозі моральної зрілості, як би оцінюється з точки зору високих ідей»¹⁹.

Великого значення надавав В. О. Сухомлинський позакласній роботі з історії. У його працях узагальнено значний досвід проведення історичних вечорів, читань, диспутів, бесід, організації історичних бібліотечок, шкільних музеїв, роботи гуртків, лекторіїв тощо²⁰. Всі ці форми позаурочної роботи мають великий освітній і виховний потенціал. Вони дають вчителю широкі і різноманітні можливості впливу як на формування комуністичної моралі й ідейних переконань учнів, так і на розвиток їх інтересу до предмета — неодмінної умови підвищення якості навчання.

В. О. Сухомлинський широко використовував на уроках місцевий матеріал, всіляко залучав учнів до краєзнавчої роботи. Це, підкреслював він, важливо не тільки для ілюстрування, конкретизації загального курсу історії, а й для виховання в молоді любові до рідного краю. «На території нашого району, — писав він, — знаходяться місця, де відбувалась битва Богдана Хмельницького з поляками. Збереглися руїни порохового заводу, де в 1640—1650 рр. виготовлявся порох для запорізького війська. Члени історичного гуртка провели екскурсію по цих місцях. На місці учні зробили записи та замальовки»²¹.

Розповідаючи про організацію в Павлівській середній школі пошукової роботи гуртківців по вивченню історії місцевого колгоспу, В. О. Сухомлинський відзначив, що вона відіграла велику роль у підвищенні ідейно-політичної підготовки учнів. «Знайомлячись за розповідями живих свідків з колективізацією, — писав він, — учні глибше засвоюють зміст таких понять, як класова боротьба, ліквідація куркульства як класу»²².

В. О. Сухомлинський завжди враховував відносність грані між історією і сучасністю. Він прекрасно розумів реальність минулого, його нерозривність із сучасною соціально-політичною практикою. «Що б не вивчали школярі на уроках історії, літератури, суспільствознавства, якою б далекою від сучасності не була подія, про яку розповідає вчитель, їхні думки завжди звернені до сучасності, до проблем, що хвилюють весь народ, — таке одне з правил нашого виховання в процесі

¹⁷ Там же, с. 225.

¹⁸ Див.: Резнік А. Б. В. А. Сухомлинский о преподавании истории. — Преподавание истории в школе, 1981, № 2, с. 73.

¹⁹ Сухомлинский В. А. Воспитание патриотизма у школьников. — М., 1959, с. 29—30.

²⁰ Див.: Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах, т. 1, с. 416, 492—494, 612; т. 2, с. 491—492; т. 4, с. 230—231; т. 5, с. 266—268; та ін.

²¹ Сухомлинский В. Заметки преподавателя истории. — Учительская газ., 1949, 5 окт.

²² Сухомлинский В. Изучаем историю своего колхоза. — Учительская газ., 1951, 11 апр.

навчання»²³, — писав Василь Олександрович у монографії «Павлиська середня школа».

Добиваючись від своїх вихованців глибокого засвоєння законів розвитку суспільства, впевненості у поступальному русі історичного прогресу до комунізму, В. О. Сухомлинський надавав винятково великого значення формуванню в них внутрішньої потреби жити і діяти у відповідності з цими законами, творчо застосовувати здобуті знання. Необхідно, підкреслював Василь Олександрович, щоб на уроці історії формувалась ідейно переконана, готова до праці і подвигу особистість борця за ідеали комунізму. «Таємниця педагогічної майстерності у викладанні історії полягає в тому, щоб людині, яка оволодіває знаннями, вдихнути душу борця»²⁴, — писав він.

Науково-педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського містить широкий і надзвичайно корисний матеріал для вдосконалення форм і методів викладання історії в школі. Його використання сприятиме розв'язанню головного завдання, що стоїть перед сучасною радянською системою народної освіти, — підвищенню якості навчання і комуністичного виховання молоді.

Г. В. СТРЕЛЬСЬКИЙ (Київ),
В. М. АБАІМОВ (Київ)

²³ Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах, т. 4, с. 223.

²⁴ Там же, т. 2, с. 633.

ВИСОКІ НАГОРОДИ БАТЬКІВЩИНИ

(До 40-річчя встановлення
орденів Слави і «Перемога»)

орденів Слави і «Перемога». В Указі відзначалося: «Орденем Слави нагороджуються особи рядового і сержантського складу Червоної Армії, а в авіації й особи, які мають звання молодшого лейтенанта, що виявили в боях за Радянську Батьківщину славні подвиги хоробрості, мужності й безстрашності!»¹.

Статутом ордена Слави чітко визначалося, за які саме подвиги в бою воїни різних родів військ могли бути представлені до високої нагороди. Для цього необхідно було, увірвавшись першим в розташування противника, особистою хоробрістю сприяти успішному результату бою; знищити з особистої зброї від 10 до 50 солдатів і офіцерів противника; в бою вивести з ладу не менш як два танки; особисто захопити в полон ворожого офіцера; стрімко увігнавшись на танку в колону противника, зім'яти її і продовжувати виконання бойового завдання; для льотчика-винищувача — знищити у повітряному бою від 2 до 4 літаків-винищувачів противника або від 3 до 6 літаків-бомбардувальників і т. п. (всього Статутом передбачалося 32 різних подвига).

Нагородження орденом Слави здійснювалося послідовно: III, II і I ступеня. Отже, повні кавалери цього ордена багаторазово здійснювали яскраві подвиги безпосередньо у фронтовій обстановці. Повним кавалерам ордена Слави надавалися звання: рядовим, ефрейторам і сержантам — старшини, старшинам — молодшого лейтенанта, молодшим лейтенантам в авіації — лейтенанта.

Орден Слави являє собою злегка опуклу п'ятикутну зірку. Посередині в колі — рельєфне зображення Кремля і Спаської башти. Вздовж внутрішнього края кола — лавровий вінок, а в його нижній частині — червона емалева стрічка з написом «Слава». На зворотному боці ордена — напис: «СРСР» і порядковий номер орденського знака.

Орден Слави I ступеня виготовляється із золота, II ступеня — із срібла, а коло із зображенням Кремля і Спаської башти — позолочено, III ступеня — повністю із срібла. Орден усіх ступенів носять на шовковій муаровій стрічці оранжевого кольору з трьома чорними повздовжніми смужками.

Право нагородження від імені Президії Верховної Ради СРСР надавалося: орденом III ступеня — командирам корпусів і дивізій, II ступеня — командуючим фронтами і арміями, I ступеня — тільки Президії Верховної Ради СРСР.

Першими, ордена Слави III ступеня були удостоєні воїни 1-го Українського фронту сержанти Никитін, Поданєв, Савіних, молодший сержант Ткачов, ефрейтор Хоптяр і рядовий Кудряков. Всі вони були наводниками протитанкових гармат. В одному з боїв Никитін знищив 2 ворожих танки і 4 солдатів, а Поданєв підпалив 2 танки і знищив 20 фашистів². Серед авіаторів одними з перших були удостоєні цієї нагороди льотчики-штурмовики молодші лейтенанти Алієв і Чернець, повітряний стрілець Іл-2 старшина Худоян, льотчик-винищувач Кулинич³.

Вже 22 липня 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденом Слави I ступеня ефрейтора М. Т. Питеніна і старшого сержанта К. К. Шевченка, які відзначилися при визволенні Білорусії⁴. Митрофан Трохимович Питенін, сапер, в одну з листопадових ночей 1943 р. під сильним вогнем противника зробив прохід у проволочному загородженні для наступаючих і сам вступив у бій. Незважаючи на поранення, він самовіддано продовжував битися з ворогом. За цей подвиг відважний воїн

¹ Правда, 1943, 9 нояб.

² Красная звезда, 1970, 26 апр.

³ Красная звезда, 1943, 15 дек.

⁴ Советская военная энциклопедия, т. 6, с. 106.

був нагороджений орденом Слави III ступеня. В ніч з 5 на 6 лютого 1944 р. М. Питенін знову відзначився і був удостоєний ордена Слави II ступеня. А невдовзі «за зразкове виконання бойових завдань командування на фронті боротьби з німецькими загарбниками і виявлені при цьому доблесть і мужність» Президія Верховної Ради СРСР нагородила його орденом Слави I ступеня⁵.

Костянтин Кирилович Шевченко, який до війни був робітником радгоспу на Харківщині, на фронті виявив себе як мужній і винахідливий розвідник. На його бойовому рахунку було кілька ворожих «языків», у тому числі командир фашистського полку. Влітку 1944 р. очолювана ним група розвідників зберегла міст, який фашисти намагалися висадити у повітря⁶.

М. Питеніна і К. Шевченка Батьківщина першими нагородила орденом Слави I ступеня. Але обидва героя загинули, не встигнувши одержати високі нагороди.

Золотий орден Слави I ступеня з порядковим номером 1 було вручено командирі взводу 63-ї гвардійської стрілецької дивізії Ленінградського фронту старшині Миколі Андрійовичу Зальотову. Механік електростанції з Сердобська Пензенської області молодший командир запасу М. Зальотов прийшов до военкомату на другий день війни, не очікуючи повістки. За героїчні подвиги при захисті Ленінграда його було нагороджено орденами Вітчизняної війни II ступеня і Червоної Зірки. А в 1944 р. його груди прикрасили три ордени Слави. Першим з них він був нагороджений у січні 1944 р., коли в ході боїв за повне зняття блокади з міста відділення, яким командував Зальотов, кинулося у рукопашну, знищило фашистів, які закріпилися в доті, і тим самим відкрило шлях роті, що наступала. Орден II ступеня він одержав у лютому того ж року за те, що під час атаки на західному березі Нарви із своїм взводом прорвався в тил гітлерівців і знищив кілька десятків ворогів⁷. Ордена Слави I ступеня М. А. Зальотова удостоєно 4 жовтня 1944 р. за особисту хоробрість і воєнну майстерність в одному з боїв на Карельському перешийку, коли він замінив загиблого командира роти і забезпечив успіх в бою. Згідно із Статутом, йому було присвоєно звання молодшого лейтенанта. Коли закінчилася війна, Микола Андрійович повернувся у свій рідний Сердобськ, де багато років працював начальником електростанції. Згодом земляки героя назвали його ім'ям одну з вулиць міста.

Орден Слави I ступеня, на зворотньому боці якого позначений порядковий номер 2, було вручено командирі відділення автоматників тієї ж 63-ї гвардійської дивізії Віктору Сергійовичу Іванову. Він брав участь у запеклих боях на Синявинських висотах, Воронячій горі, Нарвському плацдармі. Учасник Параду Перемоги В. С. Іванов повернувся в Орехово-Зуєво, де він працював раніше, і став офіцером міліції⁸.

У героїчній когорті повних кавалерів ордена Слави — 4 відважні радянські жінки⁹. Серед них стрілець-радист 99-го окремого розвідувального авіаполку гвардії старшина Надія Андріївна Журкіна (Київ). У 87 успішних вилітах свого екіпажу брала участь московська студентка. Її спостережливість і холонокровність допомагали екіпажу виконувати бойові завдання. В одному з вилітів вона збила фашистський винищувач.

Санінструктор Мотрона Семенівна Нечепорукова (Ноздрачова) за два останні роки війни з 100-м гвардійським стрілецьким полком пройшла від рідного села Вовчий Яр, що на Харківщині, до Берліна. Переправившись разом із стрілецьким підрозділом на західний берег Вісли, тільки за 2 перших дні боїв вона подала допомогу 26 пораненим. При форсуванні Одера знищила кількох гітлерівців, винесла з поля бою 51 пораненого воїна. На західному березі Одера і при штурмі Берліна врятувала 78 бійців і командирів¹⁰.

Коли снайпера старшину Ніну Павлівну Петрову було представлено до ордена Слави III ступеня (березень 1944 р.), на її бойовому рахунку було 23 знищених фашисти, а вже у серпні, коли її нагородили орденом Слави II ступеня, цей рахунок збіль-

⁵ Красная звезда, 1973, 8 нояб.

⁶ Там же; Трибуна трудящих (орган Харківського РК Компартії України), 1972, 12 лют.

⁷ Правда, 1970, 25 апр.; Ленинское знамя (газета Краснознаменного Киевского военного округа), 1972, 9 мая.

⁸ Правда, 1970, 25 апр.; 1973, 9 нояб.

⁹ Див.: Микора В. Женщины — кавалеры ордена Славы. — Военно-истор. журнал, 1976, № 3, с. 51—56.

¹⁰ Правда, 1973, 3 окт., Красная звезда, 1976, 27 авг.

шився ще на 12 гітлерівців. Особливо відзначилася Н. П. Петрова в період боїв за Ельбінг. До лютого 1945 р. вона знищила 100 ворожих солдатів і офіцерів. У поданні до ордена Слави I ступеня командир полку відзначав: «Тов. Петрова — учасниця всіх боїв полку; незважаючи на похилий вік (52 роки), вона витривала, мужня і відважна, час перепочинку від боїв використовує для вдосконалення свого мистецтва снайпера і навчання особового складу..., вона підготувала 512 снайперів»¹¹. Але одержати високу нагороду Н. П. Петрова не встигла — вона загинула в бою 1 травня 1945 р.

Кулеметниця 16-ї Литовської стрілецької дивізії сержант Дануте Юргіо Станілієне (Маркаускене) перший орден Слави одержала вже у грудні 1943 р., після бою, в якому взяла на себе командування відділенням і, надихаючи бійців особистим прикладом, знищила кілька десятків гітлерівців. Другого ордена вона була удостоєна за мужність і відвагу в липні 1944 р., в ході Білоруської наступальної операції. Третім орденом її нагороджено за подвиги в боях за визволення Литви¹².

4 фронтовикам — повним кавалерам ордена Слави за мужність у боях присвоєно звання Героя Радянського Союзу: командир гармати старшому сержанту А. В. Альошину, льотчику 140-го гвардійського Київського двічі Червонопрапорного, ордена Богдана Хмельницького штурмового авіаполку офіцеру І. Г. Драченку, гвардії старшині П. Х. Дубинді, який у роки війни знищив близько 200 фашистів, один танк, кілька гармат, взяв у полон десятки німецьких солдатів і офіцерів¹³.

Командир обслуги протитанкової гармати старший сержант М. І. Кузнецов повернувся з фронту із Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу, орденами Слави II і III ступеня, іншими бойовими нагородами. Про те, що за подвиги в боях за Кенігсберг він нагороджений орденом Слави I ступеня, фронтовик дізнався лише у 1980 р.¹⁴

Переконливим свідченням масовості героїзму фронтовиків є факти нагородження орденами Слави всіх солдатів і сержантів підрозділів. Так, Військова рада армії присвоїла 1-му батальйону 215-го стрілецького полку найменування «Батальйон Слави». Згідно із задумом командування, 12 січня 1945 р. він першим пішов у наступ у районі міста Пулава (Польща). Долаючи впертий опір противника, бійці забезпечили успішне просування частин дивізії. Кожний з них був героєм. Всі солдати і сержанти — близько 350 чол. — були нагороджені орденами Слави, а стрілець Р. Абезмуратов, сапер С. Власов і артилерист І. Яновський — орденом I ступеня¹⁵.

Всі 22 бійця взводу саперів з 15-го гвардійського інженерно-саперного батальйону були удостоєні орденів Слави за виняткову самовідданість, виявлену при наведенні мостів через ріку Нейсе 16 квітня 1945 р.¹⁶

Пам'ятником воїнам-визволителям стоїть у Херсоні гаубиця № 16 647. Всі 6 чолів з її обслуги, які входили до складу 295-ї стрілецької Херсонської ордена Леніна, Червонопрапорної, ордена Суворова дивізії, були нагороджені орденами Слави: командир Г. Козлов і навідник К. Білоус — всіх ступенів, замковий М. Бідненко — III і II ступенів, зарядник Ф. Ростокин і піднощики снарядів П. Павленко й І. Чернишов — III ступеня¹⁷.

Всього за подвиги у Великій Вітчизняній війні орденом Слави III ступеня нагороджено понад 970 тис. чол., II ступеня — більш як 46 тис. чол., повними кавалерами ордена стали близько 2,5 тис. фронтовиків¹⁸. Однак у роки війни з тих чи інших причин окремі воїни були нагороджені трьома орденами Слави III ступеня чи з трьох орденів мали по два II чи III ступеня. Останнім часом було усунено чимало таких відхилень від Статуту¹⁹. Це привело до збільшення чисельності повних кавалерів ордена Слави. Нині в країні їх налічується 2577 чол.²⁰

¹¹ Военно-истор. журнал, 1976, № 3, с. 55.

¹² Ведомости Верховного Совета СССР, № 18 (345), 1945, 8 апр.

¹³ Военный энциклопедический словарь.— М., 1983, с. 28, 245; Ленинское знамя, 1974, 16 июля.

¹⁴ Военный энциклопедический словарь.— М., 1983, с. 381.

¹⁵ Правда, 1970, 8 апр.; Коммунист Вооруженных Сил, 1975, № 9, с. 55—57.

¹⁶ Ж а д о в А. С. Четыре года войны.— М., 1978, с. 273.

¹⁷ Красная звезда, 1975, 1 июня; Пам'ятники України, 1975, № 4, с. 38.

¹⁸ Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР.— М., 1978, с. 97.

¹⁹ Правда, 1982, 25 янв.

²⁰ Красная звезда, 1983, 19 апр.

У післявоєнні роки герої-фронтовики здійснювали подвиги у творчій праці. Багато нагороджених бойовим орденом Слави були удостоєні трудових нагород. Повні кавалери ордена: бригадир розмітників Смілянського машинобудівного заводу М. К. Величко, голови колгоспів ім. Кірова Тульської області і «Заповіти Ілліча» Єврейської автономної області — С. В. Федоров і В. І. Пеллер, бурильник-нафтовик з Башкирії Х. А. Султанов, механізатор з Кустанайської області М. С. Яровий, бригадир сталедротово-канатного заводу в Харцизьку А. О. Мартиненко, заступник начальника цеху на одному з тульських заводів П. А. Литвиненко, перший секретар Шипуновського райкому партії Алтайського краю В. Т. Христенко — удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

* * *

Досвід Великої Вітчизняної війни переконливо свідчив про безперечні переваги радянського воєнного мистецтва, високу майстерність вихованих ленінською партією воєначальників, для відзначення заслуг яких було встановлено найвищий полководницький орден — «Перемога».

Як визначалося Статутом, орденом «Перемога» нагороджуються особи вищого командного складу Радянської Армії за успішне проведення таких бойових операцій в масштабі одного чи кількох фронтів, у результаті яких докорінно змінюється обстановка на користь Радянської Армії²¹.

Орден «Перемога» являє собою опуклу п'ятикутну рубінову зірку, по краях якої вкраплені діаманти. Посередині зірки — блакитне емалеве коло, в центрі якого — зображення Кремлівської стіни з Мавзолеєм В. І. Леніна і Спаською баштою, виконане з платини, а над ним напис з білої емалі «СРСР». Коло облямоване вінком з лаврового і дубового листа. У нижній частині кола на червоній емалевій стрічці напис «Перемога». Між кінцями зірки — промені з украпленими в них діамантами. Орден виготовляється з платини. Загальна вага укріплених на ньому діамантів становить 16 каратів.

Перше нагородження цим орденом відбулося навесні 1944 р. — в період вирішального перемог на фронтах Великої Вітчизняної війни. 10 квітня 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР заміле виконання завдань Верховного Головнокомандування по керівництву бойовими операціями великого масштабу, завдяки чому досягнуто видатних успіхів, нагородила цим орденом представників Ставки Верховного Головнокомандування Маршалів Радянського Союзу Г. К. Жукова і О. М. Василевського²². Їм було вручено ордени з порядковими номерами 1 і 2. 28 липня 1944 р. орденом «Перемога» було нагороджено Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами СРСР Й. В. Сталіна.

В 1945 р. найвищого полководницького ордена удостоєно командуючих фронтами Маршалів Радянського Союзу І. С. Конєва, К. К. Рокоссовського, Р. Я. Малиновського, Ф. І. Толбухіна, Л. О. Говорова, начальника Генерального штабу Радянських Збройних сил генерала армії О. І. Антонова, представника Ставки Верховного Головнокомандування Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка і командуючого 1-м Далекосхідним фронтом Маршала Радянського Союзу К. Ф. Мерецкова. Генералісімус Й. В. Сталін, Маршали Радянського Союзу Г. К. Жуков і О. М. Василевський в 1945 р. були нагороджені цим орденом удруге.

Крім одинадцяти радянських воєначальників орден «Перемога» в 1945 р. одержали п'ять військових діячів іноземних держав антигітлерівської коаліції, зокрема, І. Й. Броз Тіто, Д. Ейзенхауер, Б. Монтгомері²³. Отже, протягом війни відбулося 19 нагороджень цим орденом. Напередодні 60-річчя Радянських Збройних Сил орден «Перемога» вручено Л. І. Брежневу.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

²¹ Правда, 1943, 9 нояб.

²² Правда, 1944, 11 апр.

²³ Советская военная энциклопедия, т. 6, с. 106.

50-річчя МЕТАЛУРГІЙНОГО
ЗАВОДУ «ЗАПОРІЖСТАЛЬ»
ім. С. ОРДЖОНІКІДЗЕ

Першим п'ятирічним планом розвитку народного господарства країни, затвердженим V Всесоюзним з'їздом Рад у 1929 р., передбачалося створення технічно розвинутої металургійної промисловості — основи соціалістичної індустріалізації країни.

В УРСР планувалося будівництво кількох металургійних підприємств. Одним з них був завод «Запоріжсталь» ім. Серго Ordжонікідзе, 50-річний ювілей якого відзначається цього року.

Будівництво підприємства розпочалося у 1930 р., а вже через два роки стала до ладу доменна піч № 1 обсягом 1000 м³. 16 листопада 1933 р., коли відбулася перша плавка, вважається днем народження «Запоріжсталі». Переможці змагання за дострокове введення цього об'єкту в дію О. П. Галушка, І. С. Цимбал і К. С. Євдокімов стали першими горновими печі.

У 1934 р. завод, який до того входив до складу Дніпрокомбінату, виділився в самостійне підприємство. Темпи зростання його виробничих потужностей дедалі прискорювалися. Того ж року було задано піч № 2 обсягом 950 м³, наступного — дав першу продукцію мартенівський цех.

Швидко збільшувався обсяг продукції заводу. В 1935 р. він зріс порівняно з 1933 р. більш як у 20 разів¹. За успіхи в опануванні нової техніки й перевиконанні державних планів велика група робітників та спеціалістів підприємства у 1935 р. була удостоєна урядових нагород, а директор «Запоріжсталі» І. З. Рогачевський — ордена Леніна.

В 1936 р. заводу було присвоєно ім'я Г. К. Ordжонікідзе — наркома важкої промисловості, відомого діяча партії й Радянської держави. Напередодні Великої Вітчизняної війни «Запоріжсталь» перетворилася в одне з провідних підприємств країни, стала флагманом чорної металургії республіки. На заводі працювали 4 доменні (одна з них — найбільша на той час у світі) та 10 мартенівських печей, слябінг, прокатні стани. Країна одержала міцну базу для впровадження нових прогресивних технологічних процесів у машинобудуванні — таких, наприклад, як холодне штампування деталей для тракторів, комбайнів, автомашин. Річна продукція підприємства в цінах 1926/27 р. досягла 172 млн. крб.² У 1940 р. воно дало країні 780 тис. т чавуну, 745 тис. т сталі, 497 тис. т прокату³. Завод випускав сталі стільки ж, скільки металургійні заводи Угорщини, Іспанії й Канади, разом узяті.

Металурги «Запоріжсталі» брали активну участь у стахановському русі, що розгорнувся з осені 1935 р. А колектив доменної печі № 3 став одним з ініціаторів руху швидкісників — нової форми соціалістичного змагання. У травні 1939 р. він встановив світовий рекорд добової виплавки сталі.

Коли мирна праця радянських людей була перервана нападом гітлерівської Німеччини, завод почав випускати продукцію для фронту. Широко розгорнулося соціалістичне змагання за перевиконання планів воєнного часу. Робітники, що залишилися, працювали за себе і за своїх товаришів, які воювали на фронті. Вони вступали до лав народного ополчення, до винищувальних батальйонів. А коли виникла реальна загроза окупації міста, патріоти у найкоротші строки відвантажили та вивезли на Урал близько 8 тис. вагонів обладнання й сировини⁴.

Ті робітники підприємства, які залишилися на тимчасово окупованій території, вели активну боротьбу проти фашистів. Так, комуніст М. Г. Гонтар створив підпільну організацію, що діяла в Запоріжжі більше року. Члени її проводили агітаційну роботу серед населення, розповсюджували листівки з повідомленнями Радінформбюро, допомагали радянським воїнам тікати з концтаборів, збирали зброю, щоб разом з Червоною Армією взяти участь у визволенні міста, робили все, щоб зірвати плани гітлерівців щодо пуску заводу⁵.

¹ Развитие металлургии в Украинской ССР.— К., 1980, с. 178.

² Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. документов.— Запорожье, 1959, с. 11.

³ Історія міст і сіл УРСР: Запорізька область.— К., 1960, с. 81.

⁴ Там же, с. 56.

⁵ Нариси історії Запорізької партійної організації.— К., 1968, с. 211—213.

Залишаючи місто, окупанти повністю знищили підприємство. Відродження «Запоріжсталі», яке почалося в 1944 р., стало справою всього радянського народу. Необхідно було дати фронту метал у найкоротші строки.

Металурги самовіддано працювали, відбудовуючи завод. Вони брали активну участь у соціалістичному змаганні, різних патріотичних починах, зокрема, зібрали більш як 200 тис. крб. для створення ескадрильї ім. Героя Радянського Союзу Поліни Осипенко.

Відбудовувати підприємство допомагала вся країна. Його замовлення виконували понад 200 заводів, що знаходилися в 70 містах СРСР. З Горького йшли важні машини, Архангельськ постачав шпали, Ярославль — електромотори, Баку і Грозний — бітум та інші нафтопродукти. Верстати надходили з Москви, рейки — з Кузнецька, ліс — з Білорусії, металоконструкції — із заводів Дніпропетровської області. Все це дало можливість ввести завод у дію вже в 1947 р. За успішне виконання завдань по відбудові «Запоріжсталі» було нагороджено велику групу будівельників, металургів, керівних працівників підприємства й міста, а сам завод — орденом Леніна. Уже в 1949 р. воно досягло довоєнного рівня випуску продукції.

Під час відбудовних робіт проводилася реконструкція основних виробництв, було підвищено рівень механізації всіх технологічних процесів, побудовано нові цехи: агломераційний, жерсті, високоекономічних гнутих профілів металу. Все це значно підвищило потужність підприємства, створило умови для впровадження на ньому найновіших досягнень науки і техніки. У 1948 р. вперше в світовій практиці за методом Інституту електрозварювання АН УРСР було зварено всі конструкції доменної печі, що набагато прискорило та здешевило її спорудження. А у 1959—1968 рр. без припинення виробництва реконструйовано й модернізовано майже всі агрегати, збільшено обсяг доменних і мартенівських печей. На початок 1969 р. на заводі діяло 10 основних та 29 допоміжних печей.

Широка модернізація устаткування створила умови для впровадження передової технології. Так, на «Запоріжсталі» вперше в країні застосовано вдуття кисню безпосередньо у горно печі при виплавці феромарганцю, всі доменні печі переведено на підвищений тиск, також вперше в промисловому масштабі для виплавки чавуну й сталі використано суміш природного газу і кисню, у прокатному виробництві запроваджено рулонний спосіб виготовлення листового металу.

Вдосконалення обладнання дало можливість сталеварам скоротити строки виплавки металу. В 1949 р. вперше на підприємстві була проведена швидкісна плавка за 6 годин 15 хвилин⁶. У 1952 р. сталевар-комуніст С. Якименко разом із своїми напарниками О. Небилициним та С. Мартиновим стали ініціаторами Всесоюзного змагання металургів за проведення всіх плавок швидкісними методами.

В 1959 р. на заводі було освоєно виробництво широкого автомобільного листа, за що група його працівників одержала звання лауреатів Державної премії СРСР.

Сталевари підприємства брали активну участь у соціалістичному змаганні. Вони першими в республіці підтримали почин робітників Маріупольського металургійного комбінату, які запропонували розгорнути змагання на честь 100-річчя В. І. Леніна за прискорення технічного прогресу і підвищення ефективності виробництва. Змагаючись на честь 60-річчя Жовтня, бригада сталевара заводу М. Т. Кінебаса одержала почесне право взяти участь у виплавці 100-мільйонної тонни сталі. Завдяки наполегливій праці колектив «Запоріжсталі» досяг найвищого на металургійних заводах країни виробітку металу на одного робітника. На честь XXVI з'їзду КПРС на підприємстві було вироблено 5600 т агломерату, 2100 т чавуну, 1100 т сталі, 3000 т прокату понад план⁷. За успіхи у виконанні завдань десятої п'ятирічки і соціалістичних зобов'язань велика група робітників та НТП була нагороджена орденами і медалями.

У 1983 р. металурги заводу взяли зобов'язання виробити понад план 12 тис. т агломерату, 5 тис. т чавуну, 8 тис. т сталі, 6 тис. т листового прокату⁸.

Колектив підприємства неодноразово нагороджувався партією й урядом за високі показники в соціалістичному змаганні. Так, у 1967 р. завод було відзначено Пам'ятником

⁶ Запорожские сталевары — мастера скоростных плавок.— М., 1959, с. 4.

⁷ Днепровский металлург, 1981, 4 марта.

⁸ Днепровский металлург, 1983, 12 янв.

Прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС, а в 1970 р.— Ленінською Ювілейною Почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС. У березні 1971 р. за великі успіхи у виконанні завдань восьмого п'ятирічного плану завод нагороджено орденом Жовтневої революції.

На «Запоріжсталі» працюють більш як 300 колективів та 7 тис. ударників комуністичної праці. Серед передовиків і новаторів виробництва—відомі всієї країні металурги Герой Соціалістичної Праці, директор заводу Л. Д. Юпко, майстер доменного цеху С. І. Ціпко, старший майстер мартенівського цеху Г. К. Пометун, сталевар мартенівського цеху М. Т. Кінебас, старший вальцювальник тонколистового цеху А. С. Ткаченко. Лауреатами Державної премії стали начальник технічного відділу Л. Л. Соловійов та начальник прокатного цеху В. Г. Ледін, 8 новаторам присуджено почесне звання заслужених металургів країни. В липні 1973 р. заводу присвоєно звання підприємства комуністичної праці.

Новими трудовими звершеннями багатотисячний колектив заводу «Запоріжсталь» відзначає свій піввіковий ювілей.

О. І. ГАНЖА (Київ)

РУХ ЕНТУЗІАСТІВ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ
(60-річчя товариства
«Геть неписьменність»)

У листопаді цього року минуло 60 років з часу створення масової добровільної громадської організації — товариства «Геть неписьменність», яке діяло в Українській РСР з 1923 по 1936 р. Воно було створене за прикладом РРФСР та інших союзних республік з метою залучення широких кіл громадськості до боротьби за ліквідацію неписьменності і з листопада 1923 р. по червень 1925 р. називалося товариством «Сприяння ліквідації неписьменності ім. В. І. Леніна».

Володимир Іллєч розглядав боротьбу трудящих за перетворення економічно відсталої Росії в передову, індустріальну соціалістичну державу в тісній єдності з розв'язанням проблеми підвищення освітнього рівня її широких народних мас. Він, зокрема, підкреслював, що неписьменну людину «...спочатку треба навчити азбуки. Без цього не може бути політики, без цього є тільки чутки, плітки, байки, забобони, але не політика»¹. Письменність була необхідною умовою зростання культурного рівня і професійної підготовки трудящих, їх активної участі в управлінні державою і соціалістичному будівництві.

На Україні питання боротьби з неписьменністю і малописьменністю робітників та селян стояло особливо гостро, адже $\frac{2}{3}$ її населення не вміли читати й писати, причому на селі таких осіб було майже 80%, а серед жінок — навіть 90%. До Великого Жовтня тут не працювало жодної школи з українською мовою навчання. Недаремно, виступаючи в 1913 р. у IV Державній думі, депутат-більшовик Г. І. Петровський заявив: «...Якщо обурлива і по-кріпосницькому ганебна взагалі російська неписьменність, яку плакає та насаджує наш уряд, то ще жахливіша вона на Україні»².

З перших днів Радянської влади в нашій країні проводилася робота по ліквідації неписьменності. Її позитивні результати виявилися вже наприкінці громадянської війни. «...Радянська республіка йде вперед у справі народної освіти, це безперечно,— писав В. І. Ленін у 1921 р.— «Знизу», тобто з тієї маси трудящих, яку капіталізм відстороняв — і шляхом відкритим, шляхом насильства, і засобами лицемірства та обману — відстороняв від освіти, йде могутнє піднесення до світла і знання»³.

¹ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт. Доповідь на II Всеросійському з'їзді політосвіт 17 жовтня 1921 р.— Повне збір. творів, т. 44, с. 165.

² Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. К., 1978, с. 21.

³ Ленін В. І. Про роботу Наркомосу.— Повне збір. творів, т. 42, с. 314.

В усіх радянських республіках у похід за грамоту включилися найширші верстви населення. Тоді ж за ініціативою трудящих було створено в Українській РСР товариство «Геть неписьменність» (ТГН), яке об'єднувало передових робітників, селян, представників інтелігенції. Його очолив відомий державний і партійний діяч Г. І. Петровський. Товариство швидко здобуло велику популярність серед населення УРСР. Вже у 1924 р. в його рядах налічувалося понад 300 тис. ентузіастів народної освіти. В 1924/25 навчальному році воно виділило кошти для роботи більш як 2,5 тис. пунктів ліквідації неписьменності, в яких навчалосся близько 100 тис. чол.⁴ На фабриках і заводах, у гуртожитках, клубах та бібліотеках члени товариства створювали школи і гуртки лікнепу, систематично проводили дні й тижні боротьби з неписьменністю. В республіці видавалися спеціальні підручники, букварі, а також готувалися вчительські кадри.

За перші 10 років Радянської влади в УРСР навчилися читати і писати 2 млн. чол. Їх процент зріс у містах в 2 рази, а на селі — більш як у 3 рази⁵. Проте ще майже 5 млн. чол. віком від 14 до 35 років лишалися неписьменними. Ліквідація цієї важкої спадщини минулого була важливою проблемою, оскільки стосувалася насамперед значної частини робітників і сільської бідноти. До того ж неписьменність перешкоджала активному залученню широких мас трудящих до соціалістичного будівництва. Тому з переходом країни до реконструкції народного господарства увага до лікнепу значно зросла.

Наприкінці 20 — на початку 30-х років ряди товариства «Геть неписьменність» зміцнилися за рахунок передових робітників — комуністів, комсомольців, і воно перетворилося на одну з найбільш масових добровільних організацій республіки. Число осередків ТГН УРСР зросло з 1928 по 1932 р. у два з лишком рази, а кількість його членів — більш як у п'ять разів. На початку 30-х років у промислових районах України робітники становили 25—30%, а комуністи і комсомольці — 10% членів ТГН УРСР⁶.

Значно зросли в той період і кошти, що виділялися товариством на ліквідацію неписьменності. За п'ятирічку (1928—1932) воно витратило на ці цілі 19 млн. крб. Фонд ТГН поповнювався за рахунок членських внесків його членів, а також надходжень від різних заходів, організованих товариством. Істотний вклад у фонд ліквідації неписьменності зробили й учасники суботників, недільників, тижнів, місячників лікнепу. Так, під час місячника, проведеного ТГН УРСР напередодні 1932/33 навчального року, лише з шести областей республіки по лінії міських організацій до нього надійшло понад 1 млн. крб.⁷

На кошти ТГН УРСР видавалися газети, журнали, брошури, методичні матеріали, цілі бібліотечки, створювалися нові школи, організовувалося індивідуальне навчання. Зокрема, лише в 1929/30 навчальному році в системі республіканського товариства «Геть неписьменність» здобуло початкову освіту понад 700 тис. чол.⁸, а в цілому з 1926 по 1931 р. — 1,8 млн. чол.⁹

Товариство проводило значну пропагандистську, роз'яснювальну роботу, організовувало конкурси на кращу школу, пункт лікнепу, осередок ТГН.

У роки другої п'ятирічки процес ліквідації масової неписьменності серед населення республіки завершувався. Рух за підвищення загальноосвітнього і культурного рівня трудящих очолювали, як і раніше, керовані партією найбільш масові організації трудящих — Ради, профспілки, комсомол. Важливу роль у цій справі продовжувало відігравати товариство «Геть неписьменність». У 1934 р. в 10 тис. його осередків на Україні налічувалося близько 1 млн. членів. Перша всеукраїнська конференція товариства, яка відбулася в січні 1934 р., поставила завдання: перетворити Українську РСР в найближчий час у республіку суцільної письменності. Низові осередки ТГН УРСР з ентузіазмом взялися за виконання цього завдання. Так, у 1933/34 навчальному році члени Київської міської організації ТГН УРСР нав-

⁴ Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967, с. 64.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927. Зб. документів і матеріалів. К., 1979, с. 556.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 387, оп. 1, спр. 8, арк. 84.

⁷ Там же, ф. 2605, оп. 4, спр. 214, арк. 35.

⁸ Там же, ф. 387, оп. 1, спр. 8, арк. 84; ф. 166, оп. 9, спр. 250, арк. 6.

⁹ У боротьбі за суцільну письменність. К., 1932, с. 18.

чили читати і писати близько тисячі чоловік й допомагали ліквідувати малописьменність 3,9 тис. чол. На підприємствах міста було проведено 152 бесіди і прочитано 46 доповідей про значення навчання дорослих і роль у цій роботі товариства «Геть неписьменність». Готуючись до 1934/35 навчального року, товариство провело переоблік всіх неписьменних і малописьменних Києва й приміської зони, забезпечило пункти і школи лікнепу зошитами, підручниками тощо¹⁰.

В результаті нового піднесення громадської активності в республіці почали вчитися тисячі неписьменних: у 1933 р. — 799 тис., 1934 р. — 869,9 тис., у 1935 р. — 620,7 тис. чол.¹¹ Процент неписьменних на Україні неухильно знижувався. Зважаючи на це, ЦК ВКП (б) і РНК СРСР у лютому 1936 р. прийняли рішення про ліквідацію товариства «Геть неписьменність», яке успішно виконало поставлене перед ним завдання. Справу остаточного завершення ліквідації неписьменності держава взяла в свої руки.

Протягом перехідного від капіталізму до соціалізму періоду в Українській РСР, як і в усій країні, було ліквідовано масову неписьменність трудящих. Елементарну освіту за цей час здобули понад 15 млн. робітників і селян, з них близько 4 млн. чол. — з допомогою членів товариства «Геть неписьменність». За переписом 1939 р. 85,3% населення УРСР було письменним.

Ліквідація ганебної спадщини царизму, якою була неписьменність, являла собою перший, але дуже важливий крок на шляху піднесення освітнього і культурного рівня трудящих. За роки Радянської влади трудящі України досягли великих успіхів у галузі освіти, перетворивши її на республіку суцільної письменності.

Нині в УРСР навчається більш як 18 млн. чол.*, з кожної тисячі працівників, зайнятих у народному господарстві, 841 має вищу або середню освіту, а у вищих навчальних закладах налічується більше студентів, ніж у будь-якій капіталістичній країні Європи¹².

Добровільна організація трудящих — товариство «Геть неписьменність» відіграло важливу роль у розв'язанні одного з найскладніших завдань культурної революції в нашій країні — ліквідації масової неписьменності населення. Його діяльність являла собою яскравий приклад умілого керівництва з боку КППС і Радянської держави процесом мобілізації широких мас трудящих на втілення в життя плану культурного будівництва. Успіхи ТГН, а також інших добровільних громадських організацій свідчили про те, що така складна проблема, як ліквідація масової неписьменності населення, може бути успішно розв'язана лише на основі творчої активності мільйонів трудящих.

Досвід ліквідації масової неписьменності в СРСР має важливе міжнародне значення і в наш час, коли в світі ще налічується більш як 800 млн. неписьменних¹³, основна частина яких припадає на країни, що нещодавно визволилися від колоніальної залежності. Вивчення і використання на практиці досвіду діяльності добровільних масових організацій на зразок ТГН стане в пригоді урядам країн, перед якими гостро стоїть проблема ліквідації неписьменності.

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ), О. І. ЛУКАШ (Київ)

¹⁰ Кисіль В. Ю. З історії боротьби Комуністичної партії України за суцільну письменність населення. — Наукові праці з історії КППС. К., 1966, вип. 10, с. 129.

¹¹ Культурное строительство СССР. Стат. сб. М.—Л., 1940, с. 93.

* Маються на увазі всі види навчання.

¹² Союз нерушимый. 1922—1982. Справочник. М., 1982, с. 90—91.

¹³ The Unesco Courier, 1980, July, p. 5.

До 100-річчя
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. І. ІВАНОВА

Виповнилося 100 років з дня народження
Миколи Івановича Іванова — комуніста-ленінця, одного з борців за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудову соціалізму в нашій країні.

М. І. Іванов народився 10 листопада 1883 р. в Севастополі в родині робітника. Рано розпочався трудовий шлях юнака. Провчившись чотири роки в початковій шко-

лі, він у 1898 р. пішов працювати слюсарем на механічному заводі Яценіна в Севастополі. В робітничому середовищі йшло формування молодого робітника. Жорстока експлуатація, низька заробітна плата, матеріальна незабезпеченість, відсутність елементарної охорони праці та техніки безпеки сприяли пробудженню в нього класової свідомості.

Першу російську революцію М. І. Іванов зустрів у Луганську (нині Ворошиловград), куди він у пошуках роботи потрапив улітку 1904 р. і влаштувався слюсарем на паровозобудівний завод Гартмана (нині тепловозобудівний завод ім. Жовтневої революції). Серед революційних виступів робітничого класу в 1905 р. на Луганщині виділявся політичний страйк паровозобудівників. Напередодні страйку партійна організація надрукувала листівку «До робітників заводу Гартмана». Крім економічних вимог (8-годинний робочий день, скасування штрафів, підвищення заробітної плати і т. д.), листівка закликала робітників приєднатися до політичних вимог пролетарів Петербурга та Москви — добиватися свободи слова, друку, зборів. Страйк розпочався 16 лютого 1905 р. Для керівництва ним робітники обрали 56 депутатів, які утворили Депутатські збори — орган боротьби за економічні, політичні і правові інтереси робітників. Налякана згуртованістю страйкарів адміністрація паровозобудівного заводу змушена була задовольнити ряд вимог робітників і визнати Депутатські збори постійно діючим органом, що представляв їх інтереси. Страйк виграли робітники.

На паровозобудівному заводі М. І. Іванов пройшов перший робітничий і революційний гарт, а з травня 1905 р. він остаточно зв'язав своє життя з більшовицькою партією. Тут він навчався в одному з гуртків, організованих Луганським комітетом РСДРП. Керівником і пропагандистом гуртка була К. М. Самойлова.

На початку 1906 р. Микола Іванович повернувся до Севастополя і включився в роботу місцевої організації РСДРП. Робітники обрали його до міського комітету РСДРП. Разом з більшовиками П. Шиманським, П. Сафроновим та іншими він рішуче виступав проти угодовської тактики меншовиків, які на той час переважали в комітеті, вів з ними гострі дискусії з питань аграрної програми, ставлення до Державної думи. Микола Іванович був одним з організаторів підпільної друкарні Севастопольського комітету РСДРП, а також працював у ній складальником. Тут друкувались газети «Солдат» і «Рабочий», листівки і прокламації. Він був членом Військової організації при Севастопольському комітеті РСДРП, яка в той час налічувала в своїх рядах близько 1000 чоловік¹.

Робота в Севастопольській організації РСДРП сприяла ідейному зростанню М. І. Іванова, гартувала його як борця за справу народну. Однак урядові власті пильно слідкували за ним. З 1908 по 1911 р., уникаючи переслідувань поліції, він працював на ряді заводів і майстерень у Павлограді, Таганрозі, Катеринославі. В 1911 р. Миколу Івановича з'ярештували і вислали на два роки у Вологодську губернію. Через сім місяців він утік із заслання, приїхав до Петербурга і знов включився в партійну і профспілкову роботу. Та невдовзі М. І. Іванов був заарештований і висланий знову до Вологодської губернії. Після повернення в 1914 р. із заслання деякий час перебував у Петербурзі, а потім виїхав до Іркутська, де працював слюсарем у військової обози майстерні, проводив партійну роботу.

З травня 1916 р. М. І. Іванов працював у Петербурзі, Москві. Виступав на мітингах, закликаючи робітників боротися проти імперіалістичної війни та самодержавства, проводив агітаційну та організаторську роботу по підготовці та проведенню страйків.

Лютневу буржуазно-демократичну революцію Микола Іванович зустрів у Петербурзі. Займався партійною і профспілковою роботою, був одним з ініціаторів відродження профспілки металістів. Після переможного завершення збройного повстання в Петрограді М. І. Іванов був обраний головою Петроградської профспілки металістів, а згодом членом ЦК Всеросійської спілки металістів, членом президії ВЦРПС. В 1918—1920 рр. працював завідувачим губернським відділом праці в Петрограді.

В травні 1920 р. ВЦРПС призначив Миколу Івановича головою Південного бюро Всеросійської Ради професійних спілок. Прибувши до Харкова, він включився

¹ Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь, 1981, с. 23.

в активну боротьбу проти опозиціонерів, які намагалися захопити столичну Харківську губернську партійну організацію. Їм вдалося залучити на свій бік деякі міські осередки, комфракцію губернської ради профспілок, окремих працівників Південного бюро ВЦРПС. Микола Іванович разом з комуністами України вступив в безкомпромісну боротьбу проти опозиціонерів. Він виступав у Полтаві, Кременчуку, Миколаєві та Одесі, на засіданнях губернських рад профспілок і зборах профактиву в підтримку платформи ЦК партії².

У 1921 р. М. І. Іванов працював завідуючим петроградським відділом комунального господарства, заступником голови Ленінградського обласного виконавчого комітету, начальником будівництва Невського хімічного комбінату.

З 1931 р. до останніх днів свого життя, яке обірвалося в 1937 р., Микола Іванович працював начальником будівництва, директором заводу «Ленметалургбуд» в Ленінградській області.

З 22 листопада 1920 р. по 20 липня 1921 р. М. І. Іванов був членом ЦК КП(б)У, а з 23 листопада 1920 р. по 20 липня 1921 р.— кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У.

На всіх посадах, на які його висувала партія, М. І. Іванов залишався комуністом-ленінцем, людиною, відданою справі соціалістичного будівництва.

А. П. МОТІЄНКО (Київ)

² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— К., 1983, с. 189.

ВІД РЕВОЛЮЦІЙНОГО
ДЕМОКРАТИЗМУ ДО МАРКСИЗМУ
(До 100-річчя
з дня народження М. Субхі)

Життя і діяльність учасника боротьби за владу Рад на Україні, одного з організаторів Комуністичної партії Туреччини Мустафи Субхі привертала увагу багатьох дослідників¹. В даній замітці зробле-

но спробу висвітлити деякі сторінки останнього періоду його діяльності, показати, як революційний досвід, набутий у процесі боротьби за перемогу Великого Жовтня, допоміг М. Субхі пройти шлях від революційного демократизму до марксизму й сформуватися як комуністу.

Він народився в турецькому місті Гіресуні у 1883 р. (місяць та день народження не встановлені). Вже в студентські роки у Стамбулі М. Субхі приєднався до революційного руху. Продовжуючи навчання в Парижі, молодий турецький інтелігент захопився ідеями соціалізму. Після повернення на батьківщину він взяв активну участь у національно-визвольній боротьбі, за що його було ув'язнено і згодом вислано до Синопа.

Наприкінці травня 1914 р. М. Субхі втік з тюрми й з кількома товаришами по ув'язненню, перепливши на човні Чорне море, висадився в Криму. На той час він

¹ Розалиев Ю. Н. Мустафа Субхи.— Жизнь, отданная борьбе.— М., 1966; Н. Субаев. Иностранцы интернационалисты в Татарии: Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции.— М., 1967; Персиц М. А. Турецкие интернационалисты в России.— Народы Азии и Африки, 1967, № 5; его же. Восточные интернационалисты в России и некоторые вопросы национально-освободительного движения (1918—июль 1920): Коминтерн и Восток.— М., 1969; Матвеев А. М. Выходцы из стран Востока в коммунистическом движении в России.— Народы Азии и Африки, 1969, № 2; Мушинский П. Во имя свободы (К 50-летию пребывания Мустафы Субхи на Николаевщине).— Южная правда, 1969, 16 авг.; Патлажан Ю. І. До участі трудящих зарубіжного Сходу в боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні.— УІЖ, 1967, № 11; его же. Из биографии Мустафы Субхи.— Азия и Африка сегодня, 1970, № 11; його ж. Цікава знахідка.— Архіви України, 1970, № 5; його ж. В рядах братів по класу.— К., 1971; его же. Мустафа Субхи.— БСЭ. Изд. 3.— М., 1976, т. 25; Мельниченко В. Ю., Мельниченко Г. М. Сторінки пролетарської солідарності (Діяльність Федерації іноземних комуністичних груп на Україні в 1919 році).— К., 1977; Воднев В. А. Начало политической деятельности Мустафы Субхи.— Народы Азии и Африки, 1982, № 5.

уже був цілком сформованим революційним демократом із значним досвідом боротьби проти султанського абсолютизму*.

Після початку першої світової війни М. Субхі як підданий ворожої держави був інтернований царським урядом та висланий спочатку до Калузької губернії, а потім на Урал². Працюючи на заводах разом з турецькими військовополоненими, він прилучився до революційних подій, які у той час відбувалися в Росії. М. Субхі вивчив російську мову, встановив зв'язок з підпільними більшовицькими організаціями і почав займатися революційною пропагандою серед своїх співвітчизників. У 1915 р. він вступив до лав більшовицької партії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Мустафа Субхі очолив Відділ міжнародної пропаганди, створений під керівництвом ЦК РКП(б) при Центральному бюро Комуністичних організацій народів Сходу³. Завданням цього відділу було «проводити пропаганду ідей комунізму і міжнародної соціалістичної революції в мусульманських країнах Близького, Середнього і Далекого Сходу», а також серед турецьких військовополонених⁴.

У той час М. Субхі переклав на турецьку мову «Маніфест Комуністичної партії» та деякі праці В. І. Леніна. Його великою заслугою було те, що в лютому 1918 р. він організував у Москві видання турецькою мовою газети «Ені дюнья» («Новий світ»), яка стала організатором всіх революційно настроєних турецьких трудящих в Росії і пропагандистом серед них ідей наукового соціалізму⁵. В газеті друкувалися декрети II Всеросійського з'їзду Рад про мир і землю, звернення Радянського уряду до народів країн, що воювали, про укладення миру. «Ені дюнья» викривала антирадянські загарбницькі плани младотурків, делегація яких під час переговорів у Бресті вимагала передачі Туреччині Кавказу.

17 червня 1918 р. М. Субхі організував та провів у Казані, де було багато його співвітчизників — колишніх військовополонених, конференцію турецьких соціалістів. А з 22 по 25 липня 1918 р. в Москві під його керівництвом було проведено другу таку конференцію. В її роботі взяли участь понад 20 делегатів — представників соціалістичних організацій колишніх військовополонених і робітників. На конференції були присутні представники РКП(б), а також німецьких, угорських, південно-слов'янських та румунських соціалістів⁶.

Відкриваючи конференцію, М. Субхі закликав своїх співвітчизників допомогти радянському народу захистити завоювання Великого Жовтня. Конференція розглянула ряд питань, зокрема, «Заснування Турецької соціалістичної партії», «Про вплив війни на життя Туреччини» тощо. В ухваленій резолюції підкреслювалося, що турецькі соціалісти у Радянській Росії приймають програму більшовицької партії. Це ж саме підтвердив М. Субхі в своєму виступі 8 листопада 1918 р. на засіданні I-го з'їзду комуністів-мусульман⁷, а також у спеціальній доповіді про результати конференції, яку він написав у ЦК РКП(б)⁸.

Для керівництва роботою турецьких соціалістів конференція обрала керівну групу з 5 чол. на чолі з М. Субхі й комітет у справах агітації⁹. Вона висловила

* Про громадянське і політичне становлення Мустафи Субхі див.: Воднев В. А. Начало политической деятельности Мустафы Субхи.

² Партійний архів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 1666, арк. 9; Севастопольський державний міський архів, ф. 391, оп. 1, спр. 36, арк. 149.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 1, арк. 319.

⁴ Там же, ф. 17, оп. 65, спр. 339, арк. 19; оп. 2, спр. 1, арк. 319.

⁵ Там же, оп. 2, спр. 1, арк. 310; спр. 154, арк. 1; Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. Отчет Центрального бюро мусульманских организаций РКП(б).— М., 1959, с. 498.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, спр. 109, арк. 4.

⁷ Там же, оп. 2, спр. 2, арк. 19—20; оп. 4, спр. 109, арк. 12.

⁸ Там же, оп. 4, спр. 117, арк. 45. Подібного роду заяви про прийняття програми РКП(б) відбивали іноді не тільки підтримку політики більшовиків, а й ліво-революційні погляди молодих, теоретично незрілих комуністів Сходу, заражених у той період «дитячою хворобою «лівизни». Прагнучи до негайного соціального визволення народів, перші комуністи Сходу, які були в своїй більшості учасниками Жовтневої революції, нерідко виявляли схильність до копіювання тактики РКП(б). Тим часом рівень суспільного розвитку народів Сходу у ті роки виключав можливість прямого запозичення навіть першої програми більшовицької партії.

⁹ Там же, спр. 109, арк. 12; спр. 117, арк. 45; Известия ВЦИК, 1918, 26 июля.

за посилення пропаганди соціалістичних ідей серед колишніх турецьких військово-полонених, а також за якнайшвидше створення військових формувань з них¹⁰.

Найважливішим результатом казанської та московської конференцій було те, що вони об'єднали в одну організацію окремі групи турецьких соціалістів, які виникли на території нашої країни після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це сприяло активізації їх участі у боротьбі проти ворогів Радянської влади і стало передумовою створення Комуністичної партії Туреччини.

Організація турецьких соціалістів послала М. Субхі представником на I конгрес Комінтерну, виступаючи на якому він з великою гордістю повідомив про те, що «на різних фронтах Росії беруть діяльну участь тисячі турецьких червоноармійців, які борються для захисту Радянської влади»¹¹⁻¹³.

Після визволення Криму навесні 1919 р. керівники турецької соціалістичної організації й редакція газети «Ені дюнья» переїхали до Сімферополя, щоб бути ближче до Туреччини.

М. Субхі відразу активно включився у пропагандистську роботу. Він часто виступав на зборах і мітингах, редагував газету «Ені дюнья», брав участь у формуванні загонів інтернаціоналістів, читав лекції для молоді й т. д.¹⁴

Як зазначав нарком військсправ Кримської Радянської Республіки П. Ю. Дибенко, сформовані загони турецьких інтернаціоналістів улітку 1919 р. боролися з контрреволюцією. Під керівництвом комісара Кримської армії О. М. Коллонтай у липні 1919 р. на півострові діяло два інтернаціональні полки, до складу яких входили турки, поляки, німці тощо¹⁵.

В другій половині червня, коли денікінці наблизилися до Сімферополя, група інтернаціоналістів на чолі з М. Субхі евакуювалася з Криму на Миколаївщину¹⁶. Наприкінці липня — на початку серпня 1919 р. Південне бюро Комінтерну викликала його до Одеси¹⁷.

На жаль, джерела не дають можливості повністю відобразити картину короткочасної, але активної революційної діяльності в Одесі М. Субхі та інших турецьких інтернаціоналістів. Один з них, М. Назмі, згадував, що за короткий час вони налагодили видання політичної літератури рідною мовою й переправляли її на батьківщину.

Останнім часом примірники листівок, які видавали турецькі інтернаціоналісти, були виявлені у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького. Названі «арабськими», вони не привертали до себе уваги дослідників. До того ж, ознайомитися із змістом цих документів було складно, оскільки вони були написані арабськими літерами, але іншою мовою. Нарешті вдалося встановити, що це листівки, надруковані старим арабським алфавітом, яким користувалися в Туреччині до 1928 р. Їх знайдено три примірники. Штampi на листівках свідчать, що надруковані вони у друкарні в Одесі. На одній з них позначено дату.

Найменша за розміром листівка, яка має назву «Марш інтернаціоналізму робітників усього світу», є перекладом «Інтернаціоналу». Дві інші — «Єдина батьківщина робітників і селян усього світу», «До турецьких солдатів та пригноблених робітників і селян» — мають підписи: «Турецька робітничо-селянська комуністична організація».

Особливий інтерес становить листівка «Єдина батьківщина робітників і селян усього світу», в якій розповідалося про значення Великої Жовтневої соціалістичної революції й зміст політичних та соціально-економічних перетворень Радянської влади. У цих листівках, звичайно, мало враховувалися особливості буржуазно-демократичного етапу революції в Туреччині. Однак, назважаючи на це, вони закликали

¹⁰ Там же, спр. 109, арк. 9, 12.

¹¹⁻¹³ Первый конгресс Коммунистического Интернационала: Протоколы.— М., 1933, с. 245—246.

¹⁴ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 404, арк. 17.

¹⁵ Интернационалисты: Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики.— М., 1971, с. 56.

¹⁶ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 404, арк. 18; П. Муштинский. Во имя свободы: К 50-летию пребывания Мустафы Субхи на Николаевщине.— Южная Правда, 1969, 16 авг.

¹⁷ Там же, ф. 150, оп. 1, спр. 404, арк. 21—22.

трудящих країни на боротьбу проти імперіалістичної інтервенції, за національне і соціальне визволення.

Турецькі інтернаціоналісти збиралися повернутися на батьківщину, щоб взяти безпосередню участь у національно-визвольній боротьбі свого народу. Частині з них вдалося це зробити¹⁹. Інші, в тому числі й М. Субхі, змушені були відкласти виконання цього наміру у зв'язку з наближенням до Одеси денікінців²⁰.

У серпні 1919 р., коли білогвардійці вдерлися на південь України, зарубіжні комуністи, які працювали в Південному бюро Комінтерну, приєдналися до дивізії Південної групи. Восени 1919 р. вони здійснили грандіозний похід, пробиваючись з району Миколаєва під Київ, щоб з'єднатися там з Червоною Армією. Про участь інтернаціоналістів у цьому поході М. Субхі написав донесення до Реввійськради республіки²¹.

Після того, як похід Південної групи на північ був успішно завершений, він деякий час працював у Виконкомі Комінтерну в Москві. Наприкінці 1919 р. з групою турецьких комуністів М. Субхі приїхав у Ташкент, де очолив організовану Комінтерном Раду інтернаціональної пропаганди на Сході²². А наприкінці травня 1920 р. він уже був у Баку.

В Туреччині у той час розвивалися бурхливі революційні події. На батьківщину поверталися колишні військовополонені. Багато з них брали безпосередню участь у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та інтервенції на території Країни Рад. Вони активно включалися в революційну боротьбу свого народу і склали кістяк перших комуністичних організацій у Туреччині²³. В 1919—1920 рр. ці організації почали виникати у багатьох містах Анатолії — Самсуні, Коні, Сівасі, Ізмірі та ін.²⁴

Отже, становище в країні вимагало якнайшвидшого об'єднання всіх організацій турецьких комуністів у єдину комуністичну партію, яка поведла б трудящих на боротьбу проти експлуататорів й іноземних загарбників. З цією метою в Баку було створено Тимчасове Центральне бюро турецьких комуністичних організацій²⁵, яке проводило велику роботу по підготовці установчого з'їзду Комуністичної партії. Він розпочався 10 вересня 1920 р. у Баку, оскільки через вороже ставлення анкарського уряду до революційного руху провести його в Анатолії було неможливо.

На з'їзді всі турецькі комуністичні організації об'єдналися в єдину Комуністичну партію. Її головою одностайно був обраний М. Субхі. З'їзд заслухав звіт про діяльність Центрального бюро турецьких комуністичних організацій, прийняв програму і статут партії.

У зв'язку з дальшим піднесенням революційної боротьби трудящих Туреччини М. Субхі прагнув якомога швидше повернутися на батьківщину. Однак здійснити це йому не вдалося. Він виїхав з Азербайджану, а в ніч з 28 на 29 січня 1921 р. був по-звірячому замучений реакціонерами у районі Трабзона²⁶.

Ім'я полум'яного пропагандиста лєнінських ідей серед народів Сходу, організатора Комуністичної партії Туреччини увічнено в назвах вулиць міст України, Азербайджану та Середньої Азії.

Комуністична партія Туреччини, яка нині працює в складних умовах підпілля, продовжуючи і розвиваючи революційні традиції М. Субхі, очолює боротьбу свого народу за краще майбутнє.

Ю. І. ПАТЛАЖАН (Івано-Франківськ)

¹⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 422, арк. 45.

²⁰ Хонелія А. Начальний період образования коммунистической партии Турции (1919—1921 гг.). Автореферат на соиск. уч. степени канд. истор. наук.— М., 1954, с. 63.

²¹ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 1, спр. 147, арк. 31.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 154, арк. 2.

²³ Жизнь национальностей, 1919, 25 апр.; Корниенко Р. П. Рабочее движение в Турции 1918—1933 г.— М., 1966, с. 26.

²⁴ Халис Окан. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Турции. В кн.: Историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции: Материалы международной теоретической конференции, организованной редакцией журнала «Проблемы мира и социализма» в Праге 22—24 июня 1967 г.— М., 1967, с. 425.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 154, арк. 2.

²⁶ Павлович Мих. (М. Вельтман). Революционная Турция.— М., 1921, с. 109.

ЗНАЧЕННЯ АКТОВИХ КНИГ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI—XVIII ст.

Важливим історичним джерелом є актові книги судово-адміністративних установ Правобережної України XVI—XVIII ст., зокрема гродських і земських судів. Вони містять у собі значну за обсягом та цінністю інформацію з різних аспектів історичного процесу: щодо стану й розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, форм феодалної ренти, соціального та юридичного становища селянства, його класової боротьби проти експлуататорів тощо. Про масовий характер цих джерел свідчать такі цифри: тільки в ЦДІА УРСР у Києві зберігається 2119 актових книг, що містять, за неповними підрахунками, понад мільйон документів¹.

Виняткову цінність цих книг для вивчення історії Правобережної України відзначали як дореволюційні, так і радянські вчені. Однак, незважаючи на це, їх вивченню ще приділяється недостатня увага. Досі відсутні фундаментальні джерелознавчі дослідження в цій галузі.

Мета даного огляду — дати загальну характеристику актових книг, показати стан їх дослідження, а також велику цінність матеріалів, що містяться в них, для вивчення історії України XVI—XVIII ст.

Як відомо, актові книги — це результат діяльності гродських та земських судів Правобережної України, що були утворені згідно із судовою реформою 1564 р. і затверджені статутом Великого князівства Литовського 1566 р.² Вони існували як суди нижчої інстанції у кожному повіті воеводства до воз'єднання Правобережної України з Росією в 1795 р. Статут визначав сферу їх діяльності й склад. На чолі гродського суду стояв староста, що призначався королем. До нього входили також суддя і писар. Земський суд складався з судді, підсудка, писаря й обирався шляхтою. Остання мала право вибору на повітових сеймиках по 4 «електа» (кандидата) на «судейство», «подсудство» та «писарство», з яких король затверджував по одному кандидату на відповідну посаду³. Крім того, при судах існувала посада «возного», обов'язком якого було вручати повідомлення про виклик до суду й виконувати його рішення про введення власників у володіння маєтками тощо. Возний затверджувався королем, як про це свідчать численні «обляти автентіку на возновство» (запис диплому на цю посаду), вміщені в актових книгах⁴. «На справе» возний повинен був мати «при себе сторону людей двух шляхтичов для подпору визнанья и свидетельства своего», тобто мати двох свідків⁵. Статут передбачав сувору міру покарання возного, який «горлом маеть быть каран» за неправдиві показання⁶.

Спочатку суди мали чітково визначене коло своєї діяльності. Земський суд розглядав переважно цивільні справи шляхти. Крім того, його канцелярія мала так зване «право вечности», тобто право надання юридичної сили різним документам (умовам, контрактам та ін.). До компетенції гродського суду входив розгляд кримінальних справ шляхти відповідно до чотирьох так званих старостинських артикулів «...о наезд кгвалтовный на дома шляхецкие, кгвалт в местех наших, с пожару и разбон на дорогах, о кгвалтоване панеп и невест, о злодейство, о фалш, о голову шляхецкую»⁷.

¹ Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI—XVIII вв. — Днепропетровск, 1979, ч. 4, глава II, с. 43.

² Статут Великого князства Литовского 1566 р. — Москва: издание императорского Московского общества истории и древностей российских, 1855 г., раздел 4, арт. 1, с. 63.

³ Там же, артикул 1, с. 63.

⁴ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. 25, оп. 1, Луцький гродський суд, спр. 213, арк. 211, зв., 237, 241 зв. та ін.

⁵ Статут Великого князства Литовского 1566 г., с. 67; ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. 25, оп. 1, Луцький гродський суд, спр. 214, арк. 188, 223 та ін.

⁶ Статут Великого князства Литовского 1566 г., раздел 4, артыкул 5, с. 67.

⁷ Там же, артыкул 20, с. 76.

Проте на практиці поступово відбувалося змішування функцій згаданих судів. Так, санкція майнових та інших контрактів і договорів переходила до відання гродських судів. Цьому сприяла й та важлива обставина, що вони функціонували постійно, тоді як земські суди збиралися лише тричі на рік.

Як гродські, так і земські суди були органами класового характеру й охороняли порядки феодального суспільства. Тому при використанні документів з актових книг необхідно особливо уважно аналізувати їх з марксистсько-ленінських позицій, щоб із загальної маси матеріалів виділити найбільш важливу інформацію, яка об'єктивно відображає історичний процес.

Вперше актові книги були введені статутом 1529 р. лише при гродських судах. За статутом 1566 р. вони запроваджувалися при всіх шляхетських судах.

Спочатку в справі їх ведення не було ніякої системи. Все, що протягом дня відбувалося у суді, заносилося до книги. При великій кількості записів ця безсистемність створювала значні труднощі під час користування ними. Тому вже в XVI ст. у судах велося кілька книг залежно від характеру розглядуваних справ. Так виникли декретові, записові та поточні книги. В декретові (*libri decretorum*), що велися тільки під час судових сесій, заносилися виключно судові протоколи кримінальних і цивільних справ. Записові (*libri inscriptionum*) мали деяку аналогію з нотаріальними книгами. До них заносилися різні приватно-правові документи: дарчі, купчі, боргові, продажні, контракти, умови та ін. Крім того, там містилися королівські жалувані грамоти й «привілеї», сеймові конституції, люстрації, інвентарі тощо. Поточні книги призначалися для скарг, «сведетельств» і реляцій возних, заяв, «протестацій» та повідомлень найрізноманітнішого характеру й змісту.

Більшість книг велося за подвійною системою: спочатку акти записувалися до чернетки — «протоколу» за скороченою схемою, без вступних і заключних формул, а потім переписувалися у чистовик — «індукту». Крім того, існують ще фасцикули копій — зв'язки документів, що подавалися в канцелярію для внесення їх до книг.

Зважаючи на значення цих останніх, уряд вживав ряд заходів до їх збереження. Статут зобов'язував шляхту кожного повіту «збудоват такое место, где бы завжды книги земские безпечне от всякое пригоды были захованы»⁸. Книги повинні були зберігатися у «скринях мощных за тремя замками»⁹. Проте, на жаль, на Правобережній Україні вони збереглися не повністю. Більшість їх була знищена під час татарських набігів, пожеж, селянсько-козацьких повстань. Значних втрат колекція актових книг зазнала під час фашистської окупації. До Великої Вітчизняної війни в ЦДІА УРСР зберігалось їх 6027¹⁰. Під час неї більшу частину книг було вивезено до Німеччини, інші згоріли разом з будинком Київського університету, де вони зберігалися. У 1945—1946 рр. було знайдено і повернено до Києва 1175 томів вивезених книг¹¹. Ще 96 їх у 60—70-і роки надійшло з Мінського обласного архіву¹². 187 томів так званих кременецьких книг впорядковано після війни співробітниками відділу давніх актів Київського архіву з розпису¹³. 2119 актових книг, що зберігаються нині в ЦДІА УРСР у Києві, становлять лише 35,1% від їх довоєнної чисельності. В цьому зібранні 936 томів, або 44% всієї їх кількості, становлять книги Волинського воеводства (Володимирського, Луцького й Кременецького повітів): 160 — земських та 776 — гродських судів¹⁴.

У зв'язку з відсутністю досліджень цих джерел до цього часу не вироблено єдиної термінології. В практиці гродських і земських судів актові книги називалися актами, або книгами. Так, майже в усіх судових документах часто зустрічаються вирази типу: «До уряду и книг гродских луцких», «До вряду и акт нынешних старостинских луцких» та ін. У сучасній літературі найбільш вживаним є термін «актова

⁸ Там же, артыкул 11, с. 70.

⁹ Там же.

¹⁰ Исаевич Я. И. Гродские и земские акты — важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI—XVII вв. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961.— Рига, 1963, с. 91.

¹¹ Мітлюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1918—1973).— К., 1975, с. 161.

¹² Ковальський Н. П. Источниковедение... с. 41.

¹³ Там же, с. 43.

¹⁴ ЦДІА УРСР в м. Києві ф. 21, 22, 25, 26, 27, 28.

книга» для книг і «акт» — для документів, що містяться в них. Цією термінологією будемо користуватися й ми.

Актові книги являють собою зібрання документів, розміщених у хронологічній послідовності. Вони є результатом діяльності судів. Ці книги ідентичні за формою. Акти, як правило, вписували у «секстерни», тобто зошити, складені з 4—6 аркушів паперу. Секстерни за рік зшивалися в книгу. Якщо документів збиралося дуже багато, з них формували кілька томів. Найчастіше актові книги мають не річну структуру, а містять акти за кілька місяців.

Останні переписувалися не відразу після судового засідання, оскільки потрібний був час для їх остаточного редагування та формулювання рішень. Писарю допомагали переписувачі. Як правило, у книгах зустрічаються кілька різних почерків при єдиному підпису судового писаря. Іноді навіть один акт записаний кількома почерками, в результаті чого кількість рядків на сторінці коливається від 18 до 40. Іноді акти переписувалися без заголовків (при остаточній компоновці книги вони мали бути записані, очевидно, іншим писарем). Багато з них так і залишилися незаписаними. Так, у книзі № 214 Луцького гродського суду налічується 58 актів без заголовків¹⁵.

Для полегшення впорядкування аркушів останнє слово на кожному з них записувалося першим на наступному. Проте, незважаючи на це, книги досить часто неправильно брошурувалися. Після зброшурування книгу обрізали з усіх боків і деякі записи й вставки, зроблені на полях, виявилися пошкодженими. Зустрічається в книгах також багато чистих аркушів. Деякі акти написані стислим та дрібним почерком, а іноді — такими літерами, що цілу сторінку займають лише заголовок і дата¹⁶. Ми розділяємо думку О. Андріяшева про те, що, не маючи іноді ще сформульованого того чи іншого акту, писар залишав для нього вільне місце¹⁷. При цьому він міг помилитися у кількості необхідних аркушів і внаслідок потрібно було стискати або розширяти почерк. Якщо справа не доводилася до кінця, то місце, передбачене для акту, залишалося вільним. Ці аркуші розмальовувалися віньєтками, літерой з або на ньому писалося слово «Vacia». Багато аркушів залишилися чистими, що відкривало можливість для всіляких підробок.

Правильність написання актів перевірялася. Про це свідчать деякі маргіналії (помітки на полях). Наприклад, у книзі 214, на аркуші 610 на полях зверху зроблено напис «полским писмом», а внизу аркуша — «русским писмом»: «тот аркуш порядней треба бы переписать». Нумерація актів (слов'янська та арабська) проводилася по місяцях. Нумерацію ж їх аркушів було проведено значно пізніше, в 1835 р., «Комиссиею, высочайше утвержденною для приведения в порядок метрических и актовых книг по губерниям Киевской, Волынской и Подольской», про що свідчать записи у кінці кожної з них.

Статутом Великого князівства Литовського 1566 р. передбачалося ведення всіх судових актів «слова русскими»¹⁸. Однак пред'явлені документи могли вноситися до книг тією мовою, якою вони були написані, в тому числі польською й латинською. Початок і кінець актів написані сугубо канцелярською мовою. Перша фраза завжди була традиційною. Типовим прикладом є такий запис: «На вряде гродском, в замку его королевской милости Луцком, передо мною, Станиславом Зброжком, буркграбим и наместником подстароства Луцкого, становши обличне...»¹⁹. В основному змісті також простежується прагнення додержуватися канцелярської мови, але тут часто зустрічаються й елементи живої, розмовної мови, характерної для представників того чи іншого стану феодального суспільства.

У дожовтневій радянській історіографії порушувалися питання щодо значення актових книг для дослідження історії Правобережної України, їх виявлення, впорядкування, збереження та ін.

¹⁵ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. 25, Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 214.

¹⁶ Там же, спр. 213, арк. 37 та ін.

¹⁷ Андріяшев О. М. Актові книги Київського Центрального архіву давніх актів. — В кн.: Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929, вип. 1.

¹⁸ Статут Великого князівства Литовського 1566 г., раздел 4, артыкул 70.

¹⁹ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. 25, Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 219, арк. 257 зв.

На їх великому значенні як джерела для вивчення історії України XVI—XVIII ст. наголошували більшість вітчизняних дореволюційних та радянських дослідників. Серед них М. Д. Іванишев, М. О. Максимович, О. І. Левицький, І. М. Каманін, В. С. Іконников, А. М. Андріяшев, В. М. Площанський, Д. І. Багалій, В. О. Романовський, Я. Р. Дашкевич, Я. І. Ісаєвич та ін.

Один із засновників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів М. Д. Іванишев підкреслював, що актови книги — «єдиний у своєму роді й тому досить важливий матеріал для вітчизняної історії»²⁰. Невичерпним джерелом для всебічного вивчення минулого Правобережної України вважав їх О. І. Левицький²¹. В. О. Романовський, який у 1921—1931 рр. був директором Центрального архіву давніх актів у Києві, відзначав, що за цінністю для вивчення економічної, суспільної, культурно-побутової та правової історії краю ці матеріали не мають собі рівних²². Він підкреслював також їх величезну політичну роль. Так, публікація цих матеріалів у середині XIX ст. остаточно спростувала твердження деяких дослідників про споконвічну належність Правобережжя до Речі Посполитої²³.

Значення актових книг для вивчення важливих питань історії аграрних відносин на Україні відзначали І. П. Новицький, Я. І. Ісаєвич, Н. П. Ковальський та ін.

Проблема виявлення, впорядкування і збереження актових книг судово-адміністративних установ як офіційної юридичної документації й історичного джерела знайшла відображення в працях О. І. Левицького, Н. І. Горбачевського, І. М. Каманіна, В. Г. Голуба, В. А. Ляліна, І. В. Сазонова, В. О. Романовського, О. М. Андріяшева, Д. І. Багалія, А. О. Введенського, Н. П. Ковальського та ін.²⁴. Знищення актових книг обумовлювалося як суб'єктивними причинами, зокрема намаганням польської шляхти знищити сліди української культури, у тому числі й писемності, так і об'єктивними: пожежами, татарськими набігами, війнами та ін. У кінці XVIII — на початку XIX ст. в зв'язку з наявністю в книгах чистих аркушів фальсифікація актових документів набула масового характеру. Уряд повинен був терміново вжити заходів для їх збереження й охорони. Для цього створювалися різні комісії та архіви. Так, на «Особливу комісію для розгляду метричних і актових книг» у 1833 р. покладалося завдання закреслити незаповнені сторінки і взяти на облік підроблені документи. Однак через брак спеціалістів, а також недбайливість її членів комісія не виконала цього завдання. В 1842 р. були створені нові ревізійні комісії, які мали виявити всі фальшиві акти й скласти їх реєстри, але вони також не змогли розв'язати це питання.

За активною участю відомих учених того часу в 1852 р. було організовано Київський центральний архів давніх актів. Найбільш важливі наукові дослідження у галузі вивчення актових книг Правобережної України в дореволюційний період провели члени Київської археографічної комісії та співробітники Київського центрального історичного архіву. Вони вивчали книги й окремі акти з метою їх опублікування, складали їх описи, проводили дослідження у галузі дипломатики та ін.

У 1862—1864 рр. в «Университетских известиях» у Києві було надруковано складений І. М. Каманіним «Сводный список актовых книг, хранящихся в Киевском

²⁰ Романовський В. О. Архів стародавніх актів та його фонди.— В кн.: Центральный архів стародавніх актів у Києві.— К., 1929, с. 2.

²¹ Левицький О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии.— Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.— М., 1902, т. 2, с. 55.

²² Романовський В. О. Київський архів давніх актів.— В кн.: Архівна справа.— Харків, 1925, кн. 1, с. 86.

²³ Там же, с. 95—96.

²⁴ Левицький О. И. Указ. соч.; Горбачевский Н. И. Каталог древним актовым книгам.— Вильна, 1870; Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и царства Польского.— Вильна, 1874, с. I—XI; Лялин В. А. Виленский центральный архив.— В кн.: Сборник археологического института.— СПб., 1878, кн. 1; Сазонов И. В. Историко-юридические материалы, взятые из актовых книг губернии Витебской и Могилевской.— Витебск, 1871, вып. 1; Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР: Дипломатика.— К., 1963; Голуб В. Г. Пятидесятилетие Виленского центрального архива старинных актов.— Вильна, 1902; Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті.— Харків, 1928, т. 1; Андріяшев О. М. Назв. праця; Романовський О. В. Назв. праця; Ковальський Н. П. Назв. праця.

центральному архиві». У ньому ці книги розміщено за архівними фондами судово-адміністративних закладів. Цю роботу продовжив у 20-і роки О. М. Андріяшев. На підставі «Списка» І. М. Каманіна він впорядкував актові книги по роках і склав їх хронологічний покажчик. Загальна кількість актів, вміщених в них, за його підрахунками, становила близько 3 млн.²⁵

Початок роботи над описами актових книг було покладено також членами Київської археографічної комісії Є. Д. Діаковським, Н. В. Домбровським, Л. В. Ільницьким, К. С. Козловським, О. І. Левицьким, І. П. Новицьким, Л. П. Свидницьким, М. Н. Ясинським та ін. Протягом 1868—1909 р. було видано 80 описів актових книг, з них 57 — гродських і земських судів XVI—XVIII ст. (5 не збереглися), й підготовлено до друку ще 83 описи, з них 42 — актових книг (2 не збереглися)²⁶. Цю роботу продовжували радянські дослідники. У 20-і роки вони підготували ще 217 по-актових описів, більша частина яких загинула під час війни (з них залишилося лише 83)²⁷.

В післявоєнний час співробітники відділу давніх актів ЦДІА УРСР здійснили наукове описання книжок Кременецького земського суду, що довгий час перебували у стані розсіпу. Про значення цих матеріалів ще в 1868 р. писав один з укладачів Архіву Південно-Західної Росії — К. С. Козловський у газеті «Киевлянин»²⁸. Значним вкладом у дослідження книг є також публікація документальних матеріалів²⁹.

Проводилися також дослідження в галузі дипломатики, реконструкції та класифікації актових книг. Однак рівень цієї роботи залишає бажати кращого. Це пов'язане насамперед з браком у сучасній дипломатиці розділів, присвячених формальній теорії актів й актових книг. В зв'язку з тим, що значна частина території України протягом кількох століть входила до складу Речі Посполитої, для радянських істориків особливу цінність мають праці польських дослідників, написані частково на українських матеріалах. У цьому плані заслуговують на увагу, зокрема, праці О. Бальцера, К. Бадецького, М. Гандельсмана, П. Домбковського, С. Кутшеби та ін.³⁰

Дослідження актових книг дуже важливе для вивчення різних аспектів історії України. В орендних і заставних листах містяться, зокрема, дані про сільськогосподарські знаряддя праці, забезпеченість селян робочою худобою, їх повинності на користь експлуататорів. В численних протестаціях феодалів знаходяться матеріали, що свідчать про повне економічне та юридичне безправ'я селян.

Дані актових книг дають можливість дослідити характер і співвідношення форм ренти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. Наприклад, у селі Богурині Луцького повіту півволиці селяни відробляли панщину 4 дні, а чиншу давали «хмелю по осмаце, каплуна однего, сторожовщины до пользотого на каждый рок, подвода до Львову раз на рок, а инши подводы поточные мают быт за три мили...»³¹. Мешканці села Берестечка повинні були виходити на панщину щоденно³², «каждый ден в тыжден» працювали у панському філярку селяни сіл Лусина³³, Гордейова³⁴

²⁵ Андріяшев О. М. Актові книги..., с. 120—123.

²⁶ Кременецький земський суд : Описи актових книг XVI—XVIII ст. — К., 1959, вип. 1. Додатки. Реєстр опублікованих актових книг, с. 209—216.

²⁷ Там же, с. 217—222.

²⁸ Козловский К. С. Научное значение Киевского центрального архива при университете. — Киевлянин, 1868, № 28, с. 2.

²⁹ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 pp.). — К., 1965; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів). — К., 1981.

³⁰ Balzer O. Historia ustroju Polski. Skrypt wykładów uniwersyteckich. Lwow, 1933; Kancelarie i acta grodzkie w wieku XVIII. In: Studia nad prawem polskim. Poznań, 1889, s. 287—348; Badecki K. Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa. Kwartalnik Historyczny. Lwow, 1927, t. 41, s. 519—579. Handelman M. O metodzie publikowania najdawniejszych ksiąg sądowych polskich. Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1916, t. 20, s. 317—346; Dabkowski P. Urzędnicy kancelaryjni sądów ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce. — Lwow, 1918; Kutrzeba S. Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich. Rozprawy Akademii Umiejętności. — Kraków, 1902, t. 42, s. 75—236; Historia źródeł dawnego prawa polskiego. — Lwow—Warszawa—Kraków, 1926, t. 2.

³¹ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. 25, оп. 1, Луцький гродський суд, спр. 230, арк. 775—778 зв.

³² Там же, спр. 225, арк. 729—732 зв.

³³ Там же, спр. 221, арк. 239—242.

³⁴ Там же, спр. 225, арк. 651—654 зв.

та ін. Піввологічнi підданi села Пшевередова взимку працювали 4 днi, а влітку повиннi були виділити на тиждень 7 працівникiв³⁵. Подібних прикладiв можна навести багато.

Актові книги дають змогу дослідити також особливості кріпосницької експлуатації селянства Правобережної України, зокрема, значне поширення посередництва в господарюванні феодалів, яке існувало у формах оренди, суборенди, застави, держання. Ця система негативно позначалася на становищі селянства. Намагаючись одержати за короткiй строк максимальнi прибутки, орендатори обкладали селян непомірними податками, збільшували панщину. Так, орендатор села Пашів Милевський примушував селян працювати «жодного дня не випускаючи, которого бы себе заорати могли»³⁶. В протестації на шляхтянку Марштинову від 8 серпня 1641 р., яка тримала на заставних правах село Воронич, зазначалося, що вона «незносними роботами хлопів тежежит и обтяжаєт не тылко оранем пол, обшаров, до двору належачих, але и пустин и инших, же аж хлопи еше до того часу себе ничого, а ничого орати не починали»³⁷. Більшість селян передавалися орендаторам з правом карати їх не тільки «винами малеми и великими» а й «на горло»³⁸.

Актові книги є також важливим джерелом для спеціальних допоміжних історичних дисциплін, насамперед таких, як дипломатика, палеографія, метрологія, історична географія тощо.

Важко переоцінити цінність цього джерела для істориків, мовознавців, демографів та представників інших наук, які сьогодні навіть важко назвати саме через невивченість усієї повноти змісту актових матеріалів.

Для поліпшення дослідження актових книг та популяризації їх як наукового джерела насамперед слід вирішити питання формальної теорії актів, їх конкретної класифікації й видання пайбільш важливих з них.

І. О. КІКУ (Київ)

³⁵ Там же, спр. 236, арк. 586—589.

³⁶ Там же, спр. 234, арк. 828—829 зв.

³⁷ Там же, спр. 227, арк. 324—324 зв.

³⁸ Там же, спр. 223, арк. 458 зв. — 461.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В БОЛГАРІЇ (1923—1939 рр.)

Питання революційної боротьби болгарських трудящих проти профашистських режимів у 1923—1939 рр. знайшли широке висвітлення в радянській історіографії. Проте до встановлення в Болгарії народно-демократичного ладу з ряду об'єктивних причин (неможливість користуватися болгарськими архівами, відсутність достатньої кількості спеціалістів-істориків та ін.) їх систематичне дослідження, за окремими винятками, не проводилося. Фактично цілеспрямоване й планомірне вивчення важливих проблем класової боротьби робітників і селян Болгарії у 1923—1939 рр. стало можливим тільки в післявоєнні роки. Починаючи із середини 40-х років і до нашого часу видано велику кількість праць радянських учених-болгаристів. Однак вони ще не стали предметом історіографічного дослідження. Використовуючи хронологічний принцип побудови свого матеріалу, автор прагне заповнити цю прогалину. Свій аналіз вважаємо за необхідне почати з праць узагальнюючого характеру.

Вперше процес становлення й розвитку революційного руху в Болгарії в міжвоєнний період було розглянуто в «Істории Болгарии»¹. Ця колективна фундаментальна двотомна праця, підготовлена в Інституті слов'янознавства АН СРСР, вийшла

¹ История Болгарии.— М., 1955, т. 2, с. 9—237.

в середині 50-х років. Вона стала важливим етапом у дослідженні соціально-економічного, політичного й культурного розвитку болгарського народу, сприяла дальшому поштовху у вивченні радянськими вченими важливих проблем історії Болгарії. В IV—VI розділах другого тому «Истории Болгарии», які хронологічно охоплюють 1923—1939 рр. (автор В. М. Белановський), висвітлено хід боротьби трудящих проти профашистських режимів у другій половині 20-х років, наростання класових битв у період світової економічної кризи (1929—1933 рр.), рух болгарського пролетаріату за створення єдиного Народного фронту напередодні другої світової війни. Автором розглянуто основні етапи розвитку і діяльності Болгарської комуністичної партії в ці роки, яка очолила революційну боротьбу трудящих.

Таким чином, В. М. Белановському вдалося на основі принципів марксистсько-ленінської методології, використання значного фактичного матеріалу показати поступальний розвиток революційних подій, розкрити їх історичне значення.

Загальне уявлення про особливості революційного руху в Болгарії у 1923—1939 рр. можуть дати матеріали, розміщені в дев'ятому томі «Всемирной истории» (автори розділів — О. Я. Манусевич, Г. М. Севостьянов)². Ця проблема висвітлювалася також у навчальних вузівських посібниках з історії південних і західних слов'ян, підготовлених спочатку співробітниками Московського, а трохи пізніше — Київського університетів³, а також у деяких інших працях⁴.

У більшості досліджень революційний рух болгарських трудящих розглянуто на окремих етапах історичного розвитку Болгарії міжвоєнного часу. Перші роки після поразки Вересневого повстання (1923—1925 рр.) висвітлюються в основному в загальних працях. Серед спеціальних розробок з проблеми можна виділити статтю Р. П. Гришиної⁵. Правильно оцінивши значення Вересневого повстання, автор аналізує діяльність БКП, революційних і демократичних сил, спрямовану на повалення терористичного режиму А. Цанкова.

Вагомий вклад у вивчення питань класової боротьби пролетаріату Болгарії в період часткової та тимчасової стабілізації зробив Г. Й. Чернявський, праці якого характеризуються наявністю широкої джерельної бази, логічними висновками з різних актуальних теоретичних проблем. Починаючи з 60-х років, деякі аспекти теми висвітлювалися в ряді статей⁶, але ґрунтовно їх розглянуто у виданій дослідником (в 1968 р.) монографії⁷. В ній охоплено комплекс питань соціально-економічного і політичного розвитку Болгарії в 1925—1929 рр. Основна увага в ній приділяється дослідженню робітничого руху, очоленого БКП, який, на його думку, в той період пройшов три основні етапи. Відзначимо, що таку періодизацію в радянській історіографії було запропоновано вперше, і вона нині вважається загально визнаною. Перший етап — від квітневих подій 1925 р. (вибух у соборі «Св. Неділя» і хвиля фашистського терору, що настала після нього) і до середини 1926 р. — як зазначає автор, характеризується певним спадом рівня класової боротьби пролетаріату, втратою ним

² Всемирная история.— М., 1962, т. 9, с. 105—107, 218—219, 385—387.

³ История южных и западных славян: Учебник для ун-тов.— М., 1957, с. 477—492; История південних і західних слов'ян: Підручник для ун-тів.— К., 1966, с. 235—252.

⁴ Частухин И. Н. Рабочее движение в Болгарии в 1918—1939 годах.— М., 1956; Попов Г. Н. Великая Октябрьская социалистическая революция и освобождение болгарского народа от империалистической зависимости и капиталистического рабства.— Учен. зап. Харьк. ун-т, 1957, т. 88. Труды кафедр истории КПСС, т. 6, с. 455—476; Сохань П. С. В. І. Ленін і революційний рух в Болгарії.— У кн.: Інтернаціональна сила ленінських ідей. В. І. Ленін і революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи.— К., 1970, с. 212—269.

⁵ Гришина Р. П. Сопротивление революционных и демократических сил Болгарии военно-фашистскому режиму (июнь 1923—апрель 1925 гг.).— В кн.: Балканские исследования (Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР).— М., 1978, вып. 3, с. 132—150.

⁶ Чернявский Г. Й. Страйк болгарських текстильщиків в 1929 році.— Питання нової та новітньої історії: Міжвід. наук. зб.— К., 1965, вип. 1, с. 35—45; його ж. Діяльність Болгарської комуністичної партії по відбудові революційного професійного руху в 1925—1929 рр.— Наукові праці з історії КІРС: Міжвід. наук. зб.— К., 1966, вип. 7, с. 86—101 та ін.

⁷ Чернявский Г. Й. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929 годы).— Харьков, 1968.

своїх легальних організацій, послабленням БКП внаслідок масових репресій. Проте вже після закінчення роботи Московської наради керівних діячів партії (літо 1925 р.) БКП з часом змогла розробити нову тактичну лінію своєї діяльності і прискорити процес відновлення підпільних партійних організацій.

Другий етап датується серединою 1926 р. — кінцем 1927 р. Його найважливішими рисами дослідник вважає: помітну активізацію робітничого руху під керівництвом БКП, яка на той період уже здобула певний досвід збройної боротьби проти фашизму і змогла в нових умовах оживити політичну діяльність пролетаріату; такі важливі акції, як Віденський пленум ЦК БКП (1926 р.), створення Робітничої партії (1927 р.), боротьба БКП за організацію легальної Робітничої молодіжної спілки. Детально проаналізовано й страйковий рух у країні.

Третій етап (1928 р. — перша половина 1929 р.), як підкреслює Г. Й. Чернявський, ознаменувався новим піднесенням революційного руху, що знайшло свій вираз як у політичних виступах, так і в економічній боротьбі робітників. Серед основних політичних акцій, здійснених трудящими під керівництвом БКП, він, зокрема, розглянув: роботу другої нелегальної конференції в Берліні (кінець 1927 — початок 1928 рр.), створення Робітничої молодіжної спілки (1928 р.), кампанію протесту трудящих проти білого терору, за загальну й політичну амністію політв'язням (листопад 1928 — січень 1929 рр.), організовану з ініціативи Робітничої партії, святкування 1 Травня у 1929 р. та ін. Автор висвітлив також участь робітничого класу країни, його партії в міжнародному комуністичному і демократичному русі.

Г. Й. Чернявський досліджував і питання історії молодіжного руху в Болгарії. У 1958 р. у Болгарії була опублікована його книга «Боротьба Болгарської комуністичної партії за створення і зміцнення Робітничої молодіжної спілки (1926—1929 рр.)»⁸. Використавши значну кількість архівних матеріалів, у тому числі з НРБ, він розглянув діяльність БКП по створенню легальної молодіжної спілки — РМС, завдяки якій вона одержала можливість здійснювати свій вплив на молодь. Автор уперше в радянській історіографії розробив періодизацію боротьби компартії за організацію РМС у ті роки. Він аналізує й становище робітничої і селянської молоді наприкінці 30-х років і т. ін.

Революційним виступам трудящих Болгарії наприкінці періоду стабілізації капіталізму присвячено статтю Р. П. Гришиної⁹. По суті, це перша в радянській історіографії праця, в якій проаналізовано особливості класової боротьби болгарського пролетаріату в 1928—1929 рр. Показавши становище робітничого класу, автор розглядає революційний рух тих років як початок масових виступів пролетаріату в умовах фашистської диктатури. Значне місце в статті відведено розповіді про загальний страйк тютюників, який відбувся у травні—червні 1929 р. Правильно висвітлено його хід, визначено історичне значення.

У ряді досліджень істориків нашої країни йдеться про революційний рух болгарських трудящих у період економічної кризи 1929—1933 рр. До числа перших наукових розробок з цієї тематики належить стаття Г. Є. Тамбовцева, в якій було зроблено спробу висвітлити класову боротьбу в Болгарії в 1933—1934 рр.¹⁰ Автор в основному правильно оцінив виступи народних мас, звернув увагу на їх широкий розмах, збільшення кількості політичних страйків (порівняно з попередніми роками), показав їх ідейну спрямованість. У той же час не можна не сказати про те, що джерельна база статті була надто вузькою (в основному він використав матеріали преси). Тому Г. Є. Тамбовцев не досить глибоко розглянув обрану ним тему.

На початку 60-х років дана проблема стала предметом дослідження Р. П. Гришиної. В 1962 р. надруковано її статтю про страйкову боротьбу робітничого класу в перші роки світової економічної кризи в Болгарії¹¹. Автор проаналізувала характер

⁸ Чернявський Г. Й. Борбата на Българската комунистическа партия за създаване и укрепване на Работническия младежки съюз (1926—1929 г.).— София, 1958.

⁹ Гришина Р. П. Новый подъем рабочего движения в Болгарии в 1928—1929 гг.—Учен. зап. Ин-та славяноведения АН СССР, 1961, т. 22, с. 25—71.

¹⁰ Тамбовцев Г. Е. Революционная борьба болгарского народа в 1933—1934 гг.—Доп. та повідомлення. Львів. ун-ту, 1957, вип. 7, ч. 2, с. 123—128.

¹¹ Гришина Р. П. Стачечная борьба болгарского пролетариата в первые годы мирового экономического кризиса (1929—1931 гг.).—Учен. зап. Ин-та славяноведения АН СССР, 1962, т. 25, с. 234—256.

і форми революційних виступів народних мас, їх особливості, специфіку. Вона розкриває помилки, допущені ЦК БКП, в якому тимчасово взяли гору лівосектантські елементи, вказала на відсутність тісного робітничо-селянського союзу. Р. П. Гришина досліджувала також форми й методи ідеологічної боротьби БКП в 1929—1934 рр.¹² Ця тема має важливе значення з точки зору визначення ролі комуністів у вихованні трудящих в дусі марксизму-ленінізму у період посилення наступу реакції й буржуазної пропаганди, організації належної відсічі буржуазній ідеології. Дослідник спинилася на головних питаннях ідеологічної діяльності БКП — видавничій, пропагандистській і теоретичній.

Боротьба пролетаріату Болгарії за свої соціально-економічні права в період світової економічної кризи — таку проблему висвітлила Н. К. Боголюбова¹³. В її статтях проаналізовано стан пролетарських організацій, відносини, що склалися між реформістськими й революційними спілками в питаннях соціально-економічних реформ, вплив антикризових заходів уряду на діяльність робітничого класу. Автор зробила правильний висновок про те, що боротьба болгарських трудящих у 1931—1934 рр. розгорнулася на двох основних напрямках — страйковий рух і виступи безробітних. Йй вдалося більш детально розглянути питання, які раніше порушувалися в історичній літературі (зокрема, становище робітничого класу і його окремих заголів у період поглиблення економічної кризи; періодизацію, масштаби, динаміку й особливості страйкової боротьби та руху безробітних; співвідношення економічної та політичної, оборонної і наступальної тактик боротьби; рівень і характер виступів народних мас, причини їх успіхів і невдач та ін.).

Якщо проблеми розгортання революційного руху болгарського пролетаріату в роки економічної кризи привертала увагу вчених ще в 50-і роки, то класова боротьба селянства у той період тривалий час залишалася майже не дослідженою. Одним з перших цю прогалину спробував заповнити Х. Ойматов¹⁴. Він проаналізував економічне становище селян, розстановку класових сил у болгарському селі, розглянув суперечності, що дедалі поглиблювалися між можливою верхівкою і найбіднішим селянством як одну з головних умов загострення політичної боротьби між ними, керівну роль, яку в ній відігравали комуністи. Більш глибоко й всебічно сюжети, пов'язані з революційним рухом селян країни в роки економічної кризи, він висвітлив у нещодавно виданій ним монографії¹⁵. Головну увагу автор приділив розкриттю важливих факторів посилення класових суперечностей, проаналізував особливості селянських виступів, розглянув позиції основних політичних партій, які вони займали в аграрному питанні. В окремому розділі йдеться про економічну боротьбу селянства в 1930—1934 рр. В ній центральне місце належало виступам селян, яких очолили нелегальна БКП, а також лівиця БЗНС, за землю, проти податків, низьких закупцін на продукти сільського господарства. Автор охарактеризував періоди піднесення й спаду, дав аргументовану оцінку цим явищам. Належну увагу в монографії приділено різним формам масово-політичних виступів, що мали місце в болгарському селі: оволодіння общинними радами, організація мітингів, демонстрацій, масових протестів проти фашистських зборищ і аграрної політики уряду. У своїх висновках дослідник зазначає, що внаслідок відсутності міцного союзу з міським пролетаріатом, розрізненості виступів, розкольніцької діяльності буржуазних і дрібнобуржуазних партій та ін. класова боротьба на селі на той час ще не привела до радикальних змін у становищі бідняцько-середняцьких верств населення.

¹² Гришина Р. П. Из истории идеологической борьбы БКП в 1929—1934 гг.— Сов. славяноведение, 1969, № 4, с. 29—35.

¹³ Боголюбова Н. К. Движение безработных Болгарии в годы мирового экономического кризиса (1929—1933 гг.).— Вестн. Моск. ун-та. Серия «История», 1967, № 4, с. 69—80; еє же. Основные черты стачечной борьбы болгарского пролетариата в годы мирового экономического кризиса (1931—начало 1934 г.).— Вестн. Моск. ун-та. Серия «История», 1971, № 3, с. 11—26 та ін.

¹⁴ Ойматов Х. Борьба болгарского крестьянства против налогов в 1930—1934 гг.— В кн.: Проблемы всеобщей истории. М., 1974, с. 187—201; еє же. БКП — организатор первомайских кампаний в болгарской деревне (1930—1934).— Сов. славяноведение, 1980, № 1, с. 38—41; йєго ж. Утворення і діяльність селянських комітетів у Болгарії (1929—1934 рр.).— Пробл. слов'язознавства: Респ. міжвід. наук. зб.— Львів, 1981, вип. 24, с. 50—57.

¹⁵ Ойматов Х. Классовая борьба в болгарской деревне в годы экономического кризиса (1930—1934 гг.).— Душанбе, 1981.

У радянській історіографії своє місце зайняли й праці з історії революційного руху в Болгарії 1934—1939 рр. Перші з них з'явилися в другій половині 50-х років. У 1957 р. Г. Є. Тамбовцев опублікував статтю про вплив перемоги соціалізму в СРСР на піднесення революційних виступів болгарського народу в 1935—1936 рр.¹⁶ У центрі уваги автора перебували такі проблеми: класова боротьба народних мас, новий курс БКП, створення єдиного Народного фронту, рух за добросусідські відносини з Радянським Союзом. Однак окремі питання теми, і насамперед, про роль та участь трудівників села, демократичної інтелігенції в антифашистському русі та ін. було розкрито недостатньо мірою.

Вагомий вклад у розробку розглядуваної теми вніс Л. Б. Валев. На початку 60-х років було опубліковано кілька його статей, в яких знайшов своє висвітлення комплекс проблем соціально-економічного й політичного розвитку Болгарії, в тому числі і боротьба трудящих під керівництвом БКП проти монархо-фашистської диктатури¹⁷. Вони ґрунтовно розглянуті в першому розділі його монографії, яка побачила світ у 1964 р.¹⁸ На основі архівних і вже опублікованих документів, а також праць болгарських учених-істориків у книзі всебічно проаналізовано економічне становище країни, розкрито причини приєднання Болгарії до держав—членів фашистського блоку. Л. Б. Валев показав характер відносин, які буржуазний уряд підтримував з гітлерівською Німеччиною, виділив ті основні внутрішні й зовнішньополітичні фактори, які сприяли розгортанню антифашистського руху в Болгарії. Значну увагу в праці приділено дослідженню становища різних категорій робітників, службовців. За даними автора, тільки в 1938 р. у країні відбулося 57 страйків, 52 з яких закінчилися перемогою трудящих¹⁹. Л. Б. Валев висвітлив стратегію і тактику діяльності БРП у передвоєнні роки, її боротьбу за створення антифашистського Народного фронту. Всебічно розглянуто й виступи революційних і демократичних сил проти фашизму та «втягнення» Болгарії в нову світову війну, за мир і дружбу з СРСР.

У ряді праць йдеться про роботу БКП по керівництву революційним рухом. Дослідники особливо виділяють такі питання: авангардна роль комуністів у боротьбі за організацію єдиного фронту проти фашизму, якісне зростання рядів партії. Так, у статті Р. П. Гришиної показано значення V розширеного пленуму ЦК БКП (січень 1935 р.), завдяки якому лівосектантське керівництво в партії було усунуте й схвалено нову політичну лінію, спрямовану на створення широкої антифашистської коаліції²⁰. Автор підкреслює, що це свідчило про перемогу теоретичної марксистської думки в Болгарії напередодні VII конгресу Комінтерну й стало важливою передумовою для правильного і швидкого втілення в життя БКП його рішень щодо нового курсу.

Статтю, присвячену розгляду питання про боротьбу комуністів проти профашистської орієнтації уряду Болгарії напередодні війни, опублікував С. І. Рябоконт²¹. В ній висвітлено загальний стан всередині БКП після державного перевороту 19 травня 1934 р., коли лівосектантське керівництво ще розглядало БЗНС і соціал-демократичну партію як організації профашистського напрямку. Автор зазначив, що тоді в БКП існували і здорові сили, яких підтримував ВККІ, відмітив історичну заслугу Комінтерну, ряду членів ЦК БКП і Закордонного бюро, зокрема Г. Димитрова і В. Коларова, в ліквідації лівосектантського курсу в партії. Значну увагу він приділив аналізу нової лінії політичної діяльності, розробленої БКП, яка була спря-

¹⁶ Тамбовцев Г. Е. Влияние победы социализма в СССР на подъем революционного движения болгарского народа (1935—1936 гг.).— В кн.: Сборник научных работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львовского мединститута.— Львов, 1957, с. 84—96.

¹⁷ Валев Л. Б. Из истории Болгарии накануне и в начале второй мировой войны.— Учен. зап. Ин-та славяноведения АН СССР, 1960, т. 20, с. 3—68; его же. Положение и борьба рабочего класса Болгарии накануне второй мировой войны.— Новая и новейшая история, 1960, № 5, с. 22—37.

¹⁸ Валев Л. Б. Болгарский народ в борьбе против фашизма.— М., 1964.

¹⁹ Там же, с. 79.

²⁰ Гришина Р. П. Поворот Коминтерна к политике Народного фронта и Болгарская коммунистическая партия.— Сов. славяноведение, 1967, № 6, с. 16—20.

²¹ Рябоконт С. И. Борьба Болгарской коммунистической партии против прогитлеровской внешней политики монархического правительства Кыоссейванова.— Учен. зап. Перм. ун-та, 1968, № 172; Вопр. истории международного движения, вып. 6, ч. 2, с. 171—205.

мована на створення фронту антифашистських сил у країні й розгортання масових виступів трудящих проти монархо-фашистської диктатури, за колективну безпеку в Європі, дружбу з Радянським Союзом. Однак С. І. Рябоконт не досить ґрунтовно розглянув особливості боротьби здорових сил у партії та лєнінського ядра в ЦК БКП проти лівосектантів у середині й другій половині 1934 р., а також комуністів — проти профашистської спрямованості зовнішньої політики уряду, особливо після Мюнхенської змови 1938 р. Деякі авторські думки не завжди підкріплено фактичним матеріалом.

У 70-х роках змістовні праці з питань боротьби БКП за організацію Народного фронту в Болгарії опублікував В. Ф. Кадацький²². У них ідеться про тактику діяльності БКП та інших партій із складу демократичної опозиції в боротьбі з фашизмом у 1934—1939 рр., з'ясується місце і роль, розглядаються причини, які викликали зміни в їх політичній орієнтації, оцінюється вклад в розгортання антифашистського опору. Автор уперше в радянській історіографії розробив періодизацію антифашистського руху в Болгарії у довоєнний час. Висвітлюючи умови роботи БКП по створенню єдиного Народного фронту в 1934—1939 рр., В. Ф. Кадацький акцентує увагу на таких фактах: партія відновила зв'язок з масами, вийшла із стану політичної ізоляції, пододала лівачтво й сектантство у своїх рядах, створила передумови для згуртування всіх патріотичних, антифашистських і демократичних сил країни. В результаті, в 1938—1940 рр. дві нелегально діючі марксистські партії робітничого класу — комуністична й робітнича — об'єдналися. Було створено єдину Болгарську робітничу партію (БРП).

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок про те, що питання розгортання революційного руху в Болгарії у 1923—1939 рр. займають вагоме місце в радянській історичній літературі. Вони постійно привертають увагу дослідників. І все ж таки ще не всі аспекти проблеми висвітлено однаково і достатньою мірою. Так, вимагає дальшого вивчення участь прогресивної інтелігенції, солдатів у революційних виступах 1923—1939 рр.; класова боротьба в болгарському селі напередодні другої світової війни; страйковий рух пролетаріату й діяльність Робітничої партії в 1929—1933 рр.; масові виступи молоді у 30-х роках та ін. Недостатню увагу поки що приділено викриттю спроб буржуазних фальсифікацій міжвоєнної історії Болгарії. Дальше дослідження теми дасть ученим можливість глибше і всебічніше висвітлити ряд питань, що стосуються розвитку революційного руху в Болгарії у період 1923—1939 рр.

І. Д. ІВАНЦЕВ (Івано-Франківськ)

²² Кадацький В. Ф. Борьба за Народный фронт в Болгарии.— В кн.: VII конгресс Коминтерна и борьба за создание Народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.— М., 1977, с. 196—223; его же. Антифашистская борьба демократических сил Болгарии (май 1934—май 1936 гг.).— Сов. славяноведение, 1978, № 2, с. 12—26; его же. Борьба БКП против монархо-фашизма и политика буржуазно-демократической оппозиции в Болгарии.— Сов. славяноведение, 1980, № 5, с. 39—52.

Дем'янов Г. С.

РАБОЧИЙ КЛАСС ОБЩЕСТВА РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Киев. Головное изд-во
издательского объединения «Вища школа»,
1982. — 215 с.

Серед численних праць, присвячених висвітленню провідної ролі робітничого класу в соціально-економічному розвитку радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму значний інтерес становить рецензована монографія. Цінність її полягає в тому, що вона написана в історико-партійному плані. Керуючись ленінськими положеннями, автор на великому фактичному матеріалі показав організаторську і виховну роботу, що її проводить Комуністична партія в рядах робітничого класу, його провідну роль у матеріальному виробництві. У монографії наголошується, що робітничий клас благотворно впливає на соціально-економічну політику партії й уряду, яка повністю відповідає курсові, виробленому на XXIV і XXV з'їздах КПРС, схваленому і розвинутому в рішеннях XXVI з'їзду партії.

Значне місце в праці займає висвітлення творчого використання партією Комуністичною партією ленінських принципів зміцнення провідної ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. Спіняючись на питаннях ідейно-політичного загартування, теоретичної підготовки і підвищення загальної й спеціальної освіти робітників, автор розкриває форми і методи роботи, з допомогою яких КПРС, її партійні організації домоглися виконання поставлених завдань.

У досліджуваній період керівні партійні органи багато уваги приділяли дальшому зміцненню рядів партії. У праці на конкретних фактах показано якісне зростання партійних рядів (с. 36—37), зміцнення робітничого ядра в партії (с. 38), зростання шитою ваги робітників-комуністів у виборних партійних органах тощо.

Значну увагу в книзі приділено розкриттю ідейно-політичного загартування і теоретичної підготовки робітничого класу. Автор проаналізував систему партійного навчання й економічної освіти комуністів і безпартійних, показав роботу парторганізацій по вдосконаленню марксистсько-ленінської освіти. Г. С. Дем'янов переконливо доводить, що всі якісні зміни в зростанні ідейно-політичної зрілості, професійної кваліфікації, культури робітничого класу є важливим фактором дальшого зміцнення його провідної ролі в суспільстві розвинутого соціалізму.

Як відомо, велику роль у прискоренні науково-технічного прогресу відіграє робітничий клас. На значному фактичному ма-

теріалі в книзі розкривається діяльність партійних і профспілкових організацій по залученню до технічної творчості дедалі більшого числа робітників через масові організації: Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, громадські конструкторські бюро тощо.

У праці широко висвітлено зміцнення зв'язків науки з виробництвом, діяльність парторганізацій по спрямуванню творчих зусиль робітничого класу на здійснення курсу партії по впровадженню комплексної механізації й автоматизації, зменшенню долі ручної праці робітників, зайнятих у промисловості.

У рецензованій праці висвітлюється роль робітничого класу у дальшому розвитку сільського господарства країни, у здійсненні завдань партії по збільшенню виробництва товарів народного споживання. Автор підкреслює, що одним з найважливіших напрямів виконання Продовольчої програми є шефська допомога з боку робітничого класу трудівникам села. В книзі розглядаються різні форми цієї допомоги. Г. С. Дем'янов наголошує, що робітничий клас позитивно впливає на різні сторони соціального розвитку працівників сільського господарства, зокрема, підвищує їх організованість і дисципліну, виховує у них творчий підхід до роботи і бережливе ставлення до використання техніки, змінює характер праці трудівників села, впливає на поліпшення культурно-побутових умов їх життя.

Заслугує схвалення те, що автор уточнює поняття «соціально-економічна політика» (с. 90), аналізує ряд складних проблем, показує шляхи їх розв'язання. У праці на численних прикладах показано, як зміцнюється і розвивається трудова співдружність багатонаціональних загонів радянського робітничого класу, здійснюється інтернаціоналізація виробництва і форм праці. Аналізуючи діяльність парторганізацій по обміну передовим виробничим досвідом у міжреспубліканському масштабі, автор підкреслює, що завдяки наполегливій роботі Центрального Комітету КПРС, місцевих парторганізацій скрізь впроваджується і знаходить всенародне визнання бригадна форма організації праці, ініціатором якої є робітничий клас.

Багато уваги в книзі приділено соціалістичному змаганню. На великому конкретному матеріалі у монографії розповідається про те, що рух мільйонних мас трудящих ще більше посилюється в умовах розвинутого соціалізму і перетворюється у всенародну боротьбу за виконання соціально-економічних завдань, зміцнює ідейно-політичну і моральну єдність радянського народу.

На жаль, не все в рецензованій книзі вдалося висвітлити в повній мірі. Необхід-

но було б більш детально розкрити зміст другого параграфу першого розділу. Поряд з висновками до параграфів, слід було б зробити узагальнюючі висновки до кожного з розділів. У монографії наводиться багато матеріалу по УРСР, РРФСР і значно менше по інших республіках. У ряді місць праця переважана цифровим матеріалом.

ОСНОВЫ ОРГАНИЗАТОРСКОЙ И ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ТРУДОВОМ КОЛЛЕКТИВЕ.

К.: Главное издательство
издательского объединения
«Вища школа», 1982.— 262 с.

Вища школа покликана готувати висококваліфікованих спеціалістів, які добре володіють марксистсько-ленінською теорією, вміють застосувати її на практиці, володіють навиками організаторської та громадсько-політичної роботи. Значну роль у підготовці майбутніх спеціалістів до активної участі в організаторській та виховній роботі у трудових колективах відіграє громадсько-політична практика. З 1977 р. в Українській РСР з цією метою введено у вузах спецкурс «Основи організаторської та виховної роботи у трудовому колективі». В основу його покладено принцип єдності теорії і практики студентів у агітаційно-пропагандистській роботі серед трудящих, у діяльності партійних та громадських організацій за місцем їх професійної діяльності.

Незважаючи на те, що спецкурс «Основи організаторської та виховної роботи у трудовому колективі» читають вже понад п'ять років, спеціального посібника з вказаного курсу ще немає. Рецензована праця є першою спробою узагальнити досвід в організації громадсько-політичної практики студентів (ГПП). У першій частині книги розкрито роль громадсько-політичної практики у підготовці майбутніх спеціалістів до організаторської та виховної роботи у колективі, форми і методи її проведення.

В книзі підкреслюється, що комуністична пропаганда є специфічною сферою суспільного життя, комплексом взаємозв'язаних і взаємодіючих принципів, напрямів, форм і засобів ідейного впливу, здійснюваних під керівництвом партійних організацій ідеологічними кадрами з метою формування комуністичних поглядів і переконань і розвитку соціальної активності мас (с. 20).

Найважливішими засобами комуністичної пропаганди, підкреслюється в посібнику, є система марксистсько-ленінської освіти трудящих (с. 22). Вона включає економічну освіту трудящих, масові форми пропаганди, агітаційно-масової, культурно-

В цілому ці зауваження не знижують позитивної оцінки рецензованої книги, що є важливим дослідженням діяльності КПРС по забезпеченню провідної ролі і місця робітничого класу в суспільстві розвинутого соціалізму.

В. П. ШЕВЧУК (Київ),
Я. С. КУРКО (Київ)

освітньої роботи, засоби масової інформації. Названі засоби включають як друковану, так і усну пропаганду, так і повсякденну практичну роз'яснюючу роботу. Аргументовано в рецензованій праці показано діалектичний, нерозривний зв'язок між пропагандою і агітацією, між організаторською та ідеологічною роботою. В ній сформульовані принципи наукової організації праці агітатора, політінформатора, лектора, пропагандиста, розкрито питання про методіку організації самостійної роботи по вивченню першоджерел, документальних і статистичних матеріалів.

У другій частині посібника розглядаються соціально-психологічні основи ідейно-виховної роботи, принципи і методи комуністичного виховання, визначені шляхи їх ефективного використання у трудовому колективі. Для майбутніх спеціалістів принципово важливе значення мають поради, пов'язані з діяльністю керівника підприємства, установи як організатора і вихователя трудового колективу. Майбутнім спеціалістам даються поради щодо планування політико-виховної роботи, організації соціалістичного змагання, їх участі у лекційній пропаганді, проведенні масово-політичних заходів, індивідуальної роботи з трудівниками. Велике виховне значення мають положення про психологію колективної поведінки і діяльності, про норми поведінки і діяльності особи у колективі.

Зосередивши увагу на висвітленні основ організаторської та виховної роботи у виробничих, трудових колективах, автори посібника не показали особливості і специфіку цієї роботи у вищих учбових закладах. Слід було б повніше і конкретніше розкрити роль первинних партійних організацій як керівного ядра трудових колективів. У книзі мало порад як організувати і проводити заходи партійно-організаційної та масово-політичної роботи. В ній відсутні плани практичних занять, примірні теми рефератів з громадсько-політичної практики.

Проте зазначені недоліки не знижують науково-теоретичного рівня книги, яка з великим інтересом буде сприйнята не тільки студентами, але й викладачами, партійним і комсомольським активом вузів.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ),
Л. І. ВАЛУЙСЬКА (Київ)

Пиналов С. А., Чернявский Г. И.,
Виноградов А. П.

ИСТОРИЯ КУЛЬТУРНО-
ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В СССР

2-е изд., перераб. и доп.

К.: Головное изд-во
издательского объединения
«Выща школа», 1983. — 264 с.

Дослідження й висвітлення історичного досвіду культурно-освітньої роботи в нашій країні має певне наукове та ідейно-політичне значення. І хоча це питання ще не стало об'єктом фундаментальних досліджень наших учених, все ж таки воно вже має свою історіографію. Зауважимо, що й автори рецензованої праці зробили внесок у розробку деяких аспектів розглядуваної теми. Книга є доповненням та ґрунтовно переробленим виданням ряду навчальних посібників, опублікованих раніше. У ній знайшла відображення діяльність культурно-освітніх закладів країни в період утвердження розвинутого соціалізму в СРСР. Дослідники помітно розширили коло висвітлених ними питань, переосмислили та доповнили їх новими спостереженнями, ввели до наукового обігу цікаві матеріали, врахували останні досягнення радянських історіографів. Загалом рецензована праця відповідає всім вимогам, без яких важко уявити самостійне оригінальне дослідження. В той же час вона являє учбовий посібник для студентів інститутів культури, який найбільш повною мірою відповідає програмі вузівського курсу з історії культурно-освітньої роботи в нашій країні.

Слід відзначити структуру книги, яка дала дослідникам можливість узгодити науковий підхід до висвітлення темп з умовами, необхідними для написання учбового посібника. У вступі сформульовано основні закономірності розвитку культурно-освітньої роботи в СРСР, принципи її організації (с. 3—6), визначено також її соціальну сутність та мету. Що ж до нашого часу, то у рецензованому виданні пояснюються найбільш важливі сучасні дефініції, завдяки яким можна чітко виділити культурно-освітню серед інших сфер суспільної діяльності. Читач може також ознайомитися з необхідним, хоча й надто стислим оглядом джерел та літератури з висвітлюваної тематики.

Дослідники показали становище та розкрили характер позашкільної освіти в Росії до Великого Жовтня (друга половина XVIII ст. — 1917 р.). Їм вдалося розглянути її основні напрями, залучити цікавий фактичний матеріал. Як відомо, у цій галузі паризм проводив відверто реакційну політику. Позитивне значення мала діяльність передових російських просвітителів та революційних демократів. Певну увагу приділено розповіді про те, як більшовицькі організації країни використовували позашкільні заклади для революційного виховання мас.

У рецензованому виданні висвітлено також основні етапи історії політико-освітньої роботи, починаючи з 1917 р. і до

нашого часу. Серед вирішальних факторів її успішного розвитку в нашій країні автори виділяють такі: встановлення диктатури пролетаріату, керівна роль КПРС у культурному будівництві, неухильне та послідовне втілення в життя ленінських принципів партійності та комуністичної ідейності культури, підхід до культурно-освітньої справи як до одного з важливих напрямів ідейно-виховної роботи партії. Дослідники виявили взаємозв'язок, що існує між змістом, засобами й формами роботи закладів культури та завданнями соціалістичного та комуністичного творення.

В цих розділах також розповідається про створення районних культурних комплексів, розкрито особливості централізованого керівництва клубами та бібліотеками, йдеться про комплексну перебудову виховної й освітньої роботи з метою підвищення ролі згаданих вище профільних закладів у вирішенні актуальних проблем дальшого розвитку сільського господарства, в боротьбі за підвищення продуктивності праці та зразкову дисципліну та ін.

Зрозуміло, що авторам було пелегко показати дійсний розмах культурно-освітньої роботи в СРСР протягом більш як шести десятиріч.

Звичайно, в ряді випадків дослідники не зуміли зробити текст і стислим, і максимально змістовним. Спеціалісти, безумовно, знайдуть у книзі й недоліки. Окремі аспекти теми не дістали достатнього висвітлення, або взагалі залишилися поза увагою вчених. Згадаємо лише про один з них, який, на наш погляд, має принципове значення. Порівняно з першим виданням автори повніше використали місцевий матеріал. Однак, на жаль, вони майже не торкнулися конкретних особливостей проведення культосвітньої роботи в багатьох радянських республіках, (крім УРСР).

В рецензованій праці досить детально показано керівну й спрямовуючу роль КПРС в організації діяльності культосвітніх закладів. Проте слід було б ґрунтовніше розглянути процес створення в СРСР системи партійно-державного керівництва культосвітою.

Автори захопилися деталізацією пасивної важливими подіями історичної епохи (65 років існування Радянської влади). Вони виділили п'ятнадцять періодів, яким відповідає аналогічна кількість розділів учбового посібника. Подібне дроблення матеріалу, безумовно, дало можливість, з одного боку, чіткіше виявити особливості культосвітової роботи, показати її зв'язок з актуальними завданнями соціалістичного будівництва. А, з другого, така форма розповіді перешкодила дослідникам відтворити широкую, узагальнюючу панораму подій. У книзі зустрічаються повторення й фактографічні неточності. Це ускладнює процес осмислення та засвоєння студентами програмних матеріалів.

Відомо, що будь-яка схема повинна мати своє логічне обґрунтування. З цієї точки зору ми не вважаємо переконливою спробу авторів посібника виділити такі само-

стійні періоди розвитку культурно-освітньої роботи в СРСР (в хронологічних рамках): 1945—1952 рр.; 1952—1961 рр.; 1962—1970 рр. Бажано було б уточнити назви розділів, де йдеться про етап розвинутого соціалізму, врахувавши прийняту нині його періодизацію.

Корисно було б обґрунтувати розмежування двох понять — «політико-освітня» та «культурно-освітня» робота. У читача може створитися враження, що об'єктом авторського дослідження в одному випадку є

політико-освітня (до середини 40-х років), а в іншому — культурно-освітня. Це питання має свою історію, про яку слід було хоча б коротенько згадати.

Вказані недоліки не применшують в цілому позитивної оцінки рецензованої праці, яка має певний інтерес для студентів та викладачів, усіх, хто працює на ниві радянської культури.

В. Т. ЄРМАКОВ (Москва),
В. М. ШЕЙКО (Харків)

КИЕВ РЕВОЛЮЦИОННИЙ, БОЕВОЙ, ТРУДОВОЙ

/Ред. кол. Л. Г. Мельник (руководитель)
и др.

Киев: Вища школа. Изд-во
при Киев. гос. ун-те, 1982, 320 с.

До 1500-річчя з дня заснування Києва — видатної події в суспільно-політичному та культурному житті Української РСР, всієї багатонаціональної Радянської Батьківщини — вийшло в світ чимало змістовних книг, присвячених різним періодам його історії. Однією з них є й рецензована колективна монографія, що висвітлює події, які відбувалися в місті з кінця XIX ст. — часу зародження робітничого руху в Росії — до наших днів*. У книзі на великому фактичному матеріалі глибоко і всебічно розкрито славні революційні, бойові й трудові традиції, що народилися в Києві, показано їх наступність та розвиток на сучасному етапі. При цьому авторський колектив керувався марксистсько-ленінською методологією історичного дослідження, спирався на загальну концепцію вітчизняної історії і виходив з ленінських настанов про те, що «...нам дороге береже ставлення до революційних традицій...»¹.

Книга написана на багатій джерельній і документальній основі з урахуванням досягнень історичної та історико-партійної науки й краєзнавства у висвітленні різних питань, пов'язаних з історією Києва. Завдяки широкому використанню матеріалів Центрального партійного архіву при ЦК КПРС, партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ЦДАЖР СРСР і ЦДАЖР УРСР, Архіву Міністерства оборони СРСР, ЦДІА УРСР, партархіву Київського обкому Компартії України і Київського обласного державного архіву та інших архівосховищ до науко-

вого обігу введено чимало нових фактичних даних.

Розкриваючи тему «Київ революційний» (с. 14—89), автори висвітлюють період з кінця XIX ст. до січня 1918 р., коли в місті було проголошено Радянську владу. Вони, зокрема, показали процес зародження й розвитку революційної боротьби київських пролетарів, детально простежили історію виникнення та діяльності в місті перших соціал-демократичних гуртків, їх зв'язки з соціал-демократами інших центрів країни, насамперед з петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Київ був одним з важливих пунктів транспортування й поширення в Росії, зокрема на Україні, ленінської «Искры». Тут активно працювали агенти цієї газети, яка відіграла важливу роль у підготовці II з'їзду РСДРП, у створенні пролетарської партії нового типу.

Свою роботу в масах київські більшовики будували, як правило, згідно з рішеннями загальнопартійних з'їздів і конференцій з урахуванням місцевих умов. Важливо, що їх діяльність показана у виданні на широкому історичному фоні розвитку революційного руху в країні. Автори розкривають ставлення до неї з боку В. І. Леніна, Центрального Комітету партії.

Належна увага приділена в книзі й труднощам та особливостям революційної боротьби трудящих Києва, недолікам, що були в керівництві нею.

Автори аргументовано викрили угодовську політику меншовиків та есерів, зрадницьку діяльність українських буржуазно-націоналістичних партій, особливо під час підготовки й проведення Лютневої буржуазно-демократичної та Великої Жовтневої соціалістичної революцій, широко показали участь у революційних битвах робітників київських підприємств, зокрема заводу «Арсенал» і Головних залізничних майстерень, а також гарнізону міста. В цілому у рецензованому виданні правдиво відображено всю складність і специфіку боротьби за перемогу Радянської влади в Києві.

У другій частині книги — «Київ бойовий» (с. 90—171) — йдеться про участь трудящих міста під керівництвом партійної організації у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної

*Автори видання: В. С. Бруз, А. О. Бурваченков, В. П. Дрожжин, Б. І. Корольов, В. С. Кульчицький, Л. Г. Мельник, П. М. Овчаренко, С. Н. Саженюк, Г. І. Сургай, П. Т. Тронько, Б. А. Щарафутдінов.

¹ Ленін В. І. Проти бойкоту. (З заміток с.-д. публіциста). — Повне зібр. творів, т. 16, с. 25.

інтервенції в роки громадянської війни, а також у захисті соціалістичної Вітчизни від фашистських загарбників під час Великої Вітчизняної війни.

Автори, зокрема, яскраво розкрили діяльність київського партійного підпілля в період австро-німецької окупації України, показали роль трудящих міста у розгромі військ Директорії, білогвардійських армій Денікіна та буржуазно-поміщицької Польщі, різних буржуазно-націоналістичних банд. У книзі наведено чимало цікавих прикладів про братерську взаємодопомогу між трудящими Києва та багатьох міст Російської Федерації в їх спільній боротьбі за утвердження завоювань соціалістичної революції.

Докладно й аргументовано висвітлюється роль Києва, колективів його підприємств, установ, організацій, навчальних закладів у боротьбі проти фашистських загарбників. У роки Великої Вітчизняної війни трудівники міста, натхненні Комуністичною партією, внесли гідний вклад у безсмертний ратний подвиг радянського народу. За прикладом Москви і Ленінграда у столиці Української РСР протягом короткого часу було створено 13 винищувальних батальйонів та 19 загонів народного ополчення (с. 139). З перших днів збройної боротьби проти гітлерівців кияни активно включилися у всенародний рух за створення фонду оборони. Продовжуючи традиції часів громадянської війни, вони відраховували до нього частину своєї заробітної плати, проводили недільники тощо.

На численних прикладах у книзі показано, як під керівництвом міської парторганізації здійснювалася евакуація у глибокий тил людей, а також машин і устаткування київських підприємств, обладнання наукових установ тощо. Значна увага приділена героїчній обороні столиці Радянської України, з якою, зокрема, був пов'язаний початок партизанського руху на Київщині. Як зазначається в рецензованому виданні, у боях на підступах до міста влітку 1941 р. було розгромлено 10 відбірних дивізій фашистської Німеччини, знищено понад 100 тис. ворожих солдатів і офіцерів, близько 200 літаків і сотні танків (с. 150).

Показуючи справжню суть «нового порядку», який намагалися встановити гітлерівці, ті страшні руйнування, яких вони завдали місту під час свого «господарювання», автори підкреслюють, що ні знущання, ні голод, ні погрози не зламали волю киян до боротьби проти ворога, не похитнули їх відданості соціалістичній Вітчизні. У Києві і на території Київської області в період німецько-фашистської окупації діяли підпільний обком та 18 підпільних міськомів та райкомів партії, 169 підпільних організацій і груп, 54 партизанські загони і 30 диверсійно-підривних груп (с. 161).

Ряд сторінок присвячено подіям, пов'язаним з визволенням Києва восени 1943 р. Авторі наголошують на інтернаціональному характері радянського патріотизму, яскраво показують участь у боях за столицю Української РСР представників ба-

гатьох націй і народностей нашої Вітчизни. Водночас у книзі зазначається, що на фронтах Вітчизняної війни хоробро билися проти ворога тисячі киян. Вони захищали Ленінград, Москву, Одесу, Севастополь, Сталінград, брали участь у визволенні Варшави, Праги, Белграда, у штурмі Берліна.

Багатий і змістовний матеріал розділу «Київ трудовий» (с. 172—303) викладено у такій послідовності: «В роки перших п'ятирічок», «На шляхах до розвинутого соціалізму» і «За комуністичне місто». Багатоплановий підхід до висвітлення цих питань дав авторам змогу послідовно й аргументовано розкрити велику активність робітників, усіх трудящих Києва у боротьбі за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, за дострокове виконання й перевиконання завдань довоєнних п'ятирічок, у справі шефської допомоги селу тощо. На яскравих прикладах у монографії показано творчий характер праці за соціалізму. Чимало уваги приділено висвітленню кращого досвіду роботи київських підприємств та окремих передовиків, розвитку в місті науки й культури у довоєнний період.

Масовим трудовим героїзмом відповіли трудящі столиці Радянської України на заклик партії — достроково відбудувати місто, зруйноване гітлерівськими загарбниками. Велику допомогу в цьому подали киянам братні народи СРСР, насамперед великий російський. Трудовий подвиг в ім'я відбудови міста, форми соціалістичного змагання, характерні для повоєнного Києва, широко розкрито на сторінках рецензованого видання.

Досить ґрунтовно висвітлюється в ньому й участь трудящих міста-героя у будівництві розвинутого соціалізму, у створенні його матеріально-технічної бази та духовного потенціалу, в розвитку суспільно-політичного і культурного життя. Особливу увагу привертають ті сторінки, де йдеться про діяльність міської партійної організації, всіх киян, спрямовану на перетворення Києва у місто високопродуктивної праці, високої культури, зразкового громадського порядку, а в перспективі — у зразкове комуністичне місто. Почався цей патріотичний рух у Києві, за прикладом трудящих столиці нашої Батьківщини — Москви, в січні 1974 р.

Як зазначається у книзі, до середини 1980 р. почесне звання зразкових у місті одержали 3771 колектив бригад, дільниць, змін і цехів, 65 підприємств (с. 292). Десяту п'ятирічку промисловість міста виконала достроково, реалізувавши понад план продукції на 427 млн. крб. (с. 294). На кінець 1981 р. Державним знаком якості відзначено понад 2400 виробів з київською маркою (с. 290).

Достоїнством ювілейного видання є те, що в ньому в дохідливій формі розкрито славні революційні, бойові й трудові традиції міста, показано їх використання і збагачення на сучасному етапі комуністичного творення. У книзі висвітлено конкретну діяльність багатьох партійних, радянських, господарських працівників, діячів

науки й культури, передовиків і новаторів виробництва — представників кількох поколінь киян, а також багатьох історичних осіб, що були тісно зв'язані з містом, починаючи з другої половини XIX ст. і до сьогодення, показано їх внесок у революційну, бойову й трудову історію міста. Саме в цьому насамперед і полягає значення рецензованої праці.

Хотілося б висловити кілька побажань. Книга виграла б, коли б у ній було вміщено узагальнюючі дані про населення міста за роком занять, про чисельність у Києві Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, новаторів виробництва, відзначених урядовими нагородами, тощо. В ряді місць можна було ґрунтовніше показати інтернаціональні зв'язки Києва та його трудових колективів

з іншими містами і трудовими колективами нашої Батьківщини.

Книга — багатоілюстроване видання, виконане на високому художньому й поліграфічному рівні. До кожного розділу підібрано значну кількість документальних фотоматеріалів, фотопортретів історичних осіб. Складено ґрунтовний перелік бібліографічних посилань (с. 304—318) на наукові джерела та літературу. Все це робить книгу цікавим науково-популярним історичним парисом про столицю Радянської України — великий промисловий, науковий і культурний центр не лише республіки, а й усього Радянського Союзу.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА (Київ),
І. Х. САС (Київ)

А. К. Швидько

АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ
ПО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ИСТОРИИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
(ВТОРАЯ ПОЛ. XVII — ПЕРВАЯ ПОЛ.
XVIII В.)

Днепропетровск: ДГУ, 1981. — 107 с.

Питання про історичне значення возз'єднання України з Росією, проблеми соціально-економічного розвитку Лівобережної України в той період, критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій героїчного минулого українського народу постійно привертаять увагу дослідників. Вони мають не тільки наукове, а й політичне значення. Із середини XVII ст. на Лівобережжі відбуваються глибокі соціально-економічні процеси, що знайшли своє відбиття в ряді джерел. Ці документи дадуть можливість вченим створити ґрунтовну працю, висвітлити в ній події, які мали місце в регіоні у період між возз'єднанням України з Росією і початком кризи феодално-кріпосницької системи, а також аргументовано спростувати різні фальсифікації історії Лівобережної України другої половини XVII — середини XVIII ст. Однак насамперед потрібно вивчити й класифікувати наявний джерельний матеріал.

Рецензована монографія є першим кроком на шляху до вирішення цього питання. В ній детально розглянуто вже опубліковані документальні джерела. В першому розділі охоплено значний за своїми хронологічними рамками період — від появи друкованих джерел останньої чверті XVIII ст. і до наших днів. Автор показала особливості розвитку вітчизняної археографії, простежила залежність, що існує між формою і тематикою публікацій та ідейною позицією археографів, назвала документи, які стосуються теми дослідження, але через свою різноманітність за походженням, змістом, характером видань не включених до інших тематичних розділів рецензованої праці.

Слід звернути увагу на те, що внаслідок тривалих пошуків Г. К. Швидько вдалося систематизувати ряд документів, опублікованих у різних періодичних дореволюційних виданнях (наприклад, у «Чтениях МОИДР», «Русском архиве», «Сборнике РИО», «Черниговских губернских ведомостях», «Трудах» губернських учених, архівних комісій тощо), які несправедливо забуті дослідниками і майже не використовуються в сучасних наукових працях. Але, як зазначає автор, «дожовтнева археографія, внаслідок її ідеалістичних методологічних принципів, характеризується безсистемністю у відборі та публікації джерел з історії Лівобережної України, зверненням переважно до документів правового характеру, ігноруванням і фальсифікацією джерел з історії класової боротьби та соціальних відносин» (с. 23).

Аналізуючи документи з історії Лівобережної України, надруковані в наш час, автор рецензованої книги додержується загальноприйнятої періодизації радянської історичної науки, показує зв'язок археографії із загальним розвитком джерелознавства, археографії та історичної науки в цілому.

В другому розділі монографії проаналізовано економіко-статистичні джерела, зокрема, переписні книги 1666 р., ревізії та описи генеральних слідств про маєтності. При цьому Г. К. Швидько звернула увагу на обставини й умови їх походження, історію виявлення, охарактеризувала ці видання. Вона також розглянула питання про вірогідність і повноту інформації, що міститься в них.

Переписні книги — цінне і найповніше джерело із соціально-економічної історії Лівобережжя другої половини XVII — середини XVIII ст. Вони дають можливість вивчити процес внутрішньої колонізації, кількість і територію розміщення населення, його соціальну структуру, ступінь розвинутості міських поселень як торгово-ремісничих центрів, розшарування між селянами і міщанами.

Автор розкрила значення вивчення копій і матеріалів ревізій, реєстрів і описів,

які часто проводилися на Лівобережжі, починаючи з 90-х років XVIII ст., для історичних досліджень.

Досить ґрунтовно в книзі розглянуто матеріали «Генеральних слідств про маєтності» як історичне джерело. Г. К. Швидько відзначає, що вони створювалися в період зростання великого феодално-старшинського землеволодіння і гострої фінансової кризи в країні. Аналізуючи опубліковані документи слідств, автор, зокрема, звертає увагу на те, що швидке збільшення феодалного землеволодіння починається в 70-х роках XVII ст., коли на Лівобережній Україні децю стабілізувалося політичне становище (с. 53). Чітко простежується також еволюція його форм протягом тривалого часу — від Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. до 20-х років XVIII ст., коли в основному було завершено перерозподіл землі між власниками. На кінець XVII — першу чверть XVIII ст. припадає більшість царських «жалуваних» грамот, які підтверджували право старшин на ці території.

У третьому розділі монографії проаналізовано актові книги міських урядів як цінні джерела для вивчення соціально-економічного розвитку Лівобережжя, розглянуто питання перерозподілу земель шляхом куплі-продажі та переходу її в інші руки за борги, а також правові відносини. Як свідчать матеріали актових книг, друга половина XVII — середина XVIII ст. стали періодом інтенсивного відновлення феодалних відносин, які похитнулися в ході визвольної війни українського народу. Значне поширення актів соціально-економічного походження і публічно-правових грамот є показником поступального розвитку еволюційного процесу.

Дослідник дала оцінку й актовим документам грецької колонії в Ніжині (в 20-х роках К. Харлампович використав деякі з них у своїй праці «Нариси історії грецької колонії»). Вони, насамперед, мають велике значення для висвітлення історії торгівлі на Лівобережжі, зв'язків регіону з Росією та особливостей зовнішньої торгівлі країни (завдяки посередництву грецьких колоністів).

В окремому розділі йдеться про акти державного управління, зокрема, законодавчі та гетьманського управління, пам'ятники українського права. В законодавчих актах знайшли своє відбиття кріпосницька політика царського та гетьманського уряду, зростання старшинського землеволодіння, збільшення феодалних повинностей і гноблення народних мас. Документи наочно свідчать про посилення феодалного гніту, про безправ'я селян, рядового козацтва і міщанства й загострення класових суперечностей. Вони дають можливість досліднику піддати аргументованій критиці буржуазно-націоналістичні концепції з питань суспільно-політичного устрою Лівобережної України в другій половині XVII — середині XVIII ст.

У рецензованій книзі вперше в радянській історіографії проаналізовані видання фамільних архівів, в яких зібрано цікаві матеріали з історії Лівобережжя — грамоти і привілеї, універсали, купчі акти на землю, господарчі книги, тестаменти, приватні листи, щоденники і сімейні хроніки, літературні

твори, а також документи адміністративних органів управління, які не завжди мають пряме відношення до родини власника архіву.

Г. К. Швидько звертається до історії фондоутворювачів, розповідає про те, як у згаданих вище матеріалах відбився процес розвитку феодално-кріпосницьких відносин, зростання землеволодіння і закріпачення селян, визначає наукову цінність кожного з них. Фамільні архіви допомогли досліднику показати класову сутність соціально-економічного й адміністративно-політичного устрою Лівобережної України в другій половині XVII—XVIII ст., розвінчати націоналістичні теорії «безкласовості», «безбуржуазності» українського суспільства.

На жаль, Г. К. Швидько не зуміла достатньо глибоко розглянути опубліковані документи. Так, у монографії лише побіжно згадуються літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, які є цінними джерелами при висвітленні питань соціально-економічної історії Лівобережжя розглядуваного періоду. До того ж в книзі йдеться про те, що літопис Г. Грабянки було вперше видано в 1854 р. (с. 16). Однак ще в 1793 р. Ф. Туманський опублікував його за іншим списком, додавши до нього й словник українських слів¹. Автору необхідно було б більш чітко виділити види законодавчих актів, показати їх особливості як історичних джерел.

Перелічуючи вчених, які зробили значний вклад у вивчення актуальних проблем теми, автор чомусь не згадала таких дослідників, як Ф. П. Шевченко, В. О. Голобуцький (с. 5—6). Незрозуміло, чому ж тоді в книзі фігурують прізвища ряду науковців, які приділяли незначну увагу цим питанням. Ніяк не можна погодитися з думкою Г. К. Швидько про те, що слід поставити в один ряд В. Б. Антоновича, а також О. І. Левицького, М. О. Максимовича, і, тим більше, помилково наголосувати, що «всі вони були схожими в одному — негативному ставленні до класової боротьби народних мас проти соціального гніту, вип'ячуванні національних і релігійних мотивів народних рухів...» і т. п. (с. 15). Як відомо, М. О. Максимович виступав проти норманської «теорії» відносно походження східних слов'ян та виникнення Давньоруської держави, ідеалістичних концепцій українських буржуазних націоналістів (в особі В. Б. Антоновича).

Аналізуючи фамільні архіви, автор деякі з них називає не за іменем їх засновників, а за місцем зберігання, наприклад, Мотижинський архів, Любецький архів. Однак Любецький архів графа Мілорадовича доцільно називати ім'ям його фондоутворювача. Викликає заперечення використання автором рецензованої монографії термін «публікація». Наприклад, Г. К. Швидько такі фундаментальні видання, як п'ятитомну «Историю Малороссии» М. Маркевича (с. 11), багатотомні «Акты Южной и Западной России» (с. 12),

¹ Летописець Малья России. — «Российский магазин. Труды Феодора Туманского». СПб., 1793, ч. 2, 17—20; 209—290; 366—388; ч. 3, с. 54—73; 75—76; 125—156; 205—236; 280—311; 436—439.

фамільні архіви чомусь називає «публікаціями» (с. 14). Безперечно, в таких випадках слід вживати термін «видання», а не «публікація»².

² Толковый словарь живого великорусского языка Вл. Даля. — СПб. — М., 1882, с. 535; Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М., 1970, с. 622; Книговедение: Энциклопедический словарь. — М., 1982, с. 191.

Зимин А. А.

*РОССИЯ НА РУБЕЖЕ XV—
XVI СТОЛЕТИИ.*

М.: Мысль, 1982. — 333 с.

Автор рецензованої праці протягом довгих років працював у архівах і видав не одну збірку документів, в яких головну увагу приділяв народним масам, справжнім творцям історії. О. О. Зимін вивчав історичних осіб, простежував їх родовід, життєві шляхи, їх участь у політичному житті, економічне й соціальне становище. Завдяки цьому книжки і статті вченого наповнені живими людьми, мотивація вчинків яких майже з математичною точністю обгрунтована свідченнями джерел. Ось як пише історик у передмові про причини здобуття незалежності Північно-Східною Руссю: «В 1480 р. невинне ординське ярмо було остаточно скинено. І це сталося завдяки наполегливій творчій праці руського селянина і посадської людини. Країна поступово відродилася з руїн і згарищ... Руські умільці-ремісники створювали житла, виготовляли хатне начиння, кували зброю і захисне обладнання» (с. 5).

Важко віднайти в історичному минулому східнослов'янських народів тему більш актуальну, ніж формування Російської держави в кінці XV — на початку XVI ст. Ця тема була провідною в творчості О. О. Зиміна. Його монографія «Росія на межі XV—XVI ст.» присвячена заключному періодові правління Івана III (1480—1505 рр.) і є своєрідним продовженням фундаментальної праці академіка Л. В. Черепніна «Утворення Російської централізованої держави в XIV—XV ст.» (М., 1960). У свою чергу, остання книжка О. О. Зиміна є прологом до серії вагомих досліджень цього автора з історії Російської держави XVI ст.: «Росія на порозі нового часу» (М., 1972), «Реформи Івана Грозного» (М., 1960) й «Опричнина Івана Грозного» (М., 1964).

Лейтмотивом рецензованої праці є розгляд політичної історії Росії і будівництва єдиного державного апарату, що зміцнився і розвинувся протягом XVI ст. Важливо відзначити, що О. О. Зимін вивчив перипетії політичної історії в тісному зв'язку з піднесенням класового і суспіль-

Зазначені недоліки не применшують значення рецензованої монографії, в якій зроблено спробу розглянути й узагальнити джерела, що стосуються соціально-економічної історії Лівобережної України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

С. З. ЗАРЕМБА (Київ)

но-політичного руху в XV—XVI ст. Йдеться про масову боротьбу селян за землю і проти наступу феодалів на їх права, про реформаційні течії й вільнодумство у Москві, Твері й Новгороді. «Драматичні події епохи, — зауважує він, — знаходили відгук у напруженому битті пульсу суспільно-політичного життя» (с. 7).

Книжка О. О. Зиміна відзначається різно полемічним характером, що було притаманним його творчості. Як слушно написали у післямові його учні Г. Л. Хоррошкевич та В. Б. Кобрін, які багато зробили для видання цієї монографії, «у вчені диспути О. О. Зиміна вели не лише його темперамент полеміста і талант критика, а й насамперед глибока повага до праці попередників і колег» (с. 265). Дійсно, історик завжди дотримувався думки, що його власна позиція не має права на життя, аж поки він не розгляне аргументів інших істориків.

Дослідник створює цілісну картину господарського і суспільного життя країни, вносячи до неї багато нового, власного. Зокрема, він аргументовано спростовує поширену досі тезу, згідно з якою трипільля було панівним методом ведення землеробства. О. О. Зимін довів, що на межі XV і XVI ст. воно у Північно-Східній Русі досягло лише перших успіхів, поширившись у густо населених районах навколо Москви. Історик слушно пов'язує початок широкого розвитку трипільля із завершенням освоєння нових земель усередині держави, що вимагало інтенсифікації землеробства.

Важливими для розуміння характеру феодалного способу виробництва на східнослов'янських землях є міркування О. О. Зиміна щодо вотчинного (безумовного) і помісного (умовного) землеволодіння. Як типи земельної власності, що походять з одного кореня, вони роз'єдналися на певному етапі розвитку феодалізму. Вчений створює живі картини ремесел і промислів, наочні описи її міст. Ось як, наприклад, автор характеризує столицю держави: «У Москві і підмосковних селах жили представники феодалної знаті, що входили до великокнязівського двору. Та основну масу столичного населення становили, як і в інших містах, чорні ремісники і торговці. Соціальні антагонізми виступали у Москві в найбільш відкритій формі. Саме тому столиця була вогнищем особ-

ливо гострих форм класової боротьби» (с. 53).

Упевнено і чітко, використовуючи широке коло джерел (значну частину яких введено до наукового обігу самим автором), О. О. Зимін виявляє основне внутрішньополітичне завдання, що постало перед урядом Івана III,— включення до складу держави останніх незалежних чи напівнезалежних удільних князівств (Рязанського, Верейського, Серпуховсько-Боровського та ін.). А перемога над Тверським князівством, ліквідація його самостійності означала перетворення Московського князівства у загальнооруське. Це мало величезне історичне значення. «Проголошуючи себе великим князем «всєя Русі», Іван III,— наголошує автор,— неначе заявляв свої претензії на верховне панування над усіма руськими землями, в тому числі й тими, що входили до складу Великого князівства Литовського. Неминучість зіткнення з Литвою була очевидною» (с. 64).

Глибоко аналізуючи причини тривалої боротьби між Росією і Литвою, що намагалася закріпити за собою населені східними слов'янами землі, О. О. Зимін не раз підкреслює значення цієї боротьби як для російського, так і для українського та білоруського народів. Адже створення Російської централізованої держави було матеріалізацією споконвічної ідеї східнослов'янської єдності, яку давньоруська народність та породжені нею три братні народності пронесли крізь століття. О. О. Зимін наголошує й на ролі Москви, що була «центром притягання всієї маси російського, українського й білоруського населення».

У рецензованій праці приділено багато уваги переможному закінченню русько-литовської війни (весна 1503 р.). Автор твердить, що завдяки їй з Росією возз'єдналися як землі, населені росіянами (що були під владою литовських феодалів), так і частина українських і білоруських земель. Це сприяло розвитку економічних і культурних зв'язків між трьома спорідненими народами, закладанню підвалин майбутнього їх возз'єднання у складі східнослов'янської держави—Росії. Крім того, переможний фінал війни приніс Росії й стратегічні вигоди. Могутній заслін сіверських земель України став відтоді немовби передовою заставою, що прикривала центральні райони держави від спустошливих набігів кримських феодалів.

У розділі «Собор 1503 р.» розглядається проблема складання станово-представницької монархії в Росії. В останні десятиріччя в радянській історіографії підвищився інтерес до одного з найбільш знаменних явищ внутрішньополітичного життя Росії XVI ст.— земських соборів як центральних органів станового представництва. О. О. Зимін розглядає обставини перетворення церковних соборів у земські, роблячи висновок про те, що використання цент-

ральною владою церковної, соборної форми управління країною мало серйозні соціальні причини. То були часи напруженої боротьби уряду з привілеїями церкви, що посідала в країні напівнезалежне становище. Втручаючись у діяльність церковних установ, прагнути поставити їх собі на службу, великокнязівська влада брала церкву під контроль, що входило до кола заходів, спрямованих на подолання удільних порядків і розвиток державної консолідації.

Ідеологічну боротьбу в роки створення єдиної Російської держави вчений розглядає в розділі «Розгром московської ересі». Він пов'язує російську гуманістичну думку кінця XV—початку XVI ст. з ідеями європейського Відродження. Історик підкреслює, що вона так само, як і Відродження, мала одним з джерел античну спадщину, насамперед у філософії. Проте, як зауважує автор, через недостатній розвиток суспільно-політичних умов явища гуманізму не набули в Росії помітного розвитку, а ересі були розгромлені урядом. Хоча еретики в останні роки правління Івана III й були фізично винищені, на зміну їм прийшли в 20-х—30-х роках XVI ст. продовжувачі їх ідей, які розгорнули боротьбу з церквою, що впливала на культуру й ідейно-політичне життя.

Будівництво загальнооруського державного апарату, за думкою О. О. Зиміна, знаменувало завершення створення єдиної держави, що стала однією з наймогутніших у Європі. Вчений віддає належне державотворчим заслугам самого Івана III, «великого макіавеліста», як назвав його К. Маркс. Володіючи неабияким розумом і широтою політичних уявлень, Іван III зумів зрозуміти нагальну необхідність об'єднання руських земель у єдиній державі й очолити саме ті сили суспільства, що привели до торжества цього процесу. З подібною характеристикою видатного діяча Росії другої половини XV—початку XVI ст. є всі підстави погодитися.

О. О. Зимін відзначає, що на початок XVI ст. відроджена країна перетворилась у могутню державу, яка стала на шлях централізації. Росії того часу були властиві економічне й культурне піднесення, розвиток торговельних, політичних і культурних зв'язків з багатьма країнами Європи й Азії, небачені раніше зовнішньополітичні успіхи. Книжка закінчується словами: «Вступаючи в XVI століття, Росія, як і інші європейські країни, опинилась на порозі нового часу. Перед нею відкривалися широкі перспективи дальшого піднесення, шляхи для якого були накреслені в останні десятиріччя попереднього століття» (с. 263).

Отже, хочеться сказати, що рецензована праця відкриває великі перспективи для дальшого дослідження історії Росії, України й Білорусії доби розвинутого феодалізму.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

НАУКОВІ КОНТАКТИ МОЛОДИХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ УРСР ТА СЕРБІЇ

У серпні—вересні 1983 р. за ініціативою ЦК ЛКСМ України та Республіканської конференції Спілки Соціалістичної Молоді Сербії (Соціалістична Федеративна Республіка Югославія) відбувся обмін делегаціями молодих учених-супільствознавців УРСР та Сербії. Наукові контакти між молодими науковцями обох республік стали вже традиційними. Це і проведення спільних наукових конференцій та семінарів у Києві й Белграді (1980 р., 1983 р.), обмін делегаціями, що беруть участь у роботі дослідницьких колективів.

Нинішнього року делегація ЦК ЛКСМ України, до складу якої ввійшли молоді вчені Інституту історії АН УРСР, Інституту археології АН УРСР та представники ряду громадських закладів республіки, взяла участь у роботі так званої дослідницької акції в Сербії. Члени делегації ознайомилися з характером організації і напрямками дослідницьких праць наукової молоді Сербії в галузі суспільних наук, безпосередньо працювали в рамках програми акції.

Поряд з цим мав місце обмін досвідом роботи між молодіжними організаціями обох республік.

Члени делегації Республіканської конференції Спілки Соціалістичної Молоді Сербії, до складу якої ввійшли молоді спеціалісти, фахівці з стародавньої та середньовічної історії, працювали в Запорізькій археологічній експедиції Інституту археології АН УРСР, яку очолює канд. іст. наук

В. В. Отрощенко. Сербські дослідники ознайомилися з сучасною методикою розкопок курганних пам'яток, взяли безпосередню участь у вивченні цікавого поховального комплексу зрубної культури. Вони мали нагоду дізнатися про головні риси і проблеми степових культур доби міді і бронзи та ранньозалізного віку, про конкретні результати цьогорічних розкопок експедиції. Гості оглянули такі визначні археологічні пам'ятки, як історико-культурний і природничий заповідник «Кам'яна могила», комплекс великих скіфських курганів. Вони відвідали ряд музеїв, підприємств та визначних місць Запоріжжя і Запорізької області, ознайомилися з роботою ряду історико-культурних та наукових установ столиці Радянської України. Делегацію прийняв директор Інституту археології АН УРСР чл.-кор. АН УРСР І. І. Артем'єнко. Він розповів про основні напрями діяльності Інституту та останні досягнення його співробітників. В Інституті історії АН УРСР гості ознайомилися з практикою роботи комсомольської організації та Ради молодих вчених. Зустрічі були цікавими і взаємно корисними.

Співдружність молодих учених-супільствознавців УРСР та Сербії сприяє їх професійному збагаченню, дальшому поглибленню і розвитку дружніх стосунків між обома республіками.

С. Ж. ПУСТОВАЛОВ (Київ),
В. М. РИЧКА (Київ)

НОВІ КНИГИ

- Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 14—15 червня 1983 року.**—К.: Політвидав України, 1983.— 77 с.
- АКАТОВА Т. Н. Рабочее движение в гоминьдановском Китае. 1927—1937 гг.**—М.: Наука, 1983.— 272 с.
- АПАНОВИЧ Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Ист. сборники.**—К.: Наук. думка, 1983.— 222 с.
- БОГОМОЛОВ О. Т., ВАХРАМЕЕВ А. В. Социалистическое содружество в борьбе за мир и разоружение.**—М.: Наука, 1983.— 74 с.
- БОРОДАЕВСКИЙ А. Д. США — Канада: региональный хозяйственный комплекс.**—М.: Мысль, 1983.— 223 с.
- БУЛАЦЬКИЙ Г. В. Пантелеймон Миколайович Лепешинський.**—К.: Політвидав України, 1983.— 141 с.
- ВАНЕЕВ Г. И. Севастополь: Страницы истории, 1783—1983. Справочник.**—Симферополь: Таврия, 1983.— 207 с.
- ВАСИЛЬЦОВ С. И. Рабочий класс и общественное сознание: Коммунисты в социально-полит. структуре Италии.**—М.: Наука, 1983.— 264 с.
- ГЛАЗКОВ А. Л. Партия и профсоюзы в 1917 году: Борьба за единство в российском профдвижении.**—М.: Профиздат, 1983.— 159 с.
- ГРИЧЕНКО И. Т., ГОЛОВИН Н. М. Подвиг: Докум. очерки о героях Советского Союза.**— 3-е изд., перераб., доп.— Харьков, Прапор, 1983.— 534 с.
- ЖАБОРЮК А. А. Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині і середині XIX століття.**—Київ; Одеса: Вища школа. Голов. вид-во, 1983.— 207 с.
- ЗАРОДОВ К. И. Три революции в России и наше время.**— 3-е изд., перераб. и доп.—М.: Мысль, 1983.— 640 с.
- ЗИНЧЕНКО Ф. М. Герои штурма рейхстага.**—М.: Воениздат, 1983.— 192 с.— (Воен. мемуары).
- ИСАЕВ М. П., ПИВОВАРОВ Я. Н. Внешняя политика Социалистической Республики Вьетнам.**—М.: Наука, 1983.— 215 с.
- История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннот. указ. книг и публикаций в журн. В 4-х т. Т. 4. Ч. 1. 1895—1917.**—М.: Книга, 1983.— 364 с.
- КРЕМЕНЮК В. А. США: Борьба против национально-освободительного движения: История и современность.**—М.: Мысль, 1983.— 303 с.
- Критика буржуазных фальсификаций современной аграрной политики КПСС.**—К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1983.— 135 с.
- Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций.**—М.: Наука, 1983.— 335 с.
- Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины: [Материалы юбилейной научной конференции].**—М.: Изд-во МГУ, 1983.— 312 с.
- МАЛЫШКО Л. Н. Конкретно-историческая обусловленность человеческой деятельности: [Пробл. объективного и субъективного в общественном развитии].**—К.: Вища школа, Головное изд-во, 1983.— 176 с.
- Международное сотрудничество в области охраны окружающей среды: Сборник.**—М.: Знание. 1983.— 95 с.
- Музеи Академии наук СССР и академий наук союзных республик.**—М.: Наука, 1983.— 127 с.
- Мы вернулись, Севастополь: Сборник.**—Симферополь: Таврия, 1983.— 271 с.
- Народные герои: Сборник.**—М.: Политиздат, 1983.— 303 с.
- Приходно-расходные книги московских приказов 1619—1621 гг.**—М.: Наука, 1983.— 479 с.
- Радянське будівництво на Хмельниччині, 1921—1982: Документи і матеріали.**—Львів: Каменяр, 1983.— 190 с.
- РАНСИМЕН С. Падение Константинополя в 1453 году.**—М.: Наука, 1983.— 200 с.
- РОДИНА Л. А. Социалистическая интеграция и новые формы сотрудничества Восток — Запад.**—М.: Наука, 1983.— 157 с.
- РОМОДИН В. А. Очерки по истории и истории культуры Афганистана. Середина XIX — первая треть XX в.**—М.: Наука, 1983.— 191 с.
- РУДНЕВ Д. М. Віктор Кінгісепп.**—К.: Політвидав України, 1983.— 176 с.
- Севастополю 200 лет, 1783—1983: Сборник документов и материалов.**—К.: Наук. думка, 1983.— 415 с.
- Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма.**—М.: Наука, 1983.— 389 с.
- СОГРИН В. В. Основатели США: исторические портреты.**—М.: Наука, 1983.— 177 с.
- Сотрудничество стран — членов СЭВ с развивающимися государствами — в решении продовольственной проблемы.**—М.: Наука, 1983.— 175 с.
- Справочник научного работника: Архивы, документы, исследователь.**— 2-е изд., перераб. и доп.— Львов: Вища школа. Изд. во при Львов. ун-те, 1983.— 499 с.
- ЧЕРНЕЦОВСКИЙ Ю. М. Революционные марксисты против централизма: Из истории идейно-политической борьбы в германском и междунар. рабочем движении.**—М.: Мысль, 1983.— 246 с.
- ЧЕРНИШЕВ В. С. Героїчні традиції в духовно-мистичній культурі радянської молоді.**—К.: т-во «Знання» УРСР, 1983.— 45 с.